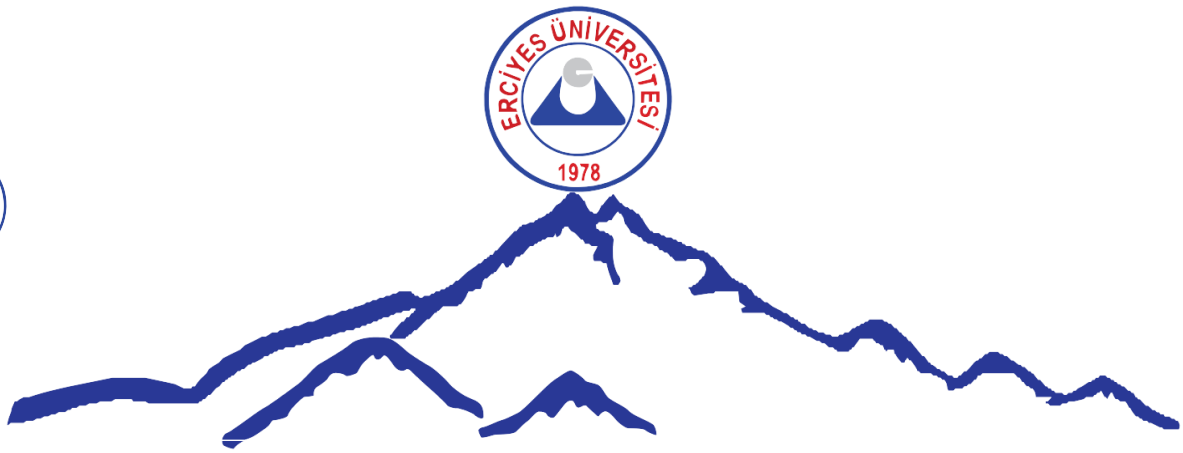

T.C.

ERCİYES ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HOTEN (1026-1218)

Hazırlayan

Abdulbasit HEBİBOĞLU

Danışman

Doç. Dr. M. İbrahim YILDIRIM

Yüksek Lisans Tezi

Kasım 2024, KAYSERİ

ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

2024

T.C.
ERCİYESÜNİVERSİTESİ
SOSYALBİLİMLERENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HOTEN (1026-1218)

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Abdulbasit HEBİBOĞLU

Danışman
Doç. Dr. M. İbrahim YILDIRIM

Kasım 2024, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmada tüm bilgilerin akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Abdulbasit HEBİBOĞLU

T.C. ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Tarih Ana Bilim Dalı

Program Adı : Yüksek Lisans (Tezli)

Tez Başlığı : Karahanlılar Döneminde Hoten (1026-1218)

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam **92 sayfalık** kısmına ilişkin **13/11/2024** Tarihinde ***Turnitin*** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: **% 11'** dir.

Filtrelemeye alıntılar dahil edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama biçimlerini inceledim ve bu uygulama kurallarında gösterilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihale girmediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda gelebilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda belirtmiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 13/11/2024

Danışman:	Öğrenci:
Doç. Dr. M. İbrahim YILDIRIM	Abdulbasit HEBİBOĞLU

KILAVUZA UYGUNLUK

"KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HOTEN (1026-1218)" başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan	**Danışman**
Abdulbasit HEBİBOĞLU	Doç. Dr. M. İbrahim YILDIRIM

Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. M. İbrahim YILDIRIM'ın danışmanlığında **Abdulbasit HEBİBOĞLU** Tarafından hazırlanan **"Karahanlılar Döneminde Hoten (1026-1218)"** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tarih Anabilim** Dalı'nda **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

05/11/2024

(Tez Savunma Sınav Tarihi)

JÜRİ:

Danışman : Doç. Dr. M. İbrahim YILDIRIM

Üye : Doç. Dr. Erhan YOSKA

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan YİĞİT

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun …. /…./…… tarih ve …….. sayılı kararı ile onaylanmıştır.

……. /…..…../ ……..…

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Şimdiye kadar Doğu Türkistan sınırları içerisinde bulunan Hoten bölgesi ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bu bölgenin Karahanlılar dönemindeki durumunu yeterli derecede ortaya koyacak nitelikte bir çalışmanın bulunmadığı tespit edilmiştir. Her ne kadar tarihçiler Hoten üzerine çalışmalarda bulunmuşlarsa da konusu ve alanı gereği sadece Tarihî süreçte Çin'de kurulmuş hanedanlar ile olan ilişkileriyle ilgilenmişlerdir. Karahanlılar dönemindeki Hoten ile ilgili bilgilerin yetersizliği daha çok dönem kaynaklarının Karahanlılar'dan ziyade diğer devletlerin siyasî ilişkilerine ve o süreçte vuku bulmuş olaylara yer vermesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu dönemde Hoten hakkındaki bilgilere de bölgedeki diğer devletlerle olan ilişkisinden bahsedilen kısa bilgiler sayesinde ulaşılmaktadır. Yine aynı dönemde yapılan mezar, kervansaray ve cami gibi yapıların sanat tarihçileri tarafından incelenip araştırılmış olması bu tür çalışmaları destekler niteliktedir.

Karahanlılar dönemindeki Hoten bölgesiyle ilgili bu çalışmada, Karahanlı sultanlarının bir kısmının bölgeye hâkim olduklarında neler yaptıkları hakkında bilgilere ulaşılmış ve bunlar değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, Hoten bölgesi hakkında genel bilgilerin aktarıldığı giriş kısmının dışında, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Karahanlılar'dan önce bölgede gerçekleşen siyasî olaylardan bahsedilmiştir. İkinci bölümde ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılarla bölgedeki unsurlar ve siyasî teşekküller arasında gerçekleşen mücadeleler ve sonunda İslâm'ı kabul edip Karahanlılar'a itaat etmeleri anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde ise bölgenin sosyal, iktisadî kaynakları ele alınarak Hoten'in kültürel, mimarî ve eğitim yapısından bahsedilmektedir. Çalışmaya esas aldığımız dönemde Hoten hakkında bilgi ihtiva eden kaynakların sınırlı olmasına karşın, bölge hakkında yapılan diğer çalışmalara müracaatla bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.

Oldukça meşakkatli bir serüveni olan bu çalışmada birçok kişinin emeği bulunmaktadır. Öncelikle bu çalışmanın bilimsel bir tez olarak ortaya çıkması hususunda büyük sabır ve anlayışla bana yol gösteren, her konuda verdiği destekleriyle bana bu yolculuğumda rehberlik yapan ve fikirlerinden çok istifade ettiğim değerli danışman hocam M. İbrahim YILDIRIM'a bu süre içerisindeki sabırlı davranışları, yılmadan devamlı bir

şekilde yazılarımı düzeltmeleri ve her konuda uyarmalarından dolayı teşekkürü borç bilirim. Ayrıca başta değerli hocalarım Erhan YOSKA ve Rıdvan YİĞİT olmak üzere yüksek lisans eğitimim boyunca bilgilerinden istifade ettiğim Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümündeki diğer hocalarıma sonsuz teşekkür ederim. Son olarak manevi desteklerinden dolayı değerli eşime teşekkür ederim.

Abdulbasit HEBİBOĞLU

Kayseri, 2024.

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HOTEN (1026-1218)

Abdulbasit HEBİBOĞLU

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Kasım 2024

Danışman: Doç. Dr. M. İbrahim YILDIRIM

ÖZET

Hoten, Türk coğrafyasının önemli kentlerinden biri olmasına rağmen, Karahanlılar dönemi tarihiyle ilgili çalışmaların sayısı azdır. Bu çalışma, bölgenin tarihî süreç içerisinde geçirdiği evreleri temel alarak, mümkün mertebe birincil yerel kaynaklara müracaat etmek suretiyle, Karahanlı dönemindeki iktisadî, dinî, kültürel ve mimarî etkileşimlerini ve gelişimlerini tespit etmektir. Bu dönem, Hoten'in tarihsel süreçteki en köklü değişim ve dönüşümüne sahne olmuştur. Bölgenin Karahanlı hâkimiyetine girmesiyle, 1000 yılı aşkın süredir benimsenen Budizm'in terk edilerek İslâmiyet'in kabul edilmesi, konuyla ilgili dikkat çeken hususlardan biridir. Diğeri ise, verimli toprakları ve İpek Yolu ile göç yolları üzerindeki konumu nedeniyle ilk çağlardan beri önemli bir yerleşim yeri olmuştur.

XI. yüzyılda Çin ile Batı dünyası arasında kurulacak ilişkilerde köprü rolü oynayan İpek Yolu'nun tekrar işlevsellik kazanması ve Hoten'in bu yolun bir güzergahı olması, şehrin önemini daha da arttırmıştır. Ayrıca Hoten, tarih boyunca Hunlar, Göktürkler, Uygurlar ve Çin sınırları içerisinde kurulmuş çeşitli hanedanların hâkimiyeti altına girmiştir.

VII. yüzyılda İslâm'ın yayılmasıyla Türkistan bölgesi, 751'deki Talas Savaşı'ndan sonra tedricen İslâmiyet'i kabul etmeye başlamıştır. 920 yılında Karahanlılar, İslâm'ı resmi din olarak ilan eden ilk Türk devletlerinden biri olmuştur. Ancak Hoten, diğer adıyla Udun Hanlığı, Karahanlılar'a karşı çok direnmiş ve uzun süren mücadeleler sonucunda X. yüzyılın ilk başlarına doğru tamamen bir İslâm beldesi hâline gelmiştir. Savaşlar nedeniyle büyük tahribata uğrayan Hoten, İslâm'ın kabulüyle birlikte ekonomik, kültürel ve mimarî alanlarda gelişme gösterdiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hoten, Uygurlar, Karahanlılar, Udun Hanedanlığı, Budizm.

HOTEN IN THE PERIOD OF THE KARAHANLIS (1026-1218)

Abdulbasit HEBİBOĞLU

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

Master's Thesis, November 2024

Supervisor: Assoc. Prof. M. İbrahim YILDIRIM

ABSTRACT

Although Hotan is one of the most important cities of the Turkish geography, there are few studies on the history of the Qarakhanid period. This study aims to explore the economic, religious, cultural and architectural interactions and developments during the Qarakhanid period, using primary local sources as much as possible, based on the phases the region went through in the historical process. This period witnessed the most radical change and transformation of Hotan in the historical process. The abandonment of Buddhism, which had been practiced for more than 1,000 years, and the adoption of Islam after the region came under Qarakhanid rule is one of the most noteworthy aspects of this period. The other is that it has been an important settlement since ancient times due to its fertile lands and its location on the Silk Road and migration routes.

In the 11th century, the Silk Road, which played a bridge role in the relations between China and the Western world, regained its functionality and Hotan became a route of this road, which further increased the importance of the city. In addition, Hotan has been under the rule of the Huns, Turks, Uighurs and various dynasties established within the borders of China throughout history.

With the spread of Islam in the 7th century, the Turkestan region gradually began to accept Islam after the Battle of Talas in 751. In 920, the Qarakhanids became one of the first Turkic states to declare Islam as the official religion. However, Hotan, also known as Udun Khanate, resisted against the Qarakhanids and became a completely Islamic town towards the beginning of the X. century as a result of protracted struggles. Hotan, which had suffered great destruction due to the wars, seems to have developed in economic, cultural and architectural fields after accepting Islam.

Keywords: Hoten, Uyghurs, Qarakhanids, Udun Dynasty, Buddhism.

İÇİNDEKİLER

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE HOTEN (1026-1218)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK……...i

TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI ……ii

KILAVUZA UYGUNLUK…….....iii

KABUL VE ONAY TUTANAĞI……...iv

ÖN SÖZ……..v

ÖZET……...vii

ABSTRACT……..viii

İÇİNDEKİLER……..ix

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ…….....xi

GİRİŞ……1

BİRİNCİ BÖLÜM

KARAHANLILAR DÖNEMİNE KADAR HOTEN'İN SİYÂSÎ TARİHİ

1.1. Hunlar Dönemi (M.Ö. 240-M.S. 216) 20
1.2. Han Hanedanlığı Dönemi (M.Ö. 206-M.Ö. 220) 25
1.3. Göktürkler Dönemi (552-744) 29
1.4. Tang Hanedanlığı Dönemi (618-907).....33
1.5. Uygurlar Dönemi (745-840) 35
1.6. Uluğ Ağalık Udun (Hoten) Hanedanlığı Dönemi (912-1006).....38

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGENİN KARAHANLILARA GEÇMESİ VE DEVRİN SİYASÎ TARİHİ

2.1. Hoten'in Fethedilişi: Karahanlılar Dönemi 41
2.2. Abdülkerim Satuk Buğra Han Dönemi (920-955).....43
2.3. Baytaş Musa Buğra Han Dönemi (960-990) 46
2.4. Ebü'l-Hasan Ali Arslan Han Dönemi (992-999).....49
2.5. Ahmed Togan Han Dönemi (998-1018).....51
2.6. Mansur Arslan Han Dönemi (1018-1024).....53
2.7. Yusuf Kadir Han Dönemi (1025-1032).....55

2.8. Süleyman Arslan Han Dönemi (1032-1056) 61
2.9. I. İbrahim Dönemi (1057-1059) 62
2.10. Karahanlıların Son Dönemleri (1059-1212) 63
2.11. Karahıtaylar Dönemi (1130-1218) 64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARAHANLI DÖNEMİNDE HOTEN'İN TOPLUMSAL, İKTİSADİ VE EĞİTİM YAPISI

3.1. Etnik Kökeni 69
3.2. Toplumsal Ve Kültürel Hayat 71
3.3. Dinî Yapısı 76
3.3.1. Budistler 76
3.3.2. Hristiyanlar 82
3.3.3. Müslümanlar 83
3.4. İktisadi Yapı 85
3.4.1. Ticarî Hayat 87
3.4.2. Soğdlular 88
3.4.3. Kervan Yolları 89
3.4.4. İpek Yolu 90
3.4.5. Yeşim Taşı 92
3.5. Zirai Hayat ve Hayvancılık 94
3.6. Eğitim ve Kültürel Faaliyetler 95
3.6.1. Alâeddin Muhammed Hotenî 98
3.6.2. Medreseler 99
3.6.3. Camiler 100
3.7. Bulgular 101

SONUÇ…….....105

KAYNAKÇA……..110

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
ERÜ.	: Erciyes Üniversitesi
Haz.	: Hazırlayan
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
Ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
ŞUÖB.	: Şincan Uygur Özerk Bölgesi
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu, Karahanlılar dönemindeki tarihi süreç içerisinde Hoten bölgesinin geçirdiği evreler, kozmopolit yapısı, Karahanlılar döneminin sonuna kadar olan Hoten'in siyasî durumu ve bu şehrin hangi devletlerin siyasî nüfuzu altına girdiği gibi hususları kapsamaktadır. Karahanlıların İslâmiyet'i benimsemeden önceki Karahanlı-Hoten mücadeleleri ve İslâmiyet'i kabulden sonraki münasebetlerinin seyri ile ilgili bilgiler de bu çalışmanın kapsamındadır. Ayrıca Hoten'in çok eskiye dayanan dinî yapısı, Karahanlılar ile Hoten arasında cereyan eden uzun savaşlardan sonra Karahanlıların kazanması, Hoten'in İslâmiyet'i benimsemesinden sonra Karahanlı hâkimiyeti altında iktisadi ve mimari alanda yaşanan büyük etkileşim ve gelişmelerle ilgili bilgiler de verilecektir. Ayrıca Hoten bölgesinin çok eskiden beri Budizm'i benimsemiş olmasına rağmen İslâmiyet'i kabulünden sonra ortaya çıkan etkileşim ve değişimler, ilgili kaynaklar çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Konular ele alınırken şu dört temel soruya cevap aranacaktır:

Karahanlılar idaresine girmeden önce Hoten'in sosyokültürel ve sosyoekonomik yapısı nasıldı? Karahanlılar idaresine girdikten sonra nasıl oldu? Dinî değişim süreci nasıl gerçekleşmiştir? Bölgenin Karahanlılar dönemindeki kültürel, dinî, iktisadi, mimari yapısı ve etkileşimi nasıldı?

Ayrıca çalışmada Hoten bölgesinin tarihi süreç içerisinde hangi evrelerden geçtiği, sosyal ve kültürel alanda sahip olduğu kozmopolit yapısının nasıl geliştiği ve bu sürecin nasıl devam ettiği gibi sorulara cevap aramak amaçlanmıştır. Zira bölge hem günümüzde hem de geçmişte birçok tarihi yapılarıyla ve bu yapıların içinde barındırdığı farklı kültürel ve mimari özellikleriyle kendine özgü bir kimliğe sahip olmuştur. Hatta orta çağ boyunca yaşanan gelişim sürecinin daha dikkat çekici olduğu sonucuna ulaşmak da mümkündür.

Aynı dönemde bölgeyi yöneten Karahanlılar'ın Hoten'i tamamen ele geçirmek için yaptığı etkili akınları nedeniyle önce bölgede birçok açıdan duraklama gerçekleşmiş ancak Karahanlılar bu durumu çabuk toparlamıştır. Bununla beraber Karahanlılar, bölgedeki egemenliklerini pekiştirdikten sonra bölgenin kalkınmasında önemli rol ifa etmişlerdir. Bu çalışmada, takriben 200 yıl boyunca bölgeyi yöneten Karahanlılar devrinde Hoten'in siyasî, sosyal, iktisadi, kültürel ve mimari altyapıları birlikte ele alınarak, bu hususların birçok yönüyle bu döneme ait olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ancak bu çalışma, sadece Hoten'in Karahanlı dönemi ile sınırlandırılmıştır. Zira Hoten'in Karahanlılar döneminde İslâmiyet'e girişi, bölge için bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bu noktadan hareketle Karahanlılar'dan önceki döneme "İslâmiyet öncesi dönem", sonraki döneme ise "İslâmiyet sonrası dönem" denilmiştir. Karahanlılar'ın izlediği siyaset neticesinde, bölgede İslâmiyet'in kabul görmesi ve sosyal alanda toplumsal huzurun tesis edilmesinin, söz konusu dönüm noktalarının en önemli belirtilerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.[1] Karahan lıların, bölgenin ilmî ve kültürel hayatını geliştirmesi, mimari ve kültürel eserleri ile şehrin daha da Türk-İslâm hüviyetine bürünmesi, bu konu üzerine odaklanmamızı sağlayan önemli hususlardan birini teşkil etmektedir. Bu çerçevede, Karahanlıların Hoten bölgesine getirdiği maddi ve manevi gelişmeler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nitekim bu araştırma yürütülürken, bölgede bulunan maddi ve manevi unsurlardan ve bunların siyasî tarihleriyle ilgili yazılmış birincil kaynaklardan, konu ile ilgili yazılan tarihi araştırmalardan, yine bahsedilen hususlarla ilgili bilgiler ihtiva eden makale ve tezlerden istifade etmeye özen gösterilmiştir.

Kaynak Değerlendirmesi

el-Kâmil fi't-Tarih: Bu eser, tam adı Ebü'l-Hasan İzzeddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî olan, ancak babasının Esîrüddin lakabından dolayı İbnü'l-Esîr olarak hüviyet kazanan büyük tarihçi tarafından kaleme alınmıştır. İbnü'l-Esîr 12 Mayıs 1160 Tarihinde Cizre'de doğmuştur.[2] Babası Ebü'l-Kerem 1183 yılında Musul'a yerleşmesi sonucunda devrin önemli alimlerinin talebesi olmuştur. Talebelik hayatının son yıllarında, Musul atabeyinin mesajlarını halifeye iletmek için birkaç defa Bağdat'a gitmiştir. Bu yolculuk esnasında önemli bilginlerden ders aldığı gibi, kütüphanelerdeki

[1] Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihî ve Kültürü*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2011), 87.
[2] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1998), 137-38.

kitaplardan ve elde ettiği resmî belgelerden de istifade etmiştir. Daha sonra atabeyin elçisi olarak Dımaşk, Halep ve Kudüs'e gitmiş ve bu esnada fakihlerden, kıraat üstatlarından, muhaddislerden ve nehivcilerden önemli bilgiler edinmiştir. Kudüs'ün fethinden sonra Dımaşk'ta Selâhaddîn-i Eyyûbî ile görüşen İbnü'l-Esîr, onun Antakya Prinkepsliği seferine Musul askerlerinin beraberinde tarihçi olarak katılmıştır. Daha sonra Musul'a dönerek vefatına kadar Atabey Bedreddin Lü'lü'nün himayesinde hayatını sürdürmüştür. Ömrünün son yıllarını hadis ilmine adayan İbnü'l-Esîr, 6 Haziran 1233 tarihinde Musul'da vefat etmiştir.[3]

İbnü'l-Esîr, bu eserinde XIII. yüzyıla kadar olan süreçteki olayları kronolojik olarak ayrıntılı bir şekilde anlatırken,[4] Karahanlılar dönemindeki Hoten'in fâtihi Yusuf Kadir Han ve bölgenin siyasî durumu hakkında da önemli bilgiler vermiştir.[5] Bu çalışmada, eserin Karahanlılar'ı anlatan Arapça neşrinden ve aralarında Abdulkerim Özaydın'ın da bulunduğu bir heyet tarafından Türkçeye tercüme edilen eserin de konumuzla ilgili kısımlarında yararlanılmıştır.

Zeynü'l-Ahbâr: Bu eser, Gazne Sultanı Abdürreşîd döneminde (1049-1052) Ebû Saîd Abdülhay b. Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî tarafından Farsça olarak telif edilmiştir. Bugünkü Afganistan sınırları içinde yer alan Gerdîz'de doğmuş olan müellifin hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Eser Sultan Abdürreşîd zamanında yazıldığı için, Sultan'ın Zeynülmille lakabına izafeten *Zeynü'l-ahbâr* adını verdiği bilinmektedir.[6] Müellifin, eserini Gazne Sultanı Abdürreşîd'e takdim ettiği, Gazneliler Devleti'nde resmî bir görevde bulunduğu ve sultanın sarayına girdiği anlaşılmaktadır. *Zeynü'l-Ahbâr* İslâm öncesi İran Tarihini, Hz. Peygamber dönemini ve 1032 Tarihine kadar halifeler devrini özet bir şekilde anlatmaktadır. Ayrıca müellifin bizzat şahitlik ettiğini vurguladığı Gaznelilerin ilk dönem olayları hakkında mühim bilgiler vermektedir. Horasan'ın tarihini 1041 yılına kadar tafsilatlı olarak anlatan bu eser, muhtelif toplulukların dinî törenlerine, eski âlim ve filozoflara, çeşitli ilim dallarına, Türk, Yunan ve Hint inançlarına dair oldukça önemli bilgileri de içermektedir.[7] Gerdizî, Çin ve Hindistan'ı anlatırken, Hoten'in coğrafi konumu ve bölgedeki yaşam hakkında

---

[3] Abdülkerim Özaydın, "İzzeddin İbnü'I-Esîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 281-82.
[4] Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 137-38.
[5] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, c. 8 (Beyrut: Dârü'l-Kütüb El-İlmiyye Yayınları, 1987), 117.
[6] Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 80.
[7] Orhan Bilgin, "Gerdîzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14: 29-30.

ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır.[8] Bu çalışmada, eserin Afâfüs-Seyid Zeydân tarafından 2006 yılında Kahire'de Arapça'ya çevrilen tercümesinden bolca yararlanılmıştır.

Târîh-i Cihângüşâ: Atâ Melik Cüveynî tarafından, 1252-1260 yılları arasında üç cilt halinde Farsça olarak kaleme alınmış önemli bir eserdir. Müellif 1226 yılında Cüveyn'in Âzâdvâr ilçesinde doğmuştur. Çok eski ünlü bir aileye mensup olduğunu söyleyen Cüveynî, soyunu Abbâsî vezirlerinden Fazl b. Rebî'e kadar ulaştırır. Bu bilginin doğruluğu kesin olmamakla beraber aile fertlerinden bazılarının Büyük Selçuklular ve özellikle Hârizmşahlar ile İlhanlılar döneminde önemli resmî görevlerde bulundukları bilinmektedir.[9]

Eser, Türk ve Moğol Tarihinin en temel kaynaklarından biri olup, birinci cildinde dünyaya tanınan Cengiz Han'ın ortaya çıkışından önce Moğollar hakkında önemli bilgi aktardıktan sonra, Cengiz Han'ın güçlenerek Karahanlılar'ın topraklarını istila etmesi gibi olaylar anlatılacaktır. İkinci cildinde Hülâgû, Karahıtaylar ve özellikle Hârizmşahlar dönemiyle alakalı çok yararlı bilgiler verilmektedir. Üçüncü cildinde ise, Hasan Sabbâh'ın özgeçmişini ve İsmâilî tarikatını içeren Serüvenlerinden önemli bilgiler vermekle beraber, yazarı bilinmeyen *Târîẖ-i Cîl-ü Deylem*, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i ile bizlere ulaşmayan bazı eserlerden ve Alamut'taki İsmâilî'ye mensup bilgilerden istifade edilerek hazırlanmış olması açısından dikkate değer bir eserdir. 1258 yılında Bağdat'ın Moğollar tarafından istilasıyla alakalı, Nasîrüddîn-i Tûsî'nin kaleme aldığı küçük bir katkı Târîẖ-i Cihângüşâ'ya ilâve edilmiştir.[10] Müellif eserinde Naymanlar ve Güçlük Han'dan bahsederken meşhur âlim Alâeddin Muhammed el-Hotenî'den ve Hoten'in söz konusu dönemdeki siyasî durumundan da bahsetmiştir.[11] Bu çalışmada, söz konusu eserin Mürsel Öztürk tarafından iki cilt halinde Türkçeye çevrilmiş şeklinden istifade edilmiştir.

Kitâbü'l-Büldân: İbnü'l-Fakîh tarafından kaleme alınan önemli coğrafya eseridir. IX. yüzyılın ikinci yarısı ile X. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olan yazar, söz konusu eserini 902-903 yıllarında tamamladığı bilinmektedir. Yazarın Hemedan'da doğduğu

---

[8] İbn Mahmud Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, çev. Afâfüs-Seyid (Kahire, 2006), 384-87.
[9] Orhan Bilgin, "Atâ Melik Cüveynî", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 140.
[10] Osman Gazi Özgüdenli, "Târîẖ-i Cihângüşâ", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 77-78.
[11] Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 124.

tahmin edilmekle beraber, ölüm Tarihi bilinmemektedir.[12] Ancak kendisinin bahsettiği İbn Dîzîl el-Hemedânî (ö. 894), İbn Eyyûb er-Râzî (ö. 907), İbn Abdûs el-Cehşîyârî (ö. 942-43) ve İbn Lâl el-Hemedânî (ö. 1007) gibi ünlü kişilerle görüşmüş olduğu için, buradan yola çıkılarak 869-942 veya 845-930 seneleri arasında yaşamış olduğu tahmin edilmektedir. Müellifin günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbü'l Büldân*'dır. Mekke ve Hicâz'ı anlatmaya yoğunlaşan İbnü'l-Fakîh bu eserinde dünyayı tanıtmakla başlamış ve Arap Yarımadası, Mısır, Mağrip, Suriye, Filistin, Anadolu, Irak, İran, Azerbaycan, Maveraünnehir, Türkistan ve Yedisu bölgelerinin yanı sıra Hoten de içinde olmak üzere Doğu Türkistan hakkında da edebi bir üslupla önemli coğrafi bilgiler vermiştir. Ayrıca Türklerin sosyal hayatına, âdet ve kültürlerine dair çok önemli bilgiler de aktarmaktadır. Müellifin önem verdiği konular özellikle fetihler, devletlerin kuruluşu ve vergi sistemleri olmuştur.[13]

Muʿcemü'l-büldân: Bu eser, tam adı Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 1229) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif, 1179 yılında Anadolu'da Rum asıllı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ancak henüz beş altı yaşlarındayken esir düşerek Bağdat'a getirilmiştir. Bağdat'a getirildikten sonra Asker b. Ebû Nasr İbrâhim el-Hamevî adlı bir tâcir tarafından satın alınıp Bağdat'ta yaşadığı için, Bağdâdî künyesini kullanmakla beraber mürebbiyesinden dolayı Hamevî lakabıyla ün kazanmıştır. Kölelikten geldiğini gösteren Yâkût ismini daha sonra Ya'kûb şeklinde değiştirmiştir. Lakin eski adı ile tanınmıştır. Efendisi büyük bir tâcir olduğundan kendisi de genel olarak ticaretle uğraşmıştır. 1199-1200 yıllarında efendisi tarafından azâd edildiği bilinmektedir. Yâkûtî ticaret için sürekli seyahat ettiğinden dolayı gittiği yerlerde, birçok âlim ile görüşme, birçok kütüphaneyi gezme ve önemli ölçüde istifade etme imkânı bulmuştur. Müellif bu eserini, 1218 yılında Merv'de bulunduğu sırada yazmaya başlayarak son şeklini 1224 yılında Halep'te tamamlamış ve 1228 yılında hâmisi İbnü'l-Kıftî'nin kütüphanesine hediye etmiştir.[14]

Müellif, bu eserinde Hoten bölgesinin Kaşgar ve Yarkent şehrinin yanında olduğunu söylemekle beraber, aynı zamanda bu bölgenin Türk ülkesinin bir parçası olduğundan ve Türk ülkesinin ortasındaki dağ arasında bir vadide yer aldığından[15] bahsederken

---

[12] Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 99.
[13] Cengiz Tomar, "İbn'l-Fakîh", içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 595.
[14] Casim Avcı, "Yâkût el-Hâmevî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 288.
[15] Yâkût el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân*, (Beyrût: Dâru Sâdîr Beyrût Yayınları, 1995), 347.

Hoten'in coğrafî konumundan da bilgi vermiş bulunmaktadır. Bu çalışmada, yukarıda zikredilen eserden de önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib: 982-983 yıllarında Farsça olarak kaleme alınan eserin günümüze ulaşan tek nüshası, 1258 yılında Ebü'l-Müeyyed Abdülkayyûm b. Hüseyin b. Ali el-Fârisî tarafından istinsah edilmiştir. Eseri, Semerkantlı Mirza Ebü'l-Fazl Gülpâyigânî'nin, bir Bahâî olan A. G. Toumansky'ye yayınlamak şartıyla verdiği bilinmektedir.[16] A. G. Toumansky'nin, Uluğ Bey'in kayıp kitabı olan *Ulûs-ı Erbaa* isimli eserini arama esnasında, Buhara'da yaşamış olan tanıdığı Ebu'l-Fazl Gulpâyangânî'nin yardımıyla ortaya çıktığı bilinmektedir.[17] Nitekim bu, müellifi bilinmeyen ilk coğrafya eseridir. Eser, İlk defa Barthold tarafından faksimile olarak 1930 yılında Leningirad'da basılmıştır. Barthold bu tercümeye yazdığı girişinde, el-Ceyhânî ile Gerdizî'nin eserlerinin bu eserle sıkı bağlantısı olduğuna işaret etmektedir. Eser sırasıyla çöller, dağlar, denizler ve şehirlerden bahsederken çalışmamızın esasını teşkil eden Hoten'in coğrafi konumu ve bölgedeki yaşam hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.[18] Çalışmamıza söz konusu bu eserin Abdullah Duman ve Murat Ağrı tarafından Türkçeye kazandırılan şeklinden önemli bilgiler aktarılmıştır.[19]

Tarih-i Hamidiye: Molla Musa Sayramî tarafından kaleme alınan bir eserdir. Molla Musa b. Molla İsa Hoca Sayramî, 23 Ağustos 1836 tarihinde Aksu iline bağlı Bay ilçesine mensup (Toksun) Sayram bölgesinin Ana Kız köyünde doğdu. Babası İsa Hoca, döneminin muteber dinî âlimlerinden ve Sayram Medresesi'nde müderrislik yapmış biridir. Musa Sayramî yedi yaşında Sayram Medresesi'nde eğitimine başlamış ve kısa zamanda okuma-yazmayı öğrenerek Sufi Allahyâr ve Ali Şir Nevayî'nin şiirlerini ezbere okuyabilecek hâle gelmiştir. Dolaysıyla çevresinde Bala Molla (Çocuk âlim) hüviyeti ile şöhret kazanmaya başlamıştır. Sayramî, Eylül 1847 Tarihinde babasının telkinleriyle dönemin en büyük bilim merkezlerinden biri olan Kuçar'daki Saksak Medresesi'nde eğitimine devam etmiştir. Medresede Kur'an, hadis, tarih, edebiyat, coğrafya, astronomi ve ziraat derslerinin yanı sıra Arapça, Farsça ve Urducayı da çok iyi öğrenen Sayramî, kısa zamanda (Molla Musa) ve (Molla Ebcedhan) gibi künyelerle şöhret kazanmıştır.

---

[16] Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-ʿÂlem", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998),18: 304.
[17] Abdullah Duman ve Murat Ağarı, çev., *Hudüdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib;* (İstanbul: Ayışığıkitapları, 2018), 5.
[18] Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı,* 105.
[19] Duman ve Ağarı, *Hudüdü'l-Âlem,* 39.

1854 yılında medrese eğitimini tamamlayan Sayramî, doğum yeri olan Bay'a dönerek Sayram Medresesi'nde müderrislik yapmaya başlamıştır. 6 Haziran 1864 Tarihinde Kuçar'da halkın Çin yönetimine ve yerli yöneticilere karşı başlattığı isyan başarıyla sonuçlanıp Sayram'a geldiklerinde, Molla Musa Sayramî ve arkadaşları inkılapçı orduya katılmış ve Sayram, Bay ve Yakaerik (Yeke-erik) gibi yerlerdeki savaşlara katılarak orduda itibar kazanmıştır. Sayramî, ordunun Üçturfan'daki komutanı Mahmuddin Hoca'nın yanında Başmirza ve Mühürdar olarak çalıştığı bilinmektedir. Ayrıca 1877 yılında Yakup Bey'in hâkimiyeti yıkıldıktan sonra Kuçar Çiftçiler Ayaklanması ve Yakup Bey döneminin tarihi ve sosyal olayları hakkında birer eser yazmak maksadıyla Kaşgar'dan başlayıp Turfan'a kadar olan bölgeleri birkaç yıl gezmiş, kaleme alacağı tarihi eseri için veri toplayarak araştırmalarda bulunmuştur. Sonunda Aksu'ya dönerek, hayatının kırk yıla yakın kısmını araştırma ve eser yazmaya ayırmıştır. Sayramî'nin *Tezkiretül Evliya* (Evliyalar Tezkiresi), *Derbeyân'i Eshabü'l-Kehf* (Eshabül- Kehf hakkında beyan), *Tarihi Eminiye, Tarihi Hamidiye, Kaside-i Sıdık, Gazeliyat* (Gazeller), *Selamname*" gibi tarihi ve edebî eserleri bulunmaktadır. Bunların dışında çok sayıda Farsça şiirleri vardır. Nimşehit Armiye Damolla'nın *Molla Musa Sayramî Hakkında* adlı makalesindeki bilgilere göre, Sayramî'nin yine *Tezkire-i Hoca Afak* ve *Ferhad- Şirin* gibi eserleri de kaleme aldığı bilinmektedir.[20] Çalışmamızda, müellifin *Tarih-i Hamidiye* adlı eserinin, konumuzla alakalı olan Karahıtaylar ve Moğollar hakkındaki bölümlerinden istifade edilmiştir.

Şarki Türkistan Tarihi: Bu eser Mehmet Emin Buğra Hazretim tarafından kaleme alınan en önemli çalışmalarından biri olup, eserde Hoten başta olmak üzre tüm Doğu Türkistan bölgeleri hakkında detaylı bir şekilde bilgiler aktarılmıştır. Mehmet Emin Buğra 1901 yılında Doğu Türkistan'ın Hoten vilayetine bağlı Karakaş ilçesinde dünyaya gelmiştir.[21] Babası bölgenin saygın dinî âlimlerinden Pîr Âbidin Hacı, annesi ise 1860'lı yıllarda Hoten Hanlığı'nın kurucusu Abdurrahman Paşa'nın ikinci göbekten torunu Sekîne Bânû'dur. İlk eğitimini Hoten şehrinde tamamlayan Buğra, babasının ve hemen ardından annesinin vefatı üzerine dayısı âlim ve tabip Mehmet Niyaz Hacı'nın himayesinde eğitimini Hoten'e bağlı Karakaş ilçesindeki Oybağ Medresesi'nde sürdürmüştür. Orada İslâmî ilimlerle beraber Arap ve Fars dillerinde yüksek düzeyde

[20] Gülbehrem Gökkut, "Musa Sayramî'nın Tarih-i Eminiye Adlı Eseri ve Tarihî Kaynak olarak Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans, İzmir, Ege Üniversitesi, 2011), 15.
[21] Mehmet Emin Buğra, *Şarki Türkistan Tarihî*, çev. Abdullah Oğuz (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021),1.

eğitim görmüştür. Aynı medresede 1922-1930 yılları arasında müderrislik yaptığı bilinmektedir. İlim ve nutuk yeteneğinden dolayı kısa zaman içinde bölgede saygın ve muteber din âlimlerine verilen "Hazretim" unvanını almıştır.[22]

Müellif, bir yandan kendini eğitim alanında geliştirirken diğer yandan Çin zulmüne karşı mücadelesini devam ettirmiş biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzun zamanlar Çin yönetimine karşı vermiş olduğu mücadelelerinden dolayı 1934 yılında ana vatanını terk etmek zorunda kalmıştır. Önce Hindistan'a daha sonra Türkiye'ye hicret etmiştir.[23] Vatanından ayrıldıktan sonra, 1940 yılında Afganistan'ın Kabil kentinde bulunduğu sırada önemli eserlerinden "Şarkî Türkistan Tarihi" kitabını yazmıştır. Aynı yıllarda vatanına dönerek bazı siyasî işlerle de ilgilenmiş, devlet içinde bazı önemli görevler ifa etmiştir. 1949 yılına gelindiğinde, Doğu Türkistan bölgesini Komünist Çin rejimi işgal etmeden biraz evvel tekrar "vatan için vatandan ayrılmıştır". Ardından Türkiye'ye gelmiş, davasını yine sürdürerek vatan için mücadelesine devam etmiştir. Sonuç olarak, tüm hayatı boyunca her alanda çalışarak, çeşitli görev ve sahalarda vatanı için hizmetler yapmıştır. Nihayet 1965 yılında vatan sevdasıyla Türkiye'de vefat etmiştir.[24]

Müellif *Şarki Türkistan Tarihi* adlı eserinde, tarihi süreç içerisinde bölgeye egemen olan hakimiyetleri, milattan önce Hunlardan başlayarak özellikle Çin Komünist işgalinden sonraki süreçte Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde vuku bulan Komünist rejimine karşı siyasî olayları detaylı bir şekilde ele almıştır. Çalışmamızda, müellifin bu eserinden genel olarak yararlanılmış olmakla beraber, özellikle Şarki Türkistan İslâm Tarihi bölümüne daha yoğun bir şekilde başvurulmuştur.

Müracaat Edilen Araştırma Eserleri

Çalışmamızda yukarıda zikrettiğimiz kaynakların yanı sıra, konumuzu yakından ilgilendiren hususlarda araştırmalar yapmış olan tarihçilerin eserlerine de sıklıkla başvurulmuştur. Nitekim Türk tarihçilerimizden Osman Turan'ın *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, Erdoğan Merçil'in *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Saadettin Gömeç'in *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Mehmet Saray'ın *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, Zekeriya Kitapçı'nın *Türkler Nasıl Müslüman Oldu, Orta Asya'da İslâmiyet'in*

[22] Nur Ahmet Kurban, "Mehmet Emin Buğra", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 213.
[23] Tekin Tuncer, "Mehmet Emin Buğra'nın Mektuplarında Türkistan Sesi Dergisinin Çıkartılması Süreci", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2017, 52.
[24] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 1.

Yayılışı ve Türkler, Ünver Güney ve Harun Güngör'ün *Türklerin Dinî Tarihi* ve Bahaeddin Ögel'in ünlü iki ciltlik eseri *Büyük Hun İmparatorluğu*, müracaat ettiğimiz eserlerin başında gelmektedir.

Ayrıca Vasili Viladimiroviç Barthold'un eserleri, Şincan Üniversitesi İlim Araştırma Gurubu tarafından hazırlanan *Si-ma-Ch'ien Tarihi Hatıraları,* Ahmet Zeki Velidi Togan'nın eserleri yoğun başvurduğumuz kaynaklardır. Bu çalışmada Hoten'in İlk Çağ tarihi dışında, özellikle Karahanlı döneminin önemli eserlerinden olan Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* ve Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugāti't-Türk* adlı iki tarihi şaheserlerden de istifade edilmiştir.

İlk Çağ ve Orta Çağ dönemlerine ait bilgileri ihtiva eden Hacı Nurhaci'nin *Karahanlıların Kısaca Tarihi*, Turgun Almas'ın *Uygurla*r ve *Hunların Kısa Tarihi*, Hoten Tarih Çalışma grubu tarafından hazırlanmış olan *Hoten'in Kısaca Tarihi* ve *Hoten Tarihî Çalışmaları*, Adil Muhammed'in "Eski Hoten", Haci Nurhaci ve Chin Guo-Guang'ın *Şincan İslam Tarihi*, Abdullah Süleyman'ın *Dünyada Tek Bir Hoten Var* adlı 23 ciltli eserleri gibi çok sayıda Uygurca ve Çince çalışmalarında da yararlanılmıştır. Bu meyanda Ahmet Teşağıl'ın *Bozkırın Kağanlıkları, Gök Tengri'nin Çocukları, Eski Türk Tarihi gibi* eserleri sıkça başvurduğumuz eserler içerisinde yer almaktadır.

Çalışmamız boyunca istifade ettiğimiz diğer eserler arasında Ömer Soner Hunkan'ın *Satuk Buğra Han* ve *Türk Hakanlığı* adlı eserinden, Muhammed Bilal Çelik'in *Yarkent Hanlığı'nın Siyasî Tarihi* ve Rus Tarihçisi Lev Nikolayeviç Gumilêv'in Ahsen Batur tarafından Türkçeye çevrilen *Hunlar* gibi eserlerinden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Bahsedilen kaynaklar, bölgenin siyasî ve sosyal ilişkileri ve çalışmanın konusu olan Hoten ile Karahanlı arasındaki mücadeleler hakkında geniş kapsamda bilgi vermektedir. Çalışmamızla alakalı TDV İslâm Ansiklopedisi Maddeleri, bilimsel makaleler ve tezler de istifade ettiğimiz çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çalışmamız süresince yukarıda zikrettiğimiz kaynak ve araştırmalar dışında araştırmamızın kapsamını artıracak, konuyu daha ayrıntılı bir şekilde genişletecek faydalandığımız diğer kaynak ve araştırmalar da vardır ve bunlar kaynakça kısmında gösterilmiştir.

Bu çalışmayla Karahanlı döneminde Hoten Hanedanlığı'nın siyasî durumu, dinî yapısı, diğer şehirlerle ilişkilerine ek olarak bölgeyi yöneten Karahanların siyasî durumu ele

alınmış ve bu çerçevede Hoten tarihi bir nebze de olsa aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Karahanlılar zamanında Hoten Hanlığın'dan bahsederken aynı zamanda Çin'de kurulmuş çeşitli siyasî oluşumlarla olan ilişkilerinden de bahsedilmiştir.

Nitekim bu çalışmada, nitel bir araştırma yöntemi kullanılmıştır ve birçok muteber tarihçilerin eserlerindeki bilgiler analiz edilerek çalışma soruları cevaplanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede Hoten'in ilk çağ'dan günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olduğu ve siyasî durumu, Karahanlılar'ın hakimiyetine geçtikten sonraki süreç içerisinde gerçekleşen siyasî olaylar, aynı zamanda bölgenin sosyal, ekonomik, kültürel, mimarî, dinî ve eğitim yapısı ve gelişimi hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Hoten Coğrafyası

Hoten, Doğu Türkistan'ın Tarım Havzası'nın güneyinde yer almaktadır. Hoten'in çevresinde sınırdaş olarak Kaşgar, Yarkent, Aksu, Kuçar ve Üçturfan yer almaktadır.[25] Doğu tarafı Bayingolin Moğol Oblast'ı, güney tarafı Tibet, batı tarafı Kaşgar, kuzey tarafı ise Aksu bölgeleriyle çevrelenmiştir. Güneybatı tarafından Keşmir ile komşudur. Bölgenin günümüzdeki yüzölçümü şu şekildedir: Doğu-batı yönünde uzunluğu yaklaşık 670 km'dir. Güney-kuzey yönündeki genişliği ise yaklaşık 600 km'dir ve toplam yüzölçümü 250.000 km'dir. Hotan şehri; Guma, Karakaş, Hotan, Lop, Çira, Keriye ve Niye olmak üzere yedi ilçeden oluşmaktadır. Hotan ile Urumçi arasındaki mesafe 1513 km'dir.[26]

Karahanlılar döneminde Hotan'ın tam yüzölçümünü belirlemek kolay değildir, çünkü tarihi kaynaklarda bu konuda kesin sayısal veriler bulunmamaktadır. Ancak, tarihi kanıtlara dayanarak, Hotan'ın yüzölçümünün günümüz Hotan ilçesinin yüzölçümünden biraz daha büyük olabileceği söylenebilir. Günümüzde Hotan ilçesinin yüzölçümü yaklaşık 250.000 kilometrekaredir. Karahanlılar döneminde Hotan aşağıdaki bölgeleri kapsıyordu: Hotan şehri ve çevresindeki vahalar ،Keriye, Niye, Çerçen, Çarklık gibi köy ve kasabalar Taklamakan Çölü'nün güney kesimindeki bazı bölgeler, Kunlun Dağları'nın kuzey etekleri. Bu nedenle, Karahanlılar döneminde Hotan'ın yüzölçümü, günümüz Hotan ilçesinin yüzölçümüne yakın, yani yaklaşık 250.000 kilometrekareden biraz daha büyük olabilir. Ancak, bu sadece bir tahmindir ve kesin sayısal veri yoktur.

---

[25] Gömeç, *Uygur Türkleri*, 73.
[26] Tarih Düzenleme Birliği, Hoten'in Kısaca Tarihi, c. 1 (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2005), 1-38.

Doğu Türkistan, Pamir-Altın Dağları silsilesinin kuzeyi ile Taklamakan Çölü [27] arasında oldukça geniş bir bölge olup, denizden ortalama 1300-1500 M. yüksekliktedir. Tarım Havzası'nın bir kolu olan Hoten Nehri'nin orta bölümünde 1.600 kilometrelik bir alanı kapsamaktadır. Nüfusu hakkında kesin bir bilgi vermek zordur. Ancak 1964 yılında yapılan istatistiğe göre şehirli kişi sayısı 50 bin, bölgenin genel nüfusu ise yaklaşık 300 binden fazla olarak kaydedilmiştir.[28] Karahanlılar döneminde Hoten'in nüfusu hakkında kesin bir bilgiye ulaşmamış mümkün değildir. Karahanlılar döneminde yazıldığı bilinmekte olan *Hudûdü'l Âlem'*de "70.000 savaşçı bulunmaktadır." Bayanları kaydedilmiştir.[29] Bu bilgiye dayanarak bölgenin Karahanlı dönemindeki nüfusunu tahmin etmek mümkündür. Karahanlılar bölgeye hâkim olduktan sonra bölgede yaklaşık 200 yıl gibi barışın hüküm sürmesi, Hoten'in nüfusu açısından oldukça önemli sonuçlar doğurduğu bilinmektedir.[30]

Hoten'in zemin şekli güney tarafı yüksek, kuzey tarafı düşük, batı tarafı yüksek, doğu tarafı düşük olup dağlık alanlar %33,3'ünü, çöller %63,3'ünü, diğer %3,4'ünü yeşillik alanlar kapsamaktadır. İrili ufaklı toplam 36 nehir, 58 akarsu vardır ve nehirlerin su üretme miktarı 8 milyar 820 milyon metreküptür.[31] Hoten'in güneybatısında Ta-shıh,[32]

---

[27] Taklamakan Çölü Doğu Türkistan'ın Tarım Havzası'nın içinde yer almakta olup çölün civarlarında yaşayanlar tarafından Taklamakan olarak telaffuz edilmiştir. Asya'nın ikinci büyük çölü olarak bilinmektedir. Çölün genişliği batıdan doğuya 1000 km, kuzeyden güneye 400 km olup toplam 330 bin kilometrekarelik bir alanı kapsamaktadır. Doğu Türkistan'da kaleme alınmış eserlerde ise ilk kez, Molla İsmetullah Binni Molla Nimetullah Mucizi'nin1854-1855 yılında yazdığı *Tevarihi Muskiyun* adlı eserinde (Terk-i Makan) olarak yazılmıştır. Çöl (Lop Çölü) şeklinde de geçtiği görülmektedir. Çölün adı Batı kaynaklarında ilk kez. W. H. Johnson, *Report on His Journey to Ilchí, the Capital of Khotan, in Chinese Tartary* (1867) adlı Hoten'in merkezi olan İlçe ile alakalı yazdığı ve 1867 yılında yayımladığı yazısında "*İlçi'nin kuzey-doğusunda altı mil uzaklıkta, uçsuz bucaksız dalgalar halinde hareket eden değişen kumları ile her şeyi alt eden, 24 saat içinde 360 şehri gömdüğü söylenen büyük Takla Makan (Gobi) Çölü vardır. Bu çölün kenarı, az sayıda kırık tepe görünümündedir ve yüksekliği 200 ila 400 fit arasında değişen hareketli kum tepeciklerinden oluşur. Hoten'e bağlı Keriye'de, Çira'da olduğu gibi, Takla Makan Çölü kuzeyden 3 mil uzakta görülüyor. Genel görünüşü çorak bir alçak tepeler silsilesi görünümündedir.*" Şeklinde ifadelere yer vermiştir. Bu eser, Batılı araştırmacılarca Taklamakan adının ilk kez geçtiği kaynak olarak bilinmektedir. Bkz.Turdi Mettursun Kara, "'Taklamakan' Adının Kökeni Üzerine", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 7 (2022): 572-73.

[28] Ahmet Taşağıl, Eski Türk Tarihî Türklerin Kökeni, Yönetimleri ve Çin ile İlişkileri (İstanbul: Kronik, 2023), 188.

[29] Duman ve Ağarı, *Hudüdü'l-Âlem,* 39.

[30] Düzenleme Birliği, *Hoten*, 1:173.

[31] Adil Muhammed, *Eski Devirdeki Hoten* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2008), 1-2.

[32] Ta-shıh Çinliler 'in Araplara vermiş olduğu bir isimdir. Bu kelime Farsça Tazik, Türkçe Tacik kelimesinin bir ifadesidir. Yani Hoten'in güneyinde Tacikler bulunmaktadır şeklinde anlaşılabilir. (Wang Yen-Te'1989 s. 56.). Diğer bir kaynakta, Udun Kağanı Visa Tanrı Han'ın takriben 976 yılı aynı zamandaki Çin İmparatorluğu'na gönderdiği meşhur mektubunda Kaşgar'ın hükümdarını Tazık Tsun adı

batısında Hindistan bulunmaktadır. Bölgede yağış miktarı çok düşük olup aynı zamanda bölge yaz mevsimlerinde çok sıcaktır.[33]

Bölge coğrafi olarak verimli topraklara sahip olduğu için birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, siyasî güçler bölgenin bereketli toprağından ve zenginliklerinden yararlanmak için bölgeye sürekli akınlar yaptığı görülmektedir. Tang Rahibi Xuan Zang, [34] "Hoten alanı 4000'li[35] kadardır. Büyük bölümü kumla örtülüdür. Ekilebilir arazi oldukça sınırlıdır. Toprağın olduğu yerlerde ise arazi düzenli tarıma elverişlidir", beyanında bulunmuştur.[36] Dolaysıyla özellikle Çin'de tarih boyunca kurulmuş olan sülaleler, bölgeyi bünyesine katmak için sürekli işgal niyetinde olmuş ve bu doğrultuda teşebbüste bulunmuşlardır. Çin yönetimi, bölgeyi Çinlileştirmek için çok çaba harcamıştır.[37]

> Karahanlı döneminde yazıldığı bilinmektedir. Duman (2018) tarafından çevrilmiş *Hudüdü'l-Âlem'*de Hoten'in coğrafi konumuyla ilgili şu bilgileri vermektedir:
>
> *Hoten, iki nehir arasında bulunmaktadır. Sınırlarında insan yiyen vahşiler yaşamaktadır. Halkın eşyasının çoğu ham ipektir. Hoten meliki büyük bir ihtişam içinde yaşar. Kendini Türklerin ve Tibetlilerin en büyüğü (A'zîmü't-Türk ve't-Tibet) olarak isimlendirir. Melik, Çin ve Tibet sınırında yaşar. Hoten melikinin bütün bölgelerin yönetiminden sorumlu görevlileri vardır. Ülkede 70.000 savaşçı bulunmaktadır. Yeşim taşı Hoten nehirlerinden getirilir (s. 39).*

---

ile yazmış olup, bundan Arapları değil aynı zamandaki İslamiyet'i kabul eden Uygurları göstermiş olabilir. Bkz. Kurban Turan, "Udun Sak Dilinde Yazılmış Bir Mektup ve Onunla İlişkili Durumlar", *Şincan Halk Yayınları*, sy 1 (2003): 61.

[33] Wang Yen-Te, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, çev. Özkan İzgi (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 56-57.

[34] Xuan Zang (569-664) yıllar arasında yaşamış aynı dönemde Hindistan'a yolculuk yapmış, ardından ülkesine döndüğünde, Tang Hanına sunmak için "Batı Bölgeleri Kayıtları" adında bir seyahatname hazırlamıştır. Xuan Zang'ın hazırlamış olduğu seyahatname (645-646) yılları arasını kapsayan bir yıl içerisinde yazılmıştır. Bu eser toplam 12 bölüme ayrılmıştır. Birinci ve on ikinci bölümler hariç hepsi Hindistan ile ilgilidir. Diğer iki bölüm ise Orta Asya bölgelerini içermektedir. Birinci bölüm "34 ülke" başlığı altında yazılmış olup, Xuan Zang'ın Hindistan'a gidiş yolculuğu sırasında gördüğü ve hakkında bilge hazırladığı Orta Asya illeri ve köylerini anlatmaktadır. On ikinci bölüm ise "22 Ülke" başlığı altında anlatılmaktadır. Xuan Zang bu bölümde Hindistan'dan döndüğü sırasında topladığı raporlar ve bilgiler kaydedilmiştir. Bkz. Gürhan Kırilen, "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenmeleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53, sy 1 (2013): 65.

[35] "Li" Çinliler kullanmış mesafe ölçü birimi olup 559 metredir. Bkz. Yen-Te, *Uygur Seyahatnamesi*, 56.

[36] Kırilen, "Xuan Zang", 78.

[37] Taşağıl, *Eski Türk Tarihi*, 188.

Orta Çağda Hoten bölgesinin şu şekilde tanımlandığı da görülmektedir. Hoten'den Kuçar'a on beş günlük mesafedir. Bölgede yapılmış çok sayıda put ve tapınaklar bulunmaktadır. O dönemlerde, bölgeye Dokuz Oğuzlar'ın hâkim olduğu bilinmektedir. Bölgede yaşayan halk, Şamanizm'i kendilerine din olarak seçmiştir. Bundan başka Hoten şehrinde özel olarak yapılmış iki kilise bulunmaktadır. Şehrin kuzey tarafında Müslümanlara ait bir mezarlık yer almaktadır. Bölge halkının içinde Arap kıyafetleri giyenlerin olduğu da bilinmektedir. Bölgede arpa, buğday, susam ve pamuk gibi tahıl ürünleri yetiştirilmektedir.[38] Hoten, Kaşgar'a yakın Yarkent'in aşağısında yer alan, Türkistan'a ait bir şehirdir. Çevresi dağlar ve kumluk çöllerle çevrelenmiştir.[39]

Hoten'in tarıma elverişli olması M.Ö. 3-4. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Bölgenin büyük bir kısmında çeşitli bitki ve tahıl ürünleri yetiştirmeye elverişli olduğu için büyük tarım alanları kurulmuştur. Aynı zamanda Hoten, tüm Doğu Türkistan'a göre gelişmiş bir bölge hâline gelmiştir. Su tesisleri yapılmış, ipekçilik gelişmiş, hayvancılık batı illerine göre daha fazla yükselmiştir. Hoten, Orta Asya'da yapılmış ürünlerin batı devletlerine nakledilmesini sağlayan merkez hâline gelmiştir. Çevresinde karlı dağlar, eski kaya resimleri, muhteşem kumluklar, geniş uzun mesafeli çöl alanları, otlaklar, çeşitli seyahat ve yerleşim yerleri bulunmaktadır. Bölgede bulunan yerleşim yerlerinin gittikçe geliştiği görülmektedir.[40]

Hoten bölgesindeki çölleri ve zengin vahaları şöyle özetlemek mümkündür: Tanrı Dağlarını takip ederek Tarım Havzası ile doğuya giden vaha hattı Kaşgar'dan ikiye ayrılmaktadır. Biri Kırgızistan ve Tacikistan gibi Batı Türkistan bölgelerine ulaşmaktadır. Bir diğeri ise güneye giden yol olup, bu yol üzerinde Yarkent, Hoten, Keriye, Çerçen ve Lopnur gibi şehirler ve yerleşim merkezleri bulunmaktadır. Kuzeyinde Kuçar, Aksu, Karaşehir, Tanrı Dağları'nın etekleri gibi yoğun ve zengin vahalarla çevrilmektedir. Bahsettiğimiz vahaların doğu kısmında Cungarya [41]

---

[38] Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 386.
[39] el-Hamevî, *Büldân*, 2:386.
[40] Altın Zemin Hoten Tahrir Heyeti, *Altın Zemin Hoten* (Urumçi: Şincan Güzel Sanat Foto Neşriyatı, 1995), 2.
[41] Doğu Türkistan'ın kuzey kesiminde Moğollar'ın yoğun olarak yaşadıkları bölgeye Cungarya denilmektedir. Bkz.Muallâ Uydu Yücel, "Kalmuklar", TDV İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 267. "Cungarya" olarak da yazıldığı görülmektedir. Bkz. Sırrı Erinç, "Beşbalık", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992),5: 551.

Irmağı'nda bozkırla çöl ayrılmaktadır. En doğusu da Turfan vahası gibi çok sayıda vahalarla çevrilmektedir. Ama bu alana esas etki eden Taklamakan Çölü olmuştur.[42]

Hoten kenti Taklamakan Çölünün güneyinde yer almaktadır.[43] Çölün içinde yüksekliği 130 metreden fazla kum tepeleri bulunmakta olup, geniş ve uzun mesafeli Taklamakan Çölü içinde küçük bir alanı kapsayan Tarım Havzası bulunmaktadır. Tarım Havzası içinde Hoten gibi birkaç Batı bölgeleri dışında bitki yetişen ve yerleşim yeri olan alanlar bulunmamaktadır. Çok sıcak ve büyük bir alan içindeki bu yerin senelik yağış ölçütü 5 Cm'ye ulaşmazken bu özelliğiyle dünyanın en kurak bölgelerinden biri hâline gelmiştir. Hoten bölgesinin sınırları içerisinde bulunan Tarım Havzası'nın güneyinde Karakurum Dağları, Astın Dağı ve Pamir Dağları yer almaktadır. Bölgenin kuzeyi ise büyük Tanrı Dağlarına ulaşmaktadır.[44]

Taklamakan Çölü'nün kuzeyi ve güneyinden tarihî İpek Yolu geçmektedir. Bu yol üzerinde de tarihî Türk şehirleri bulunmaktadır. Bu hattın dışındaki alanlar neredeyse tamamen yerleşim dışıdır.[45] Ünlü seyyah Si-ma Chien Hoten bölgesiyle ilgili şunları anlatmaktadır: "Büyük Yüeçile'in doğusunda Uzuntat ve Hoten bölgesi yer almaktadır. Hoten'in batı bölgesinde su batıya akarak Batı Gölüne, doğu bölgesinde su doğuya akarak Lopnur Gölüne dökülmektedir. Lopnur Gölü'nün suyu gölün derinliklerinde gizlice akmakta olup Huang-he nehrine ulaşır. Nitekim gölün ulaştığı yer Hung-he Nehri'nin başlangıç noktasıdır. Hoten bölgelerindeki nehirlerden yeşim taşı çıkmaktadır".[46]

Hoten İsmi

Hoten isminin kökeni ve tarihî süreç içerisindeki değişimi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre Hoten isminin, "Udun" kelimesinin bozularak telaffuz edilmesiyle şekillendiği tahmin edilmektedir. Eski zamanlarda Hoten'in doğusunda, "Udun" adıyla bir devlet kurulmuş olup, bu devlet M.Ö. II. yüzyılın ilk başlarında resmî

---

[42] Hoten Siyasi Meclis Tarih Grubu, *Hoten Tarihî Materyalleri* (Hoten: Hoten Şehri Siyasi Meclis Tarih Gurub Yayınları, 1989), 2.
[43] Muhammed Bilal Çelik, *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılığı, 2013), 44.
[44] Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 35.
[45] Çelik, *Yarkend Hanlığı*, 37.
[46] Si-ma Ch'ien, *Si-ma Ch'ien Tarihî Hatıralar* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 1987), 490.

bir devlet olarak kurulmuş ve bölgeye Karahanlılar gelene kadar yaklaşık 1000 yıldan fazla yönetimini sürdürmüştür.[47]

Bir diğer rivayete göre, Hoten ismi "Yotkan" kelimesinden değişmiştir. Çünkü şimdiki Hoten ismi, eski zamanlarda bölgede bulunan "Yotkan" adındaki meşhur bir köyün isminin değişmesiyle ortaya çıkmıştır. Bir diğer görüş, Türkçedeki ağıl anlamındaki "kotan" kökünden geldiği yönündedir. Eskiden hayvancılık yapan kişiler, hayvanlarını yaylada gezdirdikten sonra bu yere toplamış olduğundan "kotan" olarak adlandırmışlardır. Böylelikle "kotan" kelimesi belli bir süreç içerisinde Hoten olarak anılmaya başlamıştır. [48] Eski Türkçe ve Uygurca kaynaklarda Hoten adı Orhun Tonyukuk, Mayançor ve Mengü taşlarında, batıdaki güçlü bir halk olan "Kordan" olarak, doğudaki Hitay ve güneydeki Tabgaçlarla beraber kaydedilmiştir. Uygur devleti Hoten'e çok önem vermiş olduğundan Ötüken'in batısına inşa etmiş, devletin Hanı da yaptırdığı sarayına "Kordan" adı vermiştir. Göktürk ve Uygur devletlerinin Orhun Mengü taşlarındaki Kordan kelimesi Hoten'in aslî varyantları olup, bu isim gün geçtikçe "Kudan"a değişmiş, daha sonra tedrici olarak "Hoten" adını almıştır.[49] "Talas Mengü Taşları" içindeki birinci Mengü Taşı'nın ilk satırında, eski Hoten adı "Odun" şeklinde yazılmıştır. Paris Devlet Kütüphanesi'nde eski Uygurca yazılmış "Pouigur" 2 numaralı bir belge bulunmakta olup, bu belgenin 1068 yılında Şavcu (Shaou-Juo) şimdiki Dun-Huang'da[50] yazıldığı bilinmektedir. Belgede Hoten adı "Udun" olarak kaydedilmiştir. M.Ö. Hunların kullandığı dilde "Udun", M.S. V. asır civarında ise "Üdün", X. yüzyılda "Udun" olarak değişmiştir.[51]

Bugüne kadar bulunan tarihî ve arkeolojik belgelere bakıldığında Hoten adı Khoten, Kustane,[52] Utane, Liyal, Kurdan, Kuttan, Seres (İpek ili), Uvtan, Dokuz Kağan, Udun, Eden (Erden), Çin Maçın, Yu-tiyen ve İlçi gibi adlarla M.Ö. II. yüzyıldan başlayarak

---

[47] Buayşem Haci, "Udun Hanı Visa Sambava (Li-Shing Tian)'nin Hangi Millet'e Ait Olduğu Hakkında", *Şincan Tezkireçilik Dergisi* 1, sy 4 (2008): 42.
[48] Tarih Grubu, *Hoten Tarihi*, 2.
[49] Hudaberdi Selim, "Eski Hoten Hanedanlığı", *Şincan Sosyal Bölüm Araştırma Dergisi*, sy 1 (1995): 12.
[50] Dun'Huang, şimdiki Çin'in batı eyaleti olan Kensu'ya mensup bir şehirdir. Bkz. Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 369. Aynı zamanda bu bölge, Doğu Türkistan'ın büyük bir doğu kapısı olup batıya (Türkistan) giden bütün ticaret yollar, Dun-Huang'dan başlayarak dağılır. Dun-Huang, Batı ve Doğu Türkistan ticaret yollarının birleştiği bir alandır. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), 126.
[51] Sulayman Abdulla, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Yıllar, Adamlar, Olaylar* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2003), 42-43.
[52] Tang Rahibi Xuan Zang'ın hatırısın da Kustane Sanskırtçe (Sak) dilindeki Hoten'e takma ad olarakgörmektedir. Bkz.Selim, "Hoten Hanedanlığı", 11.

yakın zamana kadar sürekli değiştirilerek kullanılmıştır.[53] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'de, Hoten ismini "Maçin" olarak da belirtmektedir.[54]

Kaşgarlı Mahmud *Dîvânü Lugāti't-Türk*'te Hoten hakkında şu bilgilere yer verir: "En doğru ve anlamlı dil sadece tek bir dil ile konuşan ve Parslarla ilişkileri olmayanların dilidir. Yabancılarla ve şehirde yaşayanlarla bağlantısı olan, iki dil ile konuşanların dilinde bozukluk vardır. Hotenliler ve Tibetliler'in Türk ili olan Hoten'e sonradan geldikleri için onların dillerinde bozukluk vardır".[55] Kaşgarlı Mahmud bu beyanlarında, bölgeye Hoten adıyla hitap etmektedir. İlk önce Hoten'in doğu tarafı Udun denilmekteydi. Sonraları tüm bölgeye Udun adı kullanılmıştır.

Hoten'in eski ahalisi olan Sakaların millet etimolojisine göre "Sak" kelimesi "güçlü, kudretli" gibi anlamlara gelmektedir. Ünlü Tang Rahibi Xuan Zang, Hoten'de yaşayan halkın Wathanalar (Sakalar) olduğunu belirtmiştir. Onun verdiği bu bilgiye dayanarak Wathana kelimesinin Sak dilindeki anlamının "hu-vat-ana" olduğu söylenmektedir. Aynı zamanda kelime, "çok kuvvetli" anlamına da gelmektedir. Hoten adının tarihî süreç içerisinde değişimleri şöyle özetlenebilir: "Üdün-Udun-Hotun-Hotan-Hoten".[56] 1211 yıllarında çok sayıda Müslüman, Naymanlar hükümdarı Güçlük tarafından öldürüldüğünden dolayı burası "Şehidâne Hoten" (çok şehit veren) şeklinde de anılmıştır.[57]

Hoten'in Genel Tarihi

Hoten bölgesi Tarihî süreç içerisinde Hunlar, Çin'de kurulmuş olan çeşitli sülaleler, Göktürkler, Uygurlar, Udun hanedanı, Karahanlılar, Moğollar gibi devletler tarafından önemli bir merkez olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum aynı zamanda, bölgenin birden fazla dinî ve kültürel unsurlara ev sahipliği yaptığı anlamına gelir. Hoten ve çevresinde yürütülen arkeolojik çalışmalar, bölgenin birçok medeniyet, kültür ve siyasî teşekküllere ev sahipliği yapmış olduğunu kanıtlamaktadır. Dolayısıyla Hoten'in kültürel ve mimari alanlarına bakıldığında, renkli ve oldukça zengin olarak karşımıza çıkmaktadır. Hoten bölgesini yalnızca günümüzdeki Hoten merkeziyle

[53] Nizamidin Tohti, *Hoten'deki Eski İzler* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2002), 1.
[54] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (Urumçi: Milletler Yayınları, 1984), 1-5.
[55] Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, c. 1 (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2008), 68.
[56] Abdulla, *Yıllar, Adamlar, Olaylar*, 42-44.
[57] Molla Musa Sayramı, *Tarihî Hamidiye* (Urumçi: Milletler Yayınları, 1986), 411.

sınırlamak yanlış olacaktır. Çünkü Hoten, Orta Asya'nın siyasî ve kültürel tarihine göre sadece merkeziyle değil farklı şehirleriyle önemli konuma sahiptir.[58]

Hoten'in tarihini kısaca şöyle özetlemek mümkündür. İlk dönemlerde Yotkan adını taşımış olan Hoten,[59] Eski Çağ'dan itibaren Budist kültürünün Orta Asya'ya ulaşmasın da en önemli köprü rolünü oynamıştır. Çinliler çok eski devirlerden beri Hoten'e ilgi göstermişlerdir. Çünkü Türklerin kutsal kabul ettikleri ve çok eski zamanlardan itibaren Hoten nehirlerinde bulunmakta olan Yeşim taşına, Çinliler de çok önem vermiş ve onların da kutsal kabul ettiklerinden dolayı Hoten Türklerine daima ilgi duymuşlar ve onlarla aralarını iyi tutmaya çalışmışlardır.[60] Çin'in, tarihî süreç içerisinde Hoten'i sık sık kendi sınırları içerisine aldığı veya almaya çalıştığı görülmektedir. Dolaysıyla bazı Türk halkların zaman zaman Çin sınırları içinde yaşadığını söylemek yerinde olacaktır. Bölgenin diğer bir tarafı Hindistan'la sınırdaş[61] olduğu hakkındaki bilgilere dayanarak, Hoten'in sınırlarını belirlemekle beraber milattan önceki devirlerden beri Türklerin yaşamış olduğu bir bölge olduğunu söylemek mümkündür.

Tarihî süreç içerisinde bazı değişimlere uğrayarak önce Udun adıyla anılan Hoten'in Niye, Keriye, Guma nahiyelerindeki arkeolojik kazılarda çok sayıda taş aletleri bulunmuştur. Bu aletler çok eskiden Hoten halkının kullanmış olduğu üretim aletleridir.[62] Bu açıdan Hoten'in kuruluşu çok eski zamanlara dayanan, Doğu ve Batı medeniyetlerini birleştiren, kendi içerisinde çok sayıda kültürel anıtlara sahip bir bölgedir.

Şehrin çevresinde yapılan kazılar neticesinde elde edilen kültürel anıt sayısı 150'den fazladır.[63] Bundan 2000 yıl önce Tarım Havzası'nın güneybatı tarafında "Udun" isminde bir devlet kurulmuş ve bu devlette asıl kökeni Sakalar olarak bilinen Visa Hanedanlığı 1000 yıldan fazla hüküm sürmüştür. Bu süreçte bölge, Hun devrine gelindiğinde Hun İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiştir. M.S. 74 yılında bölge, Çin'de kurulmuş olan Han Sülalesi'nin eline geçmiştir. II. yüzyılın başlarında eski

---

[58] Buayşem Haci, "Udun Beyliği Hanı Visa Sambava'nın Tarihî Katkısı Hakkında", *Şincan Sosyal Fenleri Dergisi*, sy 4 (2008): 43-44.
[59] Tarih Grubu, *Hoten Tarihî*, 2.
[60] Ahmet Taşağıl, "Hoten", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998),18: 251.
[61] Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 386.
[62] Hoten Tarih Düzenleme Birliği, *Hoten'in Kısaca Tarihî*, c. 2 (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2005), 47.
[63] Abdulla Sulayman, *Dünyada Tek bir Hoten Var Kültürel Anıtlar, Yeşillik ve Ekoloji* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2003), 1.

bağımsızlığına tekrar kavuşarak küçük bir devlet hâline gelmiştir. Bölge daha sonra Tabgaçlar'a ardından da Göktürkler'e tabi olmuştur. 630 yılına gelindiğinde Göktürkler'in yıkılmasından sonra bir süreliğine Çin'de kurulmuş olan Tang Sülalesi'ne bağlı kaldığı bilinmektedir.[64]

745 yılında Uygurlar, Göktürkler'in içinde bulunduğu çalkantılardan yararlanarak kendi devletlerini kurmuş ve Tang Sülalesi ile iyi ilişkiler tesis ederek Tibetliler'in hakimiyeti altında olan Koçu, Karaşehir, Enşi, Kuçar ve Hoten gibi şehirleri ele geçirmişlerdir. VIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Uygur Devleti'nin kendi arasında iç karışıklıkları büyümüş ve yaklaşık 30 sene devam etmiştir. Uygur Devleti'nin bu yıkılma sürecinde kıtlıklar, doğal afetler ve bulaşıcı hastalıklar daha da artmış ve 840 yılında fırsattan yararlanan Kırgızlar, 100 bin süvari ordusuyla aniden baskın yaparak Uygur Devlet'ini sona erdirmiştir.[65]

Bir diğer kaynağa göre, 841 yılında batıya göç eden bir bölük Uygur, Udun (Hoten) Şinfu bölgesi içinde bulunan Tarım Havza alanına gelerek Karahanlılar Devleti'ni kurmuştur.[66] Bölge 1212 yılına kadar Karahanlıların yönetimi altında kalmıştır. Bu süreçte bölge tam olarak bir İslâm medeniyet alanı hâline gelmiştir. Karahanlılar, bu süreçte kendileri bölgeye gelemeden önce yönetim başında olan Udun Devleti ile uzun zaman savaşa girmiştir.[67]

Daha sonra 938 yılında Udun Hakanı Visa Tanrı Han, Maciron adında bir adamını son Çin Sülalesine elçi olarak göndermiş ve Hoten'in çok kıymetli mücevherlerinden olan Yeşim taşını hediye olarak göndermiştir. Daha sonra Çin sülalesine bağlanarak, Çinliler tarafından verilen "Uluğ Ağalık Udun Devleti" unvanını kabul etmiştir. 987 yılında Udun, bir diğer adı Karahıtay olan Kıtan devletine kısmen bağlanmaya mecbur kalmış ve Karahıtay Devleti'nin bir bölgesi olarak varlığını sürdürmüştür.[68] XII. yüzyılın son yıllarında Karahıtaylar bölgeye seferler yapmaya başlamış ve sonuçta Karahanlılar yenilip bölgeye Karahıtaylar tam olarak hâkim olmuştur.

---

[64] Taşağıl, "Hoten", 251.
[65] Ahmet Taşağıl, *Uygurlar -840'tan Önce-* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020), 35-133.
[66] Tarih Düzenleme Birliği, *Hoten*, 2:393-96.
[67] Liyu Zixiyaou, *Uygur Tarihi*, çev. Ablet Nurdun, c. 1 (Urumçi: Milletler Yayınları, 2003), 299.
[68] ŞUÖB Milli Eğitim Tarih Düzenleme Komitesi, *Şincan'ın Yerli Tarihî* (Urumçi: Şincan Üniversite Yayınları, 1992), 253.

1212 yılına gelindiğinde Hoten, Moğolların en güçlü kollarından olan Nayman kabilelerinin reisi Tayang Han'ın oğlu Güçlük Han tarafından istila edilmiştir.[69] Güçlük'ün eline geçmiş olduğu bölge halkı Naymanlar tarafından akıl almaz baskılara, çeşitli işkencelere ve ölümlere maruz kalmıştır.[70]

[69] İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618 / 1092-1221)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 189.
[70] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 1:24.

BİRİNCİ BÖLÜM
KARAHANLILAR DÖNEMİNE KADAR HOTEN'İN SİYÂSÎ TARİHİ

Zaman farklılığı, siyasî ve içtimai temellerin farklılaşmasına ve farklı yaşam ortamının oluşmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla farklı zamanlardaki, birbirinden farklı olan yönetim yapısını ele almak o dönemin genel görünümünü aydınlatmada önemli role sahiptir.

1.1. Hunlar Dönemi (M.Ö. 240-M.S. 216)

İslamiyet'ten önce Türklerin Orta Asya'da kurdukları devlet Asya Hun Devletidir. Bu devletin kuruluş tarihi net olarak bilinmese de onlara dair bazı bilgilere Çin kaynaklarından ulaşmamız mümkün olmaktadır. Söz konusu kaynaklara göre, Hunlar M.Ö. II. yüzyılda Orta Asya'da şimdiki Çin sınırları içerisinde güçlü bir devlet kurmuştur.[71] Hunların adı Yen-yün Hsien-yün, Hu-chu, Jung-ti, Kuei-fan olarak farklı isimlerle kaydedilmiştir. M.S. 311 yılında Çin'in başkentlerinden biri olan Lo-Yang'a giden Soğd ticaret kervanı, Çinlilerle Soğdca bir anlaşma gerçekleştirmişlerdir. Bu anlaşma mektubunda Hun adı (Hsiung-nu) olarak yazılmıştır. Sonuç olarak bu anlaşma metni, Hun adının orijinal hâlini bize aktaran bir belge ya da bir rapor niteliğindedir.[72] Anlaşmadaki başka bir unsur ise Hun adının anlamının "kün" ahalisi olduğunu ortaya

[71] V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi* (İstanbul: Divan Yayınları, 2021), 31.
[72] Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2022), 27.

koymuştur.[73] Hunların kurduğu devletin merkezi Ötüken sınırları içerisinde olup bugünkü Moğolistan toprakları arasında yer almaktadır.[74]

Hun Devleti'nin, küçük beylikler olarak ortaya çıkışı hariç en belirgin ve güçlü şekilde ortaya çıkışları M.Ö. 210 yılından M.S. 216 yılına kadar devam eden yaklaşık 426 yıllık bir süreci kapsamaktadır. Bu süreçte Hunlar inanılmaz bir şekilde topraklarını genişleterek Orta Asya'nın tek gücü ve hâkimi haline gelmişlerdir.[75] Hunların kurulu şunu sadece Mete Han devrinde başlatmak yanlış olacaktır. Bu devri Hunların güçlenme ve yükselme devri olarak anlamamız daha doğrudur. Mete Han yükselme devrinde, Hunların tahtına babasını öldürdükten sonra güçlü bir şekilde çıkmıştır.[76] Mete Han'ın emrine, babası tarafından daha önce 10.000 çadırlık teba verildiği bilinmektedir. Mete Han, vakit kaybetmeden onların içinden kendi süvarilerini askeri eğitime tabi tutarak, onları savaş taktiklerinde en mükemmel savaşçılar olarak yetiştirme imkânı bulmuştur. Artık askerlerinin hazır olduğunu gören Mete Han, ilk önce babasını öldürüp tahtı ele geçirdikten sonra Hun topraklarını genişletmeye başlamıştır.[77] Böylelikle Mete Han, Hun devrinde devletin topraklarını en geniş sınırlara ulaştırmış bir hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir rivayete göre, kendi eğittiği askerleriyle üvey annesi, kardeşi ve kendine itaat etmeyen devlet adamlarının tümünü öldürmüştür.[78]

Hunlar en eski zamanlardan beri Orhun Nehri civarlarında, Çoğay (Yin-shan) Dağları'nın güney ve kuzey bölgelerinde, Altay ve Tanrı Dağları'nın eteklerinde hayatını sürdürmüştür. Uygur ve başka Türk boyları gibi Şamanizm'e[79] bağlı olarak

---

[73] Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 51.
[74] Kürşat Yıldırım, *Hun Tarihi*, c. 1 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 2010), 6.
[75] Alimcan Ziyai, "Orijinal Çin Kaynaklarına Göre Hun-Türk Tarihi I. Kudretli Büyük Hun Tanrıkutluğu (Türk Halkının Ataları Hunlar ve Hunların Ortaya Çıkışı)", *Gazi Üniversitesi*, 2010, 901.
[76] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, 30-31.
[77] Lev Nikolayeviç Gumilêv, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2002), 79.
[78] Ch'ien, *Si-ma Ch'ien Tarihi Hatıralar*, 399.
[79] Şamanizm, Türklerin ilk dini olarak kabul edilmiştir. Şaman kelimesinin kökeni konusunda farklı görüşler karşımıza çıkmaktadır. Bu görüşlerden, Şaman kelimesinin kökeni Mançurca olup sürekli hareket eden, coşku içerisinde oynayan kişi anlamlarını taşımaktadır. Bir diğer görüşe göre, Şaman Sanskritçe olarak dilenci rahip anlamını taşımaktadır. Şaman kelimesi Türkçe'de yaygın kullanılmış olan "kam" şeklinde olup kişiler tarafından baskı, oyun, fağinum (Allah'ın Peygamberi) gibi anlamlarını taşımaktadır. Bkz. Ali Faik Demir ve Nebahat Akgün Çomak, *Şaman ve Türk Dünyası* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2015), 15-16.
Şamanizm, Kuzey ve Orta Asya medeniyetinden günümüze kadar çok sayıda kavimler tarafından benimsenmiş, doğaüstü ruhlara inanma, doğaya duyulan büyük saygı çerçevesinde tapma boyutuna gelen,

yaşamışlardır. Hunlar ve Uygurların dili, kültürü ve yüz şeklinin birbirlerine benzediği kaydedilmiştir. Çin'in "Wey yıllıkları", "Chu yıllıkları", "Shuy yıllıkları" ve Orta Çağ tarihi kayıtlarında Hunlar Uygurların ve diğer Türkî kavimlerin ataları olarak gösterilmiştir. Hunlar, Uygurların en eski ataları olmaktan ziyade şimdiki Türklerin şekillenmesinde önemli bir yer tutmuştur.[80]

Tarihsel kayıtlara göre Hunlar, devletlerinin kuruluşundan itibaren Çin'in Han Hanedanlığı ile sürekli bir mücadele içerisindeydi. MÖ 150-100 yılları arasında Hunlar, Çin ile olan mücadelelerine bir süreliğine ara vererek Yüeçilere (Yuezhi) yönelik akınlar gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu dönemde, Türkistan'ın doğu kapısı olarak bilinen Dun Huang'ı ele geçiren Hunlar, Kaşgar ve Hoten gibi bölgelerin kontrolünü Yüeçilerin elinde bırakmıştır. Tarihî kaynaklara göre, Yüeçilerin daha önce bu bölgelerin asıl sahipleri olan Sakaları (İskitler) Hindistan taraflarına göç etmeye zorladığı ve böylece bu bölgelerin hakimiyetini ele geçirdiği bilinmektedir.[81] Hunların, Yüeçilerden ele geçirdiği topraklar arasında Hoten de yer almaktadır.[82]

Han Sülalesinin hükümdarı Han-wu-di'nin ünlü komutanı olan Li-guang-li M.Ö. 104 yılında askerleriyle Fergane'ye sefer düzenlemiştir. Ordusunu güney ve kuzey olmak üzere iki yoldan hareket ettirmiştir. Güney yolundan giden ordu Uzuntat ve Hoten'den geçerken, oralardaki Hun güçlerini temizleme rolünü üstlenmiştir.[83] Han hükümdarı Han-wu-di zamanında Hoten bölgesi ve civarı tam olarak Hunların eline geçmese de kendine özgü bir şekilde Hunlara bağlı olarak varlığını devam ettirmiştir. Ünlü seyyah Chang Chien,[84] Han-wu-di tarafından Hunları yok etmek için aynı zamanda Hunlar'dan tam olarak kurtulmak isteyen Fergane ve Hoten bölgeleri gibi Doğu Türkistan

---

Türklerin tek tanrılı bir dini inanışı olarak tanımlanmaktadır. Moğol ve Türk boyları eskiden şamanlığa bağlıydı. Bkz. Nurer Uğurlu, *Günümüz Şaman Türkleri* (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2015), 7-14. Aslında Budizm, Orta Asya'da yaygınlaşan Şamanizm esasından türemiş bir dindi. Bkz. A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, 3. bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 67.

[80] Turgun Almas, *Uygurlar* (Almanya: Dünya Uygur Kurultayı, 2010), 68-69.

[81] Ögel, *Hun İmparatorluğu*, 2015, 1:124-30.

[82] Ch'ien, *Si-ma Ch'ien Tarihi Hatıralar*, 407.

[83] Düzenleme Birliği, *Hoten*, 1:6-7.

[84] Chang Chien'in MÖ 114 yıllarında doğduğu tahmin edilmektedir. MÖ 139 yılında, Han Hanedanlığı'nın hükümdarı Han Wu-di tarafından Büyük Yüeçilere elçi olarak gönderilmiştir. Chang Chien, aynı zamanda Yüeçilerin kontrolü altında bulunan Fergane, Kanga (Sogdiana- batıda eski bir hanlık olup, doğusu Wusun, batısı Nakhara, güneyi ise Fergane ile sınır komşusudur), Büyük Yüeçi ve Baktriya gibi bölgelere de diplomatik misyonlar yürütmüştür. MÖ 119 yılında Chang Chien, ikinci kez batı bölgelerine, özellikle Wusunlara elçi olarak gönderilmiş ve kendi yerine temsilcilerini Fergane, Kanga, Baktriye ve Arşaklara (Parthia) yollamıştır. Chang Chien'in diplomatik faaliyetleri, Han Hanedanlığı ile Orta Asya bölgeleri arasındaki siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bkz. Ch'ien, *Si-ma Ch'ien Tarihi Hatıralar*, 518.

bölgelerini elinde tutan Yüeçiler'e elçi olarak gönderilip onlarla Hunlara karşı ittifak yapmak istemişti. Chang Chien ittifak konusunda önemli başarı elde edememiş olsa bile Hoten gibi bölgeler hakkında önemli bilgiler elde etmiştir.[85] Böylece M.Ö. 104-102 yılları arasında Han ordusunun Hunlara karşı Fergane'ye yaptığı seferlerde ve Batı Türkistan'da bulunan Hoten gibi birkaç küçük devletçikleri haraç vermeye icbar etmesinde, Chang Chien'in Han İmparatoruna sunduğu raporun büyük önemi olmuştur.[86] Aynı zamanda Hoten dışında, Taş-Korgan, Yarkent, Hami (Kumul), Turfan, Karaşehir, Kuçar, Korla, Aksu ve Kaşgar gibi Doğu Türkistan şehirlerinin Hun sınırları içerisinde yer aldığı görülmektedir.[87] Hunlar'ın, batı bölgeleri olarak bilinen Kaşgar ve Hoten gibi Doğu Türkistan bölgelerine akınlar yaparak kendi sınırlarına katması M.Ö. 72. yılı olarak gösterilmiştir.[88]

Bundan sonra Hoten Hanedanlığı Hunlara vergi ödeyerek varlığını sürdürmüştür. Aynı yıl Hoten Hanlığı'nın, Yarkent'e yürüdüğü ve onları yenilgiye uğratarak gücünü arttırdığı görülmektedir. Bu yıllarda (72) Hoten Hunlara o kadar sırtını dayamıştı ki, Hun hükümdarları Hoten'in her işine müdahale edebilir hale gelmişti. Hoten Hanedanlığının biraz güçlenmesi ve Hunların her şeye müdahale etmesi gibi bu iki durum Çin'in bu bölgeye yönelmesine neden olmuş ve o zamanki Han hükümdarı Pan-Chao bir kısım ordusuyla Hoten'e hareket etmiştir. Hoten ordusu, Çin ordusundan sayıca önemli ölçüde fazla olmasına rağmen, daha önce yaşanan Shan-Shan katliamının etkisiyle Çinlilerden çekinmiştir. Bu durum karşısında, o dönemdeki Hoten hükümdarı, Hunlar tarafından bölgede bırakılan temsilciyi öldürerek Çin tarafına geçme kararı almıştır. Hoten Hanlığı'nın bu kararı almasındaki temel amaç, Hunlara bağlı kalındığı takdirde ödemek zorunda oldukları kumaş gibi vergileri ödemekten kurtulmaktı.[89]

M.Ö. 10 yılına gelindiğinde Hunlar, Hoten gibi Doğu Türkistan bölgelerine daha çok asker gönderdi. Hun askerleri bölgeye gelince, Doğu Türkistan şehirlerindeki hanedanlıkların her biri kendi bölgesindeki Han askerlerini ortadan kaldırarak, Hunların himayesine girdiği görülmektedir. Ancak Hoten, Yarkent, Kaşgar, Aksu ve

[85] Ch'ien, *Si-ma Ch'ien Tarihi Hatıralar*, 490.
[86] Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 96.
[87] Gumilêv, *Hunlar*, 132.
[88] Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), 118.
[89] Gumilêv, *Hunlar*, 225.

Kuçar Beylikler Hunlarla sadece dost olarak kalmış ve tamamen bağımsız bir şekilde varlığını sürdürmüştür.[90]

M.S. 60 yılında Yarkent Hanedanlığı zayıflayınca Hoten, Kuçar ve Lopnur gibi devletçikler güçlenerek birbirlerinden üstünlük mücadelesine girişmişlerdir. Hun Devleti'nin kuzey kolu bu bölgeleri ele geçirmesi ile durum değişti çünkü Hunlar, söz konusu devletçiklerin kendisine bağlanmasını istemişti. Hoten hükümdarı, Yarkent hükümdarını mağlup ettiği sırada Hunlarla karşı karşıya gelmiş ve neticede Hunların hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır.[91] Yarkent ve Hoten arasındaki mücadelelerde, Hunlar daima Hoten hükümdarını desteklemiştir. Bununla birlikte, Hoten Hanedanlığı, Hunların desteğini alarak güçlendiğinde, çevresindeki bölgeleri de kendi hakimiyeti altına almaya başlamıştır. Sonuç olarak, Hunlar Hoten Krallığı'nı tamamen kendilerine bağlayamamış ve Hoten'ın iç işlerine müdahale edememişlerdir.[92]

Bu sıralar Türkistan'da bulunan devletçikler kendi aralarında çekişirken Yarkent Kralı da esir alınıp öldürülmüş ve böylece Türkistan'da vaziyet karışınca Hunlar bu durumdan istifade etmek istemiştir.[93] Çünkü Hoten'in güçlü bir devlet durumuna gelmesi Hunları rahatsız ediyordu. Hoten hanedanlığında yaşamış olan halk hem karışık ve çok kalabalıktı. Orada 32.000 aile yaşamaktaydı. Hoten Hanedanlığının ordu sayısı 30.000 seçkin askerden oluşmaktaydı. Dolaysıyla Hunlar, Hoten'in güçlenip kendi başına müstakil bir devlet olmasını istemiyordu.[94] O yüzden Hunlar Hoten hükümdarının kardeşi Gündoğdu'yu kışkırtarak bir isyan girişimi başlamıştır.[95]

Ancak bu durum Hunları sıkıntıya soktu. Hunlar da ellerinde bulunan Kuçar, Karaşehir, Hami ve diğer şehirlerden 30 bin asker toplayarak Hoten üzerine yolladılar. İki taraf arasında gerçekleşen bu savaşta Hoten ordusu yenilerek Hunlara her yıl deri ve kumaş gibi ürünleri vergi olarak vermeyi kabul etmek zorunda kalmıştır.[96] Bundan sonra Çin'de kurulmuş olan Han Sülalesi akınları yoğunlaştıracak ve böylelikle Hunların Hoten gibi Doğu Türkistan bölgelerindeki egemenliği bir süre için sona ermiş olacaktır. Nitekim Han orduları gelince Hoten hükümdarı, Hunların himayesinde tahta çıkmış ve

[90] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 103.
[91] Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 74.
[92] Ögel, *Hun İmparatorluğu*, 2015, 2:245.
[93] Eberhard, *Çin Tarihi*, 107.
[94] Ögel, *Hun İmparatorluğu*, 2015, 2:248.
[95] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 103.
[96] Gumilêv, *Hunlar*, 224.

daha önce öldürülmüş Yarkent Hükümdarının yerine kendi kardeşini Yarkent tahtına çıkarmıştı.

Hunlar devrinde Hoten'e genel olarak baktığımızda, Hoten Hanedanlığının başkenti Hsi-yah'tır. Burası aynı zamanda Turfan'ın güneyinde yer alan Lükçün'deki Çin komutanlığından 5.300 mil uzaklıktayken, Çin başkenti Lo-yang'dan 11.700 mil uzaklıktadır.[97]

1.2. Han Hanedanlığı Dönemi (M.Ö. 206-M.Ö. 220)

Han Hanedanlığı, Çin'de M.Ö. 220-M.Ö. 206 yıllar arasında hüküm sürmüş bir sülale olarak karşımıza çıkmaktadır.[98] Han döneminde Çin, siyasî ve ekonomik açıdan en parlak dönemini yaşamıştır.[99] Orta Asya'da büyük güç olarak ortaya çıkan Hun İmparatorluğu Han Sülalesi devriyle çağdaş kabul edilebilir.[100] Han Hanedanlığı Çinliler tarafından kurulmuş olan ilk milli sülale olup, Çin'e nizam getirmiş bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Han sülalesi devrinde Çin'de istatistiğe önem veren kayıtlar yapılmıştır. Dolayısıyla Doğu Türkistan hakkında detaylı bilgiler, Doğu Türkistan sakinlerinin genel nüfus sayısı ve onların durumu gibi bilgilere Han sülalesi devrindeki kayıtlardan ulaşmak mümkündür.[101]

Han Sülalesinin ilk başkenti Chang-an'dır, yani Çin'in toprakları içinde yer alan bugünkü Şi-en (Xi-an) şehridir. Han Sülalesinin ünlü hakanı Han-Gaozu olup İmparatorluk tahtında yedi yıl oturmuş, bu süreç içerisinde merkeziyetçi yönetimi benimsemiş ve bu yolu sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Han-Gaozu, yönetimde başarıya ulaşmak için "Halka nefes aldırma" adı altında bir dizi politika uygulamıştır. Han-Gaozu M.Ö. 195 yılında öldükten sonra Hui-ti imparatorluk tahtına çıkmış olsa bile Han Hanedanı'nın yönetim gücü fiilen Han-Gaouzu'nun eşi Lü-Zhi isimli bir kadının elinde bulunmuştur. Bu kadın, yönetimde M.Ö. 179'a kadar tahtta kaldığı 16 senelik süreç içerisinde, Çin tarihindeki sayılı kadın yöneticilerinden biri olmuştur.[102]

---

[97] Ögel, *Hun İmparatorluğu*, 2015, 2:429.
[98] Ch'ien, *Si-ma Ch'ien Tarihi Hatıralar*, 520.
[99] Ayşe Onat, Sema Orsoy, ve Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), XVI.
[100] Ayşe Onat, "Çin- Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkınnda Bazı Bilgiler", *Belleten* 54, sy 211 (1990): 913.
[101] Zeki Velidi Togan, *Asya Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), 13.
[102] Abdulla, *Yıllar, Adamlar, Olaylar*, 85.

M.Ö. 141-89 yılları arasında Han tahtına Han-Wu-di geçmiştir.[103] Aynı zamanda Han İmparatorluğunun çevresi hep düşmanlarla çevrilmekte olup, onların en büyük düşmanı Hun İmparatorluğuydu.[104] Hoten'in Han Hanedanlığının eline geçmesi, söz konusu Han hakanı Han-Wu-di'nin zamanında ünlü seyyah Chang Chien'in M.Ö. 138 yılında Han-Wu-di'ye sunduğu bir rapor sonucunda gerçekleştiği belirtilmiştir.[105] M.Ö. 119 yılında Wu-di'nin Chang Chien'i, 300 kişiyle birlikte söz konusu bölgelere tekrar gönderdiği bilinmektedir. Bu defa Chang Chien ve yardımcıları Hoten hakkında daha çok bilgi toplamayı ve Han ile Türkistan illeri arasında ilişkilerini daha da sıkılaştırmayı başarmıştır. Han hakanı bu bilgilere dayanarak Hunlara güçlü bir darbe vurmaya karar vererek, 100 bin kişilik bir ordu hazırlamış ve bu büyük ordu Gobi Çölü'nü aşarak Yabgu otağına kadar ulaşabilmiştir.[106]

Chang Chien, böylelikle Çin kaynaklarında "Batı İli" olarak isimlendirilen Doğu Türkistan bölgelerine iki defa elçi olarak gönderilmiş olup, o elçilik sırasında yardımcısını Uzuntat ve Hoten'e göndererek onun yardımıyla önemli bilgiler toplamıştır. Sonuç olarak kendisi, Hoten ile Han Hanedanlığı arasındaki ilişkilerinin gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. Han Devleti güçlendikçe, Hoten gibi batı bölgelerinin hükümdarlarıyla ilişkilerini sıkılaştırarak Hunlara karşı bir ittifak kurmayı hedeflemiştir. Onun bu politikası batı bölgelere uygulamak istedikleri en önemli siyasî hareketlerinden biriydi. Sonuçta Han İmparatoru bu amacına ulaşarak oraları Han Hanedanlığına bağlamayı başarmıştır.[107]

Wu-di'nin bu büyük Türkistan seferinde daha önce belirttiğimiz gibi, Chang Chien'in verdiği raporlar, o bölgeleri idaresi altında tutmuş olan Hunlara karşı büyük galibiyetler elde etmesine katkı sağlamış ve ondan sonra Orta Asya siyaseti ile meşgul olmalarına neden olmuştur. M.Ö. 104-102 yılları arasında ünlü Han generali Li-Guang'ın o bölgelere yaptığı seferle Wu-di amacına ulaşmıştır. Li-Guang, yaptığı seferlerinde Tarım Havzası'nda ve Batı Türkistan'da bulunan birkaç küçük devleti haraca bağlamıştır.[108] Hunlara bağlı Hoten, Kuçar, Kaşgar, Karaşehir ve Korla gibi birçok

[103] Eberhard, *Çin Tarihi*, 93.
[104] Gumilêv, *Hunlar*, 117.
[105] Ch'ien, *Si-ma Ch'ien Tarihi Hatıralar*, 487-511.
[106] Gumilêv, *Hunlar*, 124.
[107] Düzenleme Birliği, *Hoten*, 1:6-7.
[108] Eberhard, *Çin Tarihi*, 96.

bölgenin başlarında bulunan Hun yönetimlerini yıkarak Han Devletine bağlamıştır. Böylelikle Wu-di, daha önce planladığı amacına ulaşmıştır.[109]

M.Ö. 87 yılında Wu-di öldü.[110] O öldükten sonra Han Devletine hiçbir yeni toprak alınamadı. Aksine sürekli toprak kaybedilmekteydi. Çin tarihinin bu dönemleri kargaşa, iç çekişmeler ve taht kavgalarıyla boğuşurken, ne İmparator Wu-di gibi güçlü biri vardı ne de dış siyasetini iyi yürütebilecek biri bulunuyordu. Sarayda prensler suikastlarla öldürülüyorken kimileri ise etrafında ne olup bittiğinden habersizdi. Bu olumsuz koşullar epeyce uzun zaman sürmüştür. [111] M.Ö. 43 yılına gelindiğinde Han Hanedanlığının en büyük düşmanı olan Hun Devleti, iç savaşlar ve doğal afetler ve benzeri sıkıntılardan dolayı iyice zayıflamış olsa da bu kargaşaları atlatarak, yavaş yavaş eski gücüne kavuşmaya başlamıştır.[112] M.Ö. 10 yılında Hunlar, Hoten gibi Doğu Türkistan bölgelerine çok sayıda asker göndermiştir. Hun askerleri bölgeye gelince, Doğu Türkistan şehirlerindeki hanedanlıklar kendi bölgelerindeki Han Devlet askerlerini pasifize ederek Hunların himayesine girmiştir. Ancak daha önce belirtildiği gibi Hoten, Yarkent, Kaşgar, Aksu ve Kuçar beylikleri Hunlarla sadece diplomasi kurarak tamamen bağımsız bir şekilde varlığını sürdürmüştür.[113]

Ancak M.S. 57 yılına gelindiğinde Hoten'in az bir süre Han güçlerinin eline geçtiği görülmektedir. Ama o zamanki Han hükümdarının despotça davranışlarından dolayı Hoten güçleri tekrar ayaklanmış ve çok geçmeden Yarkent gibi Kağanlıkların yardımıyla kendi bağımsızlığına kavuşmuştur. [114] Bunların arasında en güçlüsü yine de Yarkent hanedanlığıydı. Bu asayiş devrinin 73 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. 73'e gelindiğinde Han İmparatoru Han Ming, Hoten ve Kuçar gibi Doğu Türkistan bölgelerini istila etmek için bir girişimde bulunmuştur.[115]

73 yılında Çin'deki Han güçlü ordularını, Pan Chao adlı bir komutanıyla batıya yönlendirmiştir. Han orduları bu akınlarında Hun idaresi altındaki birçok bölgeleri eline geçirmiştir. Hoten gibi şehirlerde Hun Devleti'nin idaresinden çıkarak bir süreliğine Han Devleti'nin idaresine geçmiştir.[116] 73'te Han ordusu Hunlar egemenliği altındaki

---

[109] Ch'ien, *Si-ma Ch'ien Tarihi Hatıralar*, 487-511.
[110] Onat, Orsoy, ve Ercilasun, *Han Hanedanı*, 41.
[111] Kürşat Yıldırım, *Çin Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyatı, 2023), 76-77.
[112] Almas, *Uygurlar*, 102.
[113] Emin Buğra, *Şarki Türkistan*, 103.
[114] Gumilêv, *Hunlar*, 223.
[115] Eberhard, *Çin Tarihi*, 108.
[116] Ögel, *Hun İmparatorluğu*, 2015, 2:262-63.

alanlara dört orduyla saldırmaya başladı.[117] Han ordusunun saldırdığı alan yalnızca Hoten gibi Doğu Türkistan bölgeleri değil, Uzakdoğu'yu da içine alan büyük bir alanı kapsamış olup aynı anda dört koldan saldırıya geçilmiştir.[118] Aynı yıl Han ordusunun Hunların yönetimi altındaki Kaşgar ve Hoten'i tekrar ele geçirdiği görülmektedir. Böylelikle Hoten (Udun) Devleti, belirttiğimiz gibi Han İmparatorluğunun eline geçerek yıllık haraca bağlanmıştır.[119] 77 yılından sonra Hunlar Kumul'a hâkim olduğu sırada ünlü Han generali Pan Chao'un Hoten'de olduğu bilinmektedir.[120] 88 yılında Pan Chao, Hoten, Shan-shan ve Kaşgar gibi eline geçen topraklardan asker toplayarak, Han ordusuna karşı direnmeye devam eden Yarkent şehrine saldırı gerçekleştirmiştir. Ancak Kuçar ve Aksu Yarkent'in yardımına gelince, Pan Çhao geri çekilmek zorunda kalmıştır.[121]

Han ordusunun Hunların egemenliği altındaki bölgelerle olan büyük savaşları devam ederken, 89 yılında Hunların Doğu Han Sülalesi ile olan ilişkilerinde Doğu Han Hanedanı, Hunlara karşı ilk başta uzlaşmak isteyenler ve savaşmak isteyenler olarak ikiye bölünmüştür. Han Hakanı Han Ming-di döneminde iki taraf arasındaki tartışma daha da büyüyerek, savaş isteyenler gurubu lideri Gen Bing bir ordu hazırlayarak Hunlarla savaşıp Hoten gibi batı bölgelerindeki tesirini tekrar kazanmak istemiştir. 91 yılında Han Ming-di ordu göndererek Udun (Hoten) başta olmak üzere Küsen (Kuçar), Kum (Aksu) ve Unsu gibi Doğu Türkistan bölgelerini Han Hanedanlığının topraklarına kattığı görülmektedir.[122] 89-105 yılları arasında Pan Chao'un kumandasındaki kalabalık Han ordusunun 30 yıl devam eden savaşları sonucunda, belirttiğimiz gibi Kaşgar, Hoten Yarkent ve Hami gibi sayısı 50'yi bulan, meşhur İpek Yolu üzerinde yer alan, iktisadi yönden çok önemli şehirler, Han Hanedanlığının eline geçmiştir.[123]

107 yılına gelindiğinde Han Hanedanlığı Tibetlilerle uğraşırken, Hoten gibi Doğu Türkistan bölgeleriyle yeterince ilgilenemediler. Dolaysıyla bölgenin, tekrar Hunların eline geçtiği anlaşılmaktadır. 112'de Han orduları bölgedeki Hun güçlerini kırmak istemişse de başarılı olamamıştır.[124] Bundan sonra Hoten gibi Doğu Türkistan bölgeleri,

---

[117] Yıldırım, *Çin Tarihi*, 88.
[118] Ögel, *Hun İmparatorluğu*, 2015, 2:256.
[119] Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 75.
[120] Yıldırım, *Çin Tarihi*, 88.
[121] Gumilêv, *Hunlar*, 237.
[122] Düzenleme Birliği, *Hoten*, 1:14-16.
[123] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyatı, 1998), 67.
[124] Yıldırım, *Çin Tarihi*, 88.

Han ile Hun imparatorlukları arasında gidip gelmeye devam etmiştir. Bazen Çin ve Hun güçlerinden tamamen bağımsız varlığını sürdürmüştür. Böyle durumlarda yerel beyler arasında çatışmalar çıkmıştır. 114-15 yıllarında Hoten Hanedanlığına karşı Yarkent beyliği, aralarındaki ilişkileri kesip Kaşgar bölgesine bağlanmıştır. Bu durumun, Han Sülalesi devrinde sürekli devam ettiği görülmektedir.[125] 127 yılına gelindiğinde Hoten, Kaşgar ve Yarkent gibi beyliklerin Han hâkimiyetini kabul ettiği görülmektedir. Çünkü o zamanlarda Hoten gibi bölgeleri ele geçirmek elde tutmaktan daha kolaydı.[126]

Han Hanedanlığı'nın 220 yılında yıkılışına kadar olan süreçte Hoten gibi Doğu Türkistan bölgeleri, Moğolistan ve Altay Türk hanedanlıkları Han Hanedanlığına bağlılığını haraç ödeyerek sürdürdüğü bilinmektedir.[127] 220'den sonra Çin'de birlik ve bütünlük içindeki bir hanedanlık yerine krallıklar ve beylikler devri başlamıştır.[128]

Han Sülalesi döneminden sonra 496-516 yılları arasında Hoten'i ele geçiren diğer bir grup ise Eftalitler olarak karşımıza çıkmaktadır.[129] Ak Hunlar olarak bilinen (Eftalitler), Hoten, Kaşgar, Kuçar, Aksu gibi bölgeleri Hindistan sınırlarına kadar zapt etmiştir.[130] 552 yılından itibaren yukarıda bahsi geçen topraklar Göktürkler'in idaresine geçmiştir.[131]

1.3. Göktürkler Dönemi (552-744)

Göktürkler, Bumin Kağan'ın önderliğinde 542 yılından itibaren güçlenmeye başlamışlardır. Çin sınırlarına akınlar yaparak gittikçe topraklarını genişletirken artık gücünü Juan-juanlar [132] seviyesinde görmeye başlamıştır. Ancak bir anlaşmazlık

---

[125] Ögel, *Hun İmparatorluğu*, 2015, 2:335.
[126] Gumilêv, *Hunlar*, 250.
[127] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 111.
[128] Velidi Togan, *Asya Tarihi*, 15.
[129] Gumilêv, *Hunlar*, 516-25.
[130] Ahmet Taşağıl, "Türk", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012), 41: 468-69.
[131] Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, 61.
[132] Juan-juanlar'ın adı "Juan-juan, Jou-jan, Ju-juan, Jui-jui ve Ju-ju" olarak farklı Çin kaynaklarında geçmektedir. Bkz. Haşim Özel, "Juan-juanların Etnik Oluşumları ve Siyasi Tarihlerine Dair Bir İnceleme", *Turas Yayınları* 1, sy 1 (2020): 129. Eski Tung-huaların neslinden gelen Juan-juanlar'ın, IV-VI yüzyıllar arasında Asya'nın merkezinde birtakım göçebe halkları toplayarak bir devlet kurduğu bilinmektedir. Bkz. Enkhbat Avırmed, "Juan-juanlar'ın Çöküşü ve Dağılışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 18, sy 2 (2011): 24. Netice olarak Juan-juanlar, kendilerinden önceki Asya Hunlarının yıkılmasından iki yüzyıl sonra, yine aynı coğrafyada (Moğolistan bozkırları), herhangi bir siyasi otoriteye bağlı olmayan çeşitli boyları kendi kurdukları konfederasyonun çatısı altında birleştirerek tarih sahnesine çıkmış bir devlettir. Bkz. Özel, "Juan-juanlar'ın", 134.

sonucunda Juan-juanlar ile ilişkilerini kesmişlerdir.[133] 552 yılında Bumin Juan-juan'lara ani bir baskın yaparak, onları Güney Moğolistan'da, Huai-Huang'ın kuzeyinde büyük bir bozguna uğratıp kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylelikle Göktürk Devleti kurulmuş ve Bumin ilk Kağanı olarak seçilmiştir.[134]

Bu devletin dayandığı boy sistemi ise iyi araştırıldığında daha sonraki asırlarda devamlı bir şekilde günümüz Türk dünyasının oluşumunda köprü rolü oynadığı bilinmektedir.[135] Kaynaklardan elde edilen bilgilerin en önemlisi, Göktürkler'in 542 yılından önce Altay Dağları'nın güneyinde yaşadıkları ve Hunların kuzey kolundan geldikleri yönündedir.[136] Genel olarak Göktürkler'in kökeni ve etnik yapısının bazı kaynaklara göre Hunlara bağlanması dikkat çekerken, yaşamını sürdürdüğü yerleşim yeri olarak Turfan'ın kuzey batısı gösterilmiştir. Altayların güney eteklerine dair kayıtlar da bulunmaktadır. Geldikleri ve atalarının ilk çıktıkları yer olarak Ötüken'in yaklaşık 250 km batısının gösterilmesi dikkat çekici önemli bir nokta olmaktadır. Netice olarak Göktürkler'in, Hunların bir kolu olduğunu söylemek mümkündür.[137]

552'de Orta Asya bölgelerinde kurulmuş olan tüm devletler ve topraklarının Göktürk Devleti'nin kontrolüne geçtiği görülmektedir.[138] Juan-juanları yenerek Göktürk Devleti'ni kuran Bumin Kağan, devletin batı kesimlerinin yönetimini, Hoten bölgesini de kapsayacak şekilde, kardeşi İstemi'ye vermiştir.[139] O zamanlarda Hoten gibi batı bölgelerinin başında Akhun Devleti bulunmaktaydı. 556 yılında Akhun Devleti, İstemi kumandasındaki Göktürk ordusunun baskınlarına maruz kaldı. Diğer taraftan İstemi, İran Sâsânî hükümdarı Anuşirvan ile anlaşıp kızını ona vererek karşılıklı anlaşmalar yapmıştır.[140] Böylelikle bu iki devlet Akhun Devleti'ne iki taraftan saldırarak Akhun Devleti'ni 557'de tamamen yıkmışlardır.[141] Akhun Devleti'nin toprakları Göktürk ve Sâsânî Devletleri arasında paylaşıldı. Sonuçta Maveraünnehir ve Fergane bölgesinin bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli bölgeleri Göktürk Devleti'ne bağlanmıştır.[142]

---

[133] Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), 20-22.
[134] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, 109-10.
[135] Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 40.
[136] Taşağıl, "Türk", 469.
[137] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, 106.
[138] Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, 61.
[139] Zekeriya Kitapçı, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Tüekler* (Konya: Selçuk Üniversitesi, 1989), 51.
[140] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, 119-21.
[141] Gömeç, *Uygur Türkleri*, 6.
[142] Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 100.

582 yılında Göktürk Devleti resmen ikiye ayrılarak, batıda bir Kağan, doğuda bir Kağan hüküm sürmeye başlamıştır.[143] Aslında Bumin Kağan ülkenin batı kesimlerinin yönetimini kardeşi İstemi'ye vermişti. İstemi Kağan, devletin batı kesimini 552-557 yılları arasında doğudaki Büyük Kağan'a bağlı kalarak idare etmiştir. Bu devletin ikiye ayrılması, İstemi Kağan ve oğlu Tardu'nun 582 yılında ikiye ayrılması ile belirginleşmiştir. Göktürk Devleti'nin ikiye ayrılışına kadar olan faaliyetleri Birinci Göktürk dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu zamana kadar olan Göktürk sınırlarında, Hoten gibi bir ucu tüm Doğu Türkistan'ın öbür ucu Hami (Kumul) şehri olmak üzere Karadeniz'e kadar uzanan çok geniş bir alan İstemi Kağan'ın idaresindeydi.[144]

Daha doğrusu bundan sonra Büyük Göktürk Devleti siyasî olarak üçe bölünmüştü. Tardu, çok uzakta batıda bağımsız olarak hareket etmekteydi. Aynı zamanda Büyük Göktürk Devleti'nin Kağanı İşbara, mesafe uzak olduğu için Tardu'ya akınlar yapmamıştır. O yüzden Tardu'nun askeri ve siyasî gücü gittikçe artmıştı. Bir yandan daha önce annesi Çinli olduğu için Kağan olamayan Ta-Lo-pien, sonra kendisini A-po olarak adlandırmış ve güneye çekilerek kendisini müstakil Kağan ilan etmiştir. Ardından İşbara'nın yeğenleri Tan-han ve Ti-chin-cha'larla ittifak yaparak güclenmştir. Onun gücü Batı Göktürk Devleti idaresi altındaki Altay Dağlarından aşmış, Kuçar, Hami ve Hoten gibi Batı ülkelerinin bütün Soğudları ve Töles boyları ona bağlanarak resmî şekilde A-po'nun yönetiminde Batı Göktürk Devleti olarak adlandırılmaya başlamıştır.[145]

Bundan sonra Hoten gibi Doğu Türkistan bölgeleri Batı Göktürk Devleti'nin idaresinde kalmaya devam etmiştir. Ceyhun nehri, İran-Turan arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Ayrıca bölgedeki Hoten gibi yerel beyler Göktürkler sayesinde daha da güçlenmeye başlamıştır. Bu alandaki muharip grup Türk unsuru, yeni devletlerle ilişkiler kurarak onlardan beslendiği için her açıdan gelişmiştir. Onların Göktürk Devleti altındaki dönemlerinde yeni bir kimlik kazanarak, Asya Türk Hakanlığı ile kurdukları sağlam ilişkilerinin çok büyük katkıları olmuştur.[146] Sonuç olarak Göktürk Devleti, 582 yılında Tanrı Dağları'nın güneyinde yer alan Çerçen, Hoten, Aksu, Kaşgar, Üç Turfan, Bügür, Korla ve Tarım Havzası'na ait olan şehirleri kendine bağlamayı

[143] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 122.
[144] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, 119-21.
[145] Taşağıl, *Gök-Türkler*, 54-57.
[146] Kitapçı, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Tüekler*, 51-52.

başarmıştır. Bölgedeki Çince "Wang" olarak söylenen hükümdar unvanı, "İlteber" olarak değiştirilmiştir. Göktürk Devleti o büyük alana kendi tarafından yöneticiler tayin etmiştir.[147]

603 yılına gelindiğinde Çin'deki diğer güçleri bertaraf ederek gittikçe yükselen Sui Hanedanı'nın Batı Göktürk Devleti'ne yapmış olduğu baskıları artmıştır. Bundan dolayı Batı Göktürk Devleti'nin yaşadığı mağlubiyetler sonucunda, devletin askeri gücü çok zayıflamıştır. Bunu fırsat bilen ondan fazla Töles Boyları arka arkaya isyan etmeye başlamışlardır.[148] Bu karışıklıklardan faydalanan diğer güç ise Hoten Hâkimiyeti olmuştur. Hoten Hâkimiyeti ayaklanarak Hoten'den Batı Göktürk askerlerini dışarı atmayı başarmıştır. Çok geçmeden bölgeye Süi Hanedanlığı'nın hâkim olduğu görülmektedir.[149]

Çin tarihçileri, Çin'de Han Hanedanı'nın 220 yılında yıkılışından[150] Sui Hanedanı'nın 581 yılında[151] kuruluşuna kadar geçen süre içinde güçlü bir devletin bulunmadığını belirtmiştir. Bu uzun süreç Hoten bölgesi için çok önemli bir zaman dilimi olmuştur. Bahsi geçen dönemler Çin tarihçileri tarafından üç hükümdarlık dönemi olarak adlandırılmaktadır.[152] Bunlar Çin'in kuzeyde Wei, Shu-Han ve güneydoğuda Wu Hanedanlıklarıdır (M.S. 220-265).[153] Batı ve Doğu Jin Hanedanı dönemi (265-420), 16 Prenslik dönemi (304-339), Güney Hanedanı dönemi (420-589) ve Kuzey Hanedanı (386-591) dönemlerine ayrılmaktadır. Bu sıralarda Çin'in toprakları üzerinde aynı anda üç, bazen onlarca devlet siyasî varlık göstermiştir ki, bu durum Çin'in siyasî parçalanmışlığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu devletler, sık sık birbirleriyle çatışma halindeyken Çin'in komşularının güçlenmesini, özellikle Çin'in kuzeyinde bulunan Göktürk Devleti'nin çok güçlenmesini sağlamıştır. Zaten Göktürk Devleti, kuruluş dönemlerinde de Çin'in bazı bölgelerinde egemenlik kurmuştur.[154]

603 yılında Doğu Göktürk Devleti tahtına oturan Chi-min, Çin'e bağlılığını kesin olarak sürdürmüştür. Chi-min, kağanlık döneminde Çinlileşmeyi çok istemiş ve sonunda Çinlileşmiş biri olarak bilinmektedir. Onun devrinde Çin ve Göktürk devletleri

---

[147] Zixiyaou, *Uygur Tarihi*, 386-89.
[148] Taşağıl, *Gök-Türkler*, 73.
[149] Düzenleme Birliği, *Hoten*, 1:36.
[150] Ch'ien, *Si-ma Ch'ien Tarihi Hatıralar*, 520.
[151] Velidi Togan, *Asya Tarihi*, 15.
[152] Almas, *Uygurlar*, 144.
[153] Velidi Togan, *Asya Tarihi*, 15.
[154] Almas, *Uygurlar*, 144.

arasında çatışma çıkmamış. Chi-min 609 yılında öldükten sonra yerine geçen Shih-pi Kağan döneminde (613-615) Göktürkler'in Çin'deki Sui Hanedanlığı'na olan bağlılığını keserek gücünü daha da arttırdığı görülmektedir. Bundan sonra Hoten gibi bölgeler Göktürk Devlet'ine bağlı kalarak varlığını sürdürmüştür. Göktürk döneminde genel olarak, Hoten'in Türklük dokusu daha da artmış ve artık bir Türk bölgesi haline gelmiştir.[155]

1.4. Tang Hanedanlığı Dönemi (618-907)

Çin'de çok karmaşık ve parçalanmışlık dönemlerinden sonra güçlü şekilde Sui Hanedanlığı (581-618) ortaya çıkmıştır.[156] Aardından Tang birlikleri ortaya çıkarak 617 yılında Sui Hanedanlığı'nın başkenti Chang-an'a yürüyerek ilk başta Göktürkler'in yardımı ile Chang-an'ı ele geçirmiş ve sonra 618 yılında Tang Hanedanlığı resmen kurulmuştur. Aynı zamanda Tang ordularında ve devlet kademelerinde çok sayıda Türk bulunmaktaydı. Tang Hanedanlığı'nın kurucusu Li-yuan'dır.[157] Tang Devleti, Doğu Göktürk Devleti'nin Hakanı Shi-pi'nin yardımı ile kurulmuştur.[158] Türklerle yakın ilişki Tang ve Sui hanedanlık devrinde zirveye çıkmıştır. Sui Hanedanlığı, güneyi ele geçirip devleti bir araya getirmişti. Tang Hanedanlığı ise önce kuzeyi, daha sonra bütün Çin'i birleştirerek Çin'de büyük bir hükümranlık kurmuştur.[159]

Tang ordusu Kuçar'a hücum ettiği bir sırada, endişeye kapılan Hoten hükümdarı 632 yılında Tang Hanedanlığına kendi ülkesinde bol miktarda çıkan yeşim taşlarıyla süslenmiş kemerler ve 10.305 deve göndererek, Çin ordusuna lojistik destek sağladığı bilinmektedir. Ancak Kuçar'ı ele geçiren Tang ordusu, ardından Hoten'e az sayıda asker göndererek bölgeyi teslim almıştır.[160] 649 yılında Doğu Göktürk Devleti'ne ait olan bölgelerde hâkimiyetlerini tam anlamıyla tesis eden Tang Hanedanlığı, Batı Göktürk ülkeleri olan Hoten, Kuçar, Aksu ve Kaşgar gibi bölgeleri teker teker ele geçirip kendi topraklarına katmıştır. Tang adına buraları işgal eden ordunun başında Göktürk Devletin'den gelip Tang Hanedanlığına hizmet eden beyler de bulunmaktaydı.[161]

---

[155] Taşağıl, *Gök-Türkler*, 73-79.
[156] Velidi Togan, *Asya Tarihi*, 19.
[157] Yıldırım, *Çin Tarihi*, 140-48.
[158] Eberhard, *Çin Tarihi*, 202.
[159] Velidi Togan, *Asya Tarihi*, 19.
[160] Taşağıl, *Gök-Türkler*, 292.
[161] Taşağıl, *Gök-Türkler* 317.

Bundan sonraki dönemlerde Tang Devleti'nin Türkistan üzerindeki kuvveti artarak Türklerin kuvvetinin azaldığı, Tang Devleti'nin dahilen ve haricen çok güçlenip kudretinin yüksek zirveye çıktığı bir devir olarak kaydedilmiştir.[162] Dolaysıyla sonraki süreçte Hoten gibi Doğu Türkistan bölgelerinin bir müddet Tang Devleti'nin istilasında kaldığı görülmektedir.

Tang Hanedanlığı, 632-640 yılları arasında Hoten'ı işgal ettiği dönemde, Hoten hükümdarı olarak Visa Bud-çin tahtta bulunmaktaydı. Visa Bud-çin, Hoten-Tang ilişkilerini en iyi şekilde sürdüren hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır. Visa Bud-çin, Hoten Hanı Visa Kom'un oğludur. O, henüz küçük yaştayken, tahta oturana kadar geçen süre zarfında, Hoten'ın eğitim geleneklerine uygun olarak siyaset, askeriye ve devlet yönetimi gibi alanlarda eğitim almıştır. 632 yılında babası Visa Kom, Tang askerleriyle girdiği bir savaşta hayatını kaybetmiş ve yerine Visa Bud-çin tahta geçmiştir.[163]

Tang döneminde Hoten gibi Doğu Türkistan bölgelerine bir süreliğine hâkim olan diğer bir güç olarak Tibetliler ortaya çıkmıştır. Onlar 670'te Doğu Türkistan'a gelerek Tang Hanedanlığı ile savaşa girmiştir. Bu savaşta Tibetliler, Çerçen, Karaşehir, Hoten, Yarkent ve Kaşgar gibi bölgeleri işgal etmiş ve Kaşgar'ı payitaht yaparak 692 yılına kadar burada hükümdarlık yapmıştır. Ancak 692'de Tang Hanedanlığı'nın galip gelerek yukarıdaki bölgeleri tekrar ele geçirdiği bilinmektedir.[164]

Bu arada I. Göktürk Devleti 681 yılında yıkıldıktan sonra, Doğu Göktürk Devleti'nin son hükümdarı İl Kağan'ın soyundan gelen Kutluğ'un yaptığı başarılı savaşlar sonucunda II. Göktürk Devleti 682 yılında kurulmuştur. Sonuçta Kutluğ'un kurduğu ve tahtta kaldığı on yıllık süreçte her fırsatta Tang Hanedanlığı ile ardı ardına savaşlar yaparak, Tang esareti altında kalan Türkleri kurtarmaya çalışmıştır. Çin'in doğudan batıya kadar olan alanlarını tamamen ele geçirmiştir.[165] 699'da Hoten bölgesinde yer alan batı Türklerinin bölgelerini de Tang Devletin'den kurtarıp II. Göktürk Devleti'ne tekrar katmayı başarmıştır.[166] Çok geçmeden Doğu Göktürk Devleti yıkılış dönemine girince Karaşehir, Kuçar, Kaşgar ve Hoten gibi Tarım Havzası'na ait bölgelerin yine

---

[162] Eberhard, *Çin Tarihi*, 204.
[163] Abdulla Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var. Sönmez İzler* (Urumçi: Şincan Güzel Sanat Foto Neşriyatı, 2021), 8.
[164] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 127.
[165] Taşağıl, *Gök-Türkler*, 331-41.
[166] Eberhard, *Çin Tarihi*, 207.

tekrar Tang Hanedanlığı'nın eline geçtiği görülmektedir. Ancak Müslüman Arap ordularıyla Tang hanedanlığı arasında gerçekleşen 751 yılındaki büyük Talas Savaşı sırasında, Müslüman Araplar Uygur gibi Türk boylarının yardımlarıyla Tang Devleti'ni mağlup etmişlerdir. Bu savaştan sonra Tang Hanedan güçlerinin Orta Asya'dan uzun bir süre tamamen çekildiği görülmektedir. Böylelikle Hoten gibi bölgeler yenice kurulmuş olan Uygur Devleti'nin eline geçmiştir.[167]

1.5. Uygurlar Dönemi (745-840)

Göktürk Devleti'nin yıkılmasının ardından, Sır Tarduşlar kısa süreli bir kağanlık kurmuş, ancak hâkimiyetleri yalnızca yirmi yıl sürmüştür. Bu dönemde, Uygurlar, Dokuz Oğuzlar ve diğer boylar, Sır Tarduşlara bağlanmak zorunda kalmışlardır. Bu gelişmelerin neticesinde, Uygurlar 741 yılında siyasî bir güç olarak ortaya çıkmaya başlamışlardır. Göktürklerin merkezi otoritesinin çökmesi ve güç kaybetmesi, tıpkı diğer devletlerde görüldüğü gibi, Uygurların ve diğer boyların güçlenmesine ve siyaset sahnesinde daha etkin bir rol oynamalarına zemin hazırlamıştır.[168] Basmıl, Karluk ve Uygur boyları ittifak yaparak II. Göktürk Devleti'ne 744 yılında son bir darbe daha vurdular.[169] Ardı ardına vurulan darbeler sonucunda Göktürk Devleti 745 yılında tamamen yıkılmıştır.

Aynı yıl Basmıl ve Karluk gibi boyları kendine bağlamayı başaran Kutlu Bilge Kül Kağan resmen Uygur devletini kurmuştur. Böylelikle daha önce de Göktürk Devleti'nin idaresinde bulunan, Göktürk Devleti yıkılınca başıboş kalan Hoten gibi bölgelerin Uygur Devleti'nin idaresine geçtiği bilinmektedir.[170] Uygurlar Moğolistan'da bulunan Orhun havzasındaki Kara Balasagun şehrini payitaht yaparak 745-840 yılları arasında varlığını sürdürmüştür.[171]

Uygur adının tarihi süreçte çeşitli anlamları olduğu ileri sürülmüştür. Bazı Çin kaynaklarında Hui-ho olarak anılmıştır. Anlamı "uçan şahin",[172] yani şahin gibi hızlı hareket eden, dağ ve ormanlarda yaşayanlar anlamına gelmektedir. Ebu'l-Gâzî de bu

---

[167] Almas, *Uygurlar*, 331-41.
[168] Taşağıl, *Uygurlar*, 11-12.
[169] Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, 3. bs (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılığı, 2011), 72.
[170] Gömeç, *Uygur Türkleri*, 23.
[171] Velidi Togan, *Asya Tarihi*, 81.
[172] Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), 42: 242.

ismin, "uymak ve yapışmak" fiillerinden türetilmiş olduğu ileri sürmüş, Kaşgarlı Mahmud da "kendi kendine yeter" manasında kullanmıştır. Özellikle Uygur'un, "Uygur" şeklinde yazıldığında, "akraba" ve "müttefik" anlamı taşıdığını ve "On-Uygur" adının "On Müttefik" manasına geldiğini açık olarak belirtmiştir.[173]

Uygurlar milattan üç asır önce Hunların kuzey ve batısında bulunan Tölesler'in nesillerinden gelmektedir. Tölesler aslında Uygur, Koğusur, Cübe, Oğuz kabilelerinden gelmektedir. Tölesler uzun zamandan beri Doğu Türkistan'da yaşamakta olan çeşitli etnik grupların temeli olmuş ve sonra tarihi süreç içerisinde Uygur milletinin omurgasını şekillendirmiştir. Bazı bilginler, Uygurların Tölesler olan ataları ile Hunların ataları arasında akrabalık ilişkisi olduğunu söylemektedir.[174] Bir diğer görüşe göre aynı etnik grupta bulunan kavimlerle beraber Dokuz Oğuz-On Uygur olarak isimlendirilmektedir.[175] Ancak Uygur sözcüğü, "bağlanma, uyuşma, yardımlaşma, dayanışma ve bir yerde toplanma" gibi anlamları içinde barındırmaktadır. Bazı tarihçiler, Uygurların adının "ikamet etme, toplanma ve bir arada yaşama" manalarına geldiğini belirtmiştir.[176]

751 yılına gelindiğinde Hoten gibi Doğu Türkistan şehirlerinin Çin adına (dört garnizon) şeklinde yönetildiği görülmektedir. Yani Hoten, Beşbalık, Kuçar ve Karaşehir gibi dört garnizon Çin tarafından bir vali tayin edilerek yönetilmiştir. Ardından Çinliler ile Araplar arasındaki büyük Talas savaşında Hoten gibi yukarıda bahsi geçen Doğu Türkistan bölgesindeki Türkler Arapların yanında yer alarak Çinlileri bu bölgelerden bir süreliğine de olsa çıkarmayı başarmışlardır.[177] Bu tarihten sonra Çin, 1757 yılına kadar yaklaşık 1000 yıl Doğu Türkistan gibi Orta Asya devletlerine genel olarak etkisini gösterememiştir.[178] Uygur Devleti, birliği sağlamak için Karluk ve Basmıl gibi Türk kabileleri ile olan çatışmalarını 751 yılından 755 yılına kadar devam ettirmiş, sonuçta bu kabileler o tarihten sonra Uygur Devleti'ne itaat etmek zorunda kalmıştır.[179] Uygurlar iç birliğini sağladıktan sonra Tang Devleti ile olan dostluğunu sürdürme

[173] Gömeç, *Uygur Türkleri*, 13.
[174] Hacı Nurhacı, *Kadım Uygurlar ve Karahanlılar* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2001), 19.
[175] Çandarlıoğlu, "Uygurlar", 242.
[176] Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (Başlangıçtan 1878'e kadar* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 32.
[177] Hunkan, *Karahanlılar*, 74.
[178] Almas, *Uygurlar*, 179.
[179] Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, 209.

eğiliminde olmuş, ancak 762 yılına gelindiğinde politika değiştirerek Tang Hanedanlığına karşı isyancılara yardım etmişlerdir.[180]

Orta Asya'nın, Uygurların asıl mekânı olduğu tartışılmaz bir konudur. Coğrafya bilim adamları Asya'yı, Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Orta Asya, doğuda Hingan (Da Xing'an Ling) dağlarından başlayarak batıda Hazar Denizi'ne, kuzeyde Altay Dağlarından güneyde Himalaya Dağlarına kadar uzanan bölgeyi kapsamaktadır. Hoten gibi önemli bölgeleri içinde barındırdığı Doğu Türkistan, Yedisu (Kazakistan), Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan gibi bölgeler Orta Asya'nın merkezi konumundadır.[181] Uygur Kağanlığı'nın toprakları ilk etapta batıda Altay Dağları ile doğuda Wey'e (Mançurya) kadar uzanmıştır. Bu bilgiden yola çıkarak Uygurların, Doğu Göktürk Devleti'nin eski topraklarını kapsadığını söylemek mümkündür.[182] Bundan sonra Uygur Kağanlığı'nın en güçlü zamanlarında Beşbalık, Koçu, Karaşehir, Kuçar, Aksu, Yarkent, Udun (Hoten), Kaşgar gibi eyaletleri elinde bulundurduğu anlaşılır.

Nitekim çok eski zamanlardan itibaren Türkler ve Çinliler tarafından çok değerli sayılan Yeşim taşının Hoten'den çıkması, İpek ürünlerinin orada üretilmesi, Büyük İpek Yolu'nun önemli güzergahlarından biri olması, verimli topraklara sahip olması ve Tarım Havzası ortasındaki büyük bir vaha olması gibi özelliğinden dolayı[183], Uygur Devleti bu bölgeye çok ilgi göstermiş ve bu uğurda Ötüken Dağı'nın batısına inşa ettiği büyük han sarayına, Hoten'in Orhun Abideleri'nde yazılmış bir diğer ismi olan "Kordan" adını verdiği görülmektedir.[184]

790 yılına gelindiğinde Tibetliler, Uygur Devleti'nin ordularına defalarca saldırarak Tarım Havzasını işgal etmişlerdir. Böylelikle Hoten gibi bölgeler Tibetliler'in eline geçmiştir. Bu durumun 815 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. 815 yılında Uygurlar büyük bir ordu hazırlayarak ünlü "Batıya Sefer" adlı hareketini gerçekleştirmiştir. Uygurların bu seferi sonucunda Tibetliler'in elinde bulunan Beşbalık, Kuçar, Karaşehir, Kaşgar ve Hoten gibi bölgeler tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur.[185]

---

[180] Taşağıl, *Uygurlar*, 86.
[181] Almas, *Uygurlar*, 179.
[182] Taşağıl, *Uygurlar*, 39.
[183] Kasım Arış, "İpek İli Hoten Hakkında", *Şincan Da-Shui Sosyal Bölüm Dergisi*, sy 3 (1980): 53.
[184] Selim, "Hoten Hanedanlığı", 12.
[185] Almas, *Uygurlar*, 207-10.

Uygur Devleti'nin kağanlarından, 795 yılında tahta geçen Alp Uluğ Bilge Kağan, Doğu Türkistan'a yerleşmiştir. Bu sırada Karlukları ve Tibetlileri kendi safına çekmeyi başaran Uluğ Kağan, Uygur Kağanlığı'na karşı isyan eden Kırgızları yenilgiye uğratarak, Doğu Türkistan bölgelerini yönetimi altına almıştır. Bu şekilde devletin sınırlarını en uzağa genişletmeyi başarmıştır. Bu devirde Orta Asya ticaret merkezlerini de kontrolü altına almış olduğundan, bölge içinde olan şehirlerin ve halkının daha da huzura kavuşmasını sağlamıştır. Bu değerli hükümdar 805 yılında ölmüştür.[186] Hoten, Yarkent, Kaşgar, Kuçar, Karaşehir ve Çerçen gibi bağımsızlığına kavuşmuş olan bölgeler, aralarındaki iç çatışmalar sonucunda biri diğerine itaat etmişse de genel olarak bu bölgelerin bağımsızlığı 840 yılına kadar devam etmiştir.[187]

Uygurlar Sui Sülalesi devrinde gelişmeye başlamış ve Tang Sülalesi devrinde kuvvetlenip Tang Hanedanlığına karşı Çin tarihinde büyük izler bırakmıştır.[188] Moyen-çor devrinde güçlenen, Maniheizm'i resmen kabul eden, Bögü Kağan devrinde daha da parlayan, Kutluğ Bilge Kağan devrinde en güçlü dönemini yaşayan Uygurlar 821 yılında yıkılma sürecine girmiştir. Kuzeyde Kırgızlarla tekrar savaşa giriştiği görülmektedir. Bu savaşta Çin sarayının entrikaları kağanlık ailesinin gücünü zayıflatmıştır. Bu dönemde kuzeyde 840 yılında Kırgızlar tarafından gerçekleşen yoğun hücumlar Uygur Devleti'nin yıkılışını getirmiştir. Uygurlar'ın, Kırgızlar tarafından yenilmesinde askerlerdeki savaş ruhunun silinmesinde ve sonuçta Kırgızlar tarafından büyük yenilgiye uğramasında Maniheizm'in rolü büyük olmuştur. Yenisay civarında çok güçlü bir beylik kuran Kırgızlar Uygurların sonunu getirince, bu yıkımdan kurtulan Uygurlar, her tarafa dağılmıştır.[189]

1.6. Uluğ Ağalık Udun (Hoten) Hanedanlığı Dönemi (912-1006)

Uluğ Ağalık Udun (Hoten) Devleti kurulmadan önce M.Ö. II-III. asrın ilk başlarında Udun Hanedanlığı adıyla bir devlet kurulmuştur.[190] Uluğ Ağalık Udun (Hoten) Devleti ise, Udun Hanedanlığının ilk hükümdarı Visa Sambava (Tanrı) Han döneminden hesaplandığında, 912-1006 yıllarını kapsamaktadır. Bu devlet aslında eski Udun Devleti'nin 56. Nesli, Visa ailesinin son ve en parlak dönemi olarak

[186] Saray, *Doğu Türkistan*, 37.
[187] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 153.
[188] Tarih Düzenleme Birliği, *Hoten*, 2:393.
[189] Çandarlıoğlu, "Uygurlar", 242.
[190] Haci, "Udun Hanı Visa Sambava", 27.

nitelendirilmektedir.[191] M.Ö. III-IV. asırdan başlayarak Hoten, Udun adıyla anılmaya başlamıştır. Udun Hanedanlığı tarihi süreçte daha önce belirttiğimiz gibi, farklı siyasî kuruluşların nüfuzu altına girmiştir. Coğrafî konum ve dünya ticaret yolu olan İpek Yolu'nun oradan geçmesi gibi özelliklerinden dolayı, sürekli siyasî güçlerin istilasına maruz kalmıştır. Udun Devleti'nin 56. Hanı olan Visa Sambava dönemine gelindiğinde, devletin adı Uluğ Ağalık Udun (Hoten) Hanedanlığı olarak değiştirilmiştir. Bu devletin sınırları doğuda Çerçen, batıda Yarkent şehrine ulaşmaktaydı. İslâmiyet öncesi dönemlerde halkın çoğu Budist inancına sahipti.[192] Hoten, Udun Devleti ya da Uluğ Ağalık Udun Devleti dönemlerinde önemli yerleşim merkezlerinden biri olmuştur. Gerçekten Hoten, bütün Eski ve Orta Çağ boyunca İç Asya'nın en önemli din, kültür ve ticaret şehirlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İpek Yolu'nun bir kolunun Hoten'den geçmesi buranın ticari önemini bir kere daha arttırmıştır.[193]

Türkler dağ ve kışlaklarda yaşıyorlardı. Çin sınırlarında yer alan Hoten bölgesinde de Türkler yaşamaktaydı.[194] Udun Beyliğinin merkezi batı şehridir ve bu yerden Chang-an'a 9.670 Km mesafededir. Nüfusu 3.300 aile, 19.300 kişiden oluşmaktadır. Asker sayısı 2.400, kuzey doğudan batı iline kadar 3.947 km mesafededir. Güney tarafı Çerçen, kuzey tarafı ise Taklamakan ile sınırlanmıştır. Udun'un batı tarafındaki nehirlerin tümü batıya akıyor ve batı denizine dökülüyor. Doğudaki nehirler doğu tarafa akıp Lop-nur gölüne dökülüyor. Huang-he nehrinin kaynağı bu yerden başlamaktadır."[195]

Hoten'in Uluğ Ağalık Devleti döneminde müstakil bir devlet olduğu, diğer hiçbir güce tabi olmadığı görülmektedir.[196] Siyasî olarak diğer devletlerle ilişkilerini iyi tutmaya çalışmışsa da bu konuda Çin'deki Tang Sülalesi gibi hanedanlıklarla kısmen başarıya ulaşmıştır. Ama Karahanlılar ile son dönemlerine kadar mücadele içinde olmuşlardır.[197]

Tanrı Dağı'nın güney tarafında Karahanlılara karşı Koçu Uygur Devleti ve Uluğ Ağalık Udun Devleti olarak iki güçlü devlet bulunmaktaydı. 912-1006 yıllarında Udun Devleti, Tarım Havzası'nın güneyindeki müstakil bir devlet konumuna gelmiştir. 938 yılında

---

[191] Düzenleme Birliği, *Hoten*, 1:41.
[192] Düzenleme Birliği, 1:3.
[193] Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet* (Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004), 111.
[194] Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 385.
[195] Ahmet Süleyman, *İpek Yolu ve Uygurlar* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2010), 317-18.
[196] Duman ve Ağarı, *Hudûdü'l-Âlem*, 39.
[197] Kitapçı, *Doğu Türkistan*, 177-85.

Udun Devleti'nin başında Visa Sambava bulunmaktaydı.[198] Visa Sambava, Tang Hanedanlığının son dönemlerinde Uluğ Ağalık Udun (Hoten) Devleti'ni kurmuş ve 912-966 yıllarında Hoten'e hükümdar olmuştur. O tahta çıkmadan önce Tang Hanedanı başkenti Chang-an'a dostluk ziyareti için birkaç defa gittiği ve ilişkilerini çok sıkılaştırdığı bilinmektedir.[199]

[198] Eğitim Komitesi Ü. Tarih Ders Hazırlama Grubu, *Yerli Tarihi*, 252-53.
[199] Haci, "Udun Hanı Visa Sambava", 25.

İKİNCİ BÖLÜM
BÖLGENİN KARAHANLILARA GEÇMESİ VE DEVRİN SİYÂSÎ TARİHİ

2.1. Hoten'in Fethedilişi: Karahanlılar Dönemi

Uygurlar 840 yılındaki Kırgız saldırısından sonra büyük bir yenilgiye uğrayarak, liderlerinin önderliğinde dört tarafa göç ettiler.[200] Uygur Devleti'nin bir Tegini olan Pan Tegin (Menglig Tegin) liderliğinde beş kardeş ve on beş Uygur boyunun batıdaki Karluklar bölgesine göç ettiği görülmektedir.[201] Bir kısmı da Tibetlilere sığınmıştır.[202] Tibetlilere sığınan Uygurlar, sonra Kensu (Kan-chu) Devleti'ni kurmuştur. Ancak bu devlet genelde Çin'e bağlı kalarak varlığını sürdürmüştür. Günümüzde artık Çinlileşmiş Sarı Uygurlar adıyla tanınmaktadır.[203] Kuzeye gidenlerde olmuştur ki bunlar gittiği yere yerleşerek hepsi birer kağanlık kurmuştur. 848'de Menglig Tegin kendisini Büyük Kağan olarak ilan etmiş ve Çin'deki Tang Hanedanlığı tarafından Menglig Tegin'in Kağanlığı tanınmıştır. Böylelikle bu yeni kurulan Uygur Devleti'nin sınırı doğuda Sarı Nehir'e batıda Hindikuş Dağlarına kadar ulaşmaktaydı. Ancak merkezi yönetim bir süre sonra zayıflayınca, 924'te Kan-chou Uygur hükümdarı kendini müstakil kağan ilan ederek ayrılmıştır. Ardından batıda Yağma boyundan Satuk Buğra Han da kendine "Kara-Han" unvanı vererek ayrılmıştır.[204] Batıya (Turfan)

---

[200] Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2019), 35.
[201] Hunkan, *Karahanlılar,* 94.
[202] Nazım Tektaş, *Tanrının Askerleri* (İstanbul: Hayat Yayınları, 2013), 36.
[203] Taşağıl, *Uygurlar,* 135.
[204] Hunkan, *Karahanlılar,* 94.

giden Uygurlar, Turfan Uygur Devleti adında büyük bir devlet kurmuştur. Daha sonra bu devletin adı İdikut Uygur Devleti olarak karşımıza çıkmaktadır.[205]

Karahanlı (Kara Han) "kuvvete sahip olmak, sahiplenmek ve ele geçirmek" gibi anlamlara gelmektedir. Karahan, Karahanlı hükümdarlarının taşıdıkları bir unvandı. Daha sonra bu unvan devletin ismi olarak kabul edilmiştir.[206] Karahanlılar Devleti'ne adını vermiş olan hanedan üyelerine çeşitli lakapların verildiği bilinmektedir. Bu adların içinde en yaygın kullanılanı "Karahanlılar" olmuştur. Bu isim ile Doğu ve Batı Türkistan'da kurulmuş olan ilk Müslüman Türk Devleti olarak ifade edilmektedir.[207] Karahanlılar, 840 yılında Türkistan'ı merkez yaparak bir devlet kurmuştur. Daha sonra Maveraünnehir şehirlerini ele geçirerek büyük bir bölgeye hâkim olmuştur. Karahanlılar Sâmânîler, Gazneliler ve Hârizmler ile çağdaş olarak karşımıza çıkmaktadır.[208] Karahanlılar dönemi, Orta Asya Türk tarihi içerisinde Göktürkler, Uygurlar, Selçuklular, İlhanlılar ve Timurlular gibi devletlerin yer aldığı en parlak devirlerden biri olarak kabul edilmektedir. Karahanlı Devleti'nin sınırları, batıda Hazar Denizi ve Aral Gölü'nden başlayarak, doğuda Çin hudutlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı. Bu geniş hâkimiyet alanı, Karahanlıların siyasî, askerî ve ekonomik açıdan güçlü bir konumda olduklarını göstermektedir.[209]

Dokuz-Oğuzların Karluklara karşı kazandıkları zaferleri, onların bir kolu olan Yağma boyu tarafından Kaşgar'ın ele geçirilişi ve Müslüman olmayan Türklerin Balasagun'u zapt etmeleri hakkındaki diğer bir rivayet, Karlukları yenerek onlara son veren Dokuz-Oğuzların reislerinin Karahanlılardan olduğuna işaret etmektedir.[210] Çin kaynaklarını temel alan bazı araştırmacılar Yağma, Dokuz-Oğuz ve Uygur boylarının tek bir köken olduğunu ileri sürmüşlerdir.[211] Karahanlıların boyları hakkında farklı görüşler ortaya çıkmış olsa da tarihçilerin ortak kanaati, Karluk Karahanlı Devleti'nin kuruluşunda ana rolü Yağma kabilesinin oynadığı şeklindedir.[212] Bilindiği üzere Karahanlıların ilk kağanı Bilge Kül Kadir Han'dır. 840-843 yıllarında tahta geçmiş olduğu tahmin

---

[205] Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri*, 39-40.
[206] Zeki Velidi Togan, "Karahanlılar", *Ders Notları*, 1967, 6.
[207] Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), 4.
[208] Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001), 42: 404-6.
[209] Togan, "Karahanlılar", 1967, 1.
[210] V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), 273.
[211] Hunkan, *Karahanlılar*, 93.
[212] Hacı Yakup Anat ve Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi* (İstanbul: Oku Yayınları, 2003), 38.

edilmektedir.[213] O Karahanlı topraklarını Kaşgar'dan Maveraünnehir'in kuzeyine kadar genişletmiştir. Vefatının ardından oğlu yerine geçip Balasagun'da Arslan Han unvanı ile tahta çıkmıştır. Arslan Han'dan sonra ise amcası Oğulcak Kadir Han tahta geçmiştir. Daha sonra yeğeni Bâzir Han'ın oğlu Satuk Buğra Han Müslüman olarak amcası Oğulcak Kadir Han'ı tahttan indirip yerine geçmiştir.[214]

2.2. Abdülkerim Satuk Buğra Han Dönemi (920-955)

Karahanlılar ile Samaniler arasındaki ilişki ilk önce sıcak bir şekilde başlamış olsa da Bilge Kağan 840'te ve Tabgaç Kağan ise 893'te Samanilere karşı savaş açmıştır. Bu süreçte iki devletin arası iyice açılmıştır. Ancak Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesi ve devletin başına geçmesi sonucunda Karahanlı-Samani ilişkilerinde tekrar iyi münasebetler sağlanmıştır.[215] Satuk Buğra Han İslâmiyet'i kabul ettiği zaman henüz 25 yaşındayken Müslümanlığını açıkça ilan ederek kendisine bağlı büyük bir ordu kurmayı başarmıştır. Ardından amcası Oğulcak ile taht kavgası başlatarak, önce amcası Oğulcak ile, ardından tüm karşıtlarıyla giriştiği mücadelerden galip gelerek İslâmiyet'in bölgede hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamıştır.[216] Ardından X. asrın başlarında Kaşgar'a hücum ederek amcası Oğulcak Han'ı tahttan indirerek yerine geçmiştir. O zamandan beri Karahan unvanı alarak devletin sınırlarını genişletmeye başlayıp, devletin batı kesiminde İslâm'ı resmi din olarak ilan etmiştir.[217]

Bu sırada Doğu Türkistan bölgesinde Karahanlılar, Uluğ Ağalık Udun (Hoten) Hanlığı ve Koçu Uygur Hanlığı olarak üç büyük hanedanlık aynı anda hüküm sürmekteydi.[218] Karahanlılar, başlangıçta Balasagun ve Kaşgar bölgelerinde daha fazla nüfuz sahibiydiler. Satuk Buğra Han'ın tahta geçmesinin ardından, Karahanlılar doğu bölgelere yönelerek genişleme politikası izlemeye başladı. Satuk Buğra Han, Karahanlı Devleti'nin en önemli hükümdarlarından biridir ve tahta geçtiği 920 yılından itibaren devletin hudutlarını genişletmek için aktif bir politika izlemiştir.[219] Onun döneminde

---

[213] Şehâbeddin Mercânî, *Satuk Buğra Han ve Oğulları (921-1212)*, çev. Ömer Soner Hunkan (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020), 31.
[214] Hacı Nurhacı, *Karahanlıların Kısaca Tarih* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 1984), 61.
[215] Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi,* 84.
[216] Nida Erim, "Satuk Buğra Han'ın Tarihi Hayatı ve Menkibevi Kişiliği", *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi,* 2022, 45.
[217] Ali b. Sâlih El-Muheymîd, *Karahanlılar*, çev. Ali Aksu (İstanbul: Kudemâ Yayınları, 2020), 21-22.
[218] Nurhacı, *Karahanlılar,* 61.
[219] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 25.

Karahanlılar, Orta Asya'da önemli bir güç haline gelmiş ve hâkimiyet alanlarını önemli ölçüde genişletmişlerdir.[220] Satuk Buğra Han, öncelikle doğu yönünde genişlemeyi hedeflemiştir. 921 yılında Hoten bölgesine düzenlenen seferler sonucunda, Hoten Hanedanlığı'nı geçici olarak Karahanlı hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Hoten'in ele geçirilmesi, Karahanlı sınırlarının doğu yönünde önemli ölçüde genişlemesini sağlamıştır. Bu fetih, Satuk Buğra Han'ın askerî dehası ve liderlik yeteneklerini ortaya koyan önemli bir başarı olup,[221] Karahanlı sınırlarının doğu yönünde önemli ölçüde genişlemesini sağlamıştır. Ayrıca, 999 yılında Samanoğulları Devleti'nden Batı Türkistan'ı ele geçiren Karahanlılar, sınırlarını kuzeye doğru da genişleterek hâkimiyet alanlarını daha da büyüttüler. Böylece Karahanlı Devleti, Orta Asya'da geniş bir coğrafyaya yayılan güçlü bir siyasî teşekkül haline gelmiştir.[222] Karahanlılar, Doğu Türkistan'ın güneyi Kuçar'dan Ceyhun (Amu Derya) nehrine kadar uzanan geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmuşlardır. Kaşgar ve Balasagun şehirlerini başkent olarak seçen Karahanlılar, Orta Asya'da güçlü bir Türk-İslam devleti olarak tarih sahnesine çıkmışlardır.[223] Böylelikle Karahanlı Hanedanlığı, bölgede siyasî, askerî ve kültürel açıdan önemli bir güç haline gelmiştir.[224]

Karahanlılar'ın Orta Asya'da devlet kuran ilk Müslüman Türkler olarak tarih sahnesine çıkmaları, özellikle Müslüman olduktan sonra kendisine Abdülkerim adını vermiş Satuk Buğra Han'ın Müslüman olması ve çetin mücadelelerden sonra Karahanlı tahtına oturması ile gerçekleşmiştir. Bu olay, tüm Orta Asya'nın dinî hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ardından Satuk Buğra Han, uyguladığı İslâmlaştırma politikasıyla Uygur yurtlarına yönelmiş ve devletin batı kısımlarını büyük ölçüde kendisine bağımlı kılmayı başarmıştır. Müslüman gazilerden ve imamlardan oluşan bir cihat ordusu ile önemli bir Budist merkezi olan Hoten üzerine yürüyen Satuk Buğra Han, aynı zamanda Hoten hükümdarı Visa Sambava ve askerleri ile uzun yıllar devam eden mücadeleyi başlatmıştır. Bu mücadeleler sonucunda Hoten Uygurlarının büyük çoğunluğu Müslüman olsa da az bir kesimi Budist olarak kalmaya devam etmiştir.[225]

---

[220] Hunkan, *Karahanlılar*, 78.
[221] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 27.
[222] Gülseri Okudan, *Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Karahanlı Devleti'nin Teşkilat Tarihi*, ed. Ekrem Kalan (Ankara: İksad yayinev Yyınları, 2019), 44.
[223] Hunkan, *Karahanlılar*, 72.
[224] Özaydın, "Karahanlılar", 408.
[225] Tuğba Gönel Sönmez, "Tezkire-i Hazret-i İmâmân-ı Keriya Üzerine Bir İnceleme", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 14, sy 35 (2021): 969.

Daha sonra Satuk Buğra Han, komşu memleketlerinde de İslamlaştırma politikası başlatmıştır. Satuk Buğra Han, bu politika nedeniyle Müslüman olmayan Uygur bölgelerine çok sayıda akınlar yaptığı görülmektedir.[226] Satuk Buğra Han'ın akınları sonucunda Tarım Havzası'nda yer alan Yedi Şehir (Kaşgar, Aksu, Kuçar, Üç Turfan, Yarkent, Yenihisar) Karahanlı hâkimiyeti altına girmiştir.[227] Ancak, Hoten bölgesi Satuk Buğra Han tarafından kalıcı olarak fethedilememişti.[228] Bölgenin ve halkın İslamlaşma süreci kademeli olarak gerçekleşmiştir. Kısmen İslamlaşma 982-983 yıllarında başlamış, fakat bölgenin genel olarak İslam'ı kabulü Yusuf Kadir Han döneminde (1006-1032) tamamlanmıştır.[229]

Satuk Buğra Han, Hoten'i Karahanlı topraklarına katmak ve İslâm dinini yaymak için büyük çaba sarf etmiştir.[230] Bölgeye düzenlediği seferler ve bölge halkıyla giriştiği mücadeleler, Satuk Buğra Han'ın Hoten'e verdiği önemi göstermektedir. Ancak, Hoten'in coğrafi konumu ve yerel halkın direnişi nedeniyle Satuk Buğra Han, bölgeyi kalıcı olarak Karahanlı Devleti'ne bağlayamamıştır.[231] Hoten'in nihai olarak Karahanlı hâkimiyetine girmesi ve İslamlaşması, Satuk Buğra Han'dan sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir.[232]

Satuk Buğra Han'ın Hoten'i fethetme girişimleri, Karahanlıların bölgedeki hâkimiyetini pekiştirme ve İslam'ı yayma politikasının bir parçasıdır. Her ne kadar Hoten'in fethi Satuk Buğra Han döneminde tamamlanamamış olsa da onun başlattığı mücadele, bölgenin daha sonraki dönemlerde Karahanlı Devleti'ne bağlanmasının ve İslamlaşmasının zeminini hazırlamıştır.[233] Satuk Buğra Han, Hoten'i ele geçirmek ve İslamlaştırmak için çok mücadele etmiş olsa da kalıcı olarak ele geçirememiştir.[234]

Satuk Buğra Han'ın Hoten'e başlattığı savaşlardan biri Hoten şehrinin dışında gerçekleşmiştir. Bu savaşta Hoten hükümdarı çok büyük kayıp vererek çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak surlar içindeki şehre çekilerek güçlü bir müdafaa kurmuştur. Satuk Buğra Han Müslüman askerleriyle Hoten'i çok sıkı kuşatmış ve birçok hücum

---

[226] Kitapçı, *Doğu Türkistan*, 173.
[227] Hunkan, *Karahanlılar*, 81.
[228] Golden Peter Benjamin, *The Karakhanids and Early Islam*, (The Cambridge History of Early Inner Asia, 1990), 356.
[229] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 32.
[230] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyatı, 2000), 147.
[231] Hunkan, *Karahanlılar*, 91.
[232] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 39.
[233] Sayramı, *Hamidiye*, 58.
[234] Nurhacı, *Karahanlılar*, 71.

gerçekleştirmiş olsa bile o güçlü müdafaanın ötesine geçememiştir. Ancak en sıkışık bir anda kale içinden birisi Satuk Buğra Han'ın şahsında İslam'ın güzelliğini görmüş ve kabilesi ile İslamiyet'i kabul edip Satuk Buğra Han'a yarım etmiştir. Yardım eden bu beyin adı Cenkişi Bey olarak kayıtlara geçmiştir.[235] O zamanki Hoten hükümdarının adı Visa Sambava olarak bilinmektedir.[236] Visa Sambava, Hoten'de Uluğ Ağalık Udun Devleti'nin ilk hükümdarıdır. Bu devletin kuruluşu Visa Sambava ile başlamış olup, 912-1006 yıllarını kapsamaktadır. Toplam 94 sene devam ettiği bilinmektedir. Satuk Buğra Han Kuçar'ı da ele geçirmiş ancak daha önce Hoten'de olduğu gibi kalıcı olamamıştır. Oradaki Müslüman olmayan Uygur Türkleri tam olarak İslâm'ı kabul etmeyerek eski Budizm dinlerinde kalmaya devam etmişlerdir.[237]

Satuk Buğra Han tam 22 yıl Karahanlı tahtında kaldıktan sonra 955'te ölmüş ve Kaşgar yakınlarındaki Artuç bölgesine defnedilmiştir.[238] Yerine oğlu Musa Buğra Han tahta geçmiştir. Buğra Han ölünce Hoten gibi bölgelerdeki Budist Uygurlar isyan etmeye başlamıştır. [239] Satuk Buğra Han'ın Müslüman kimliği ile yürüttüğü siyasî faaliyetlerindeki amacı, kendi aralarında mücadele halinde olan Türk boylarını tek bir çatı altında birleştirmek, "Kara Han" unvanı ile Balasagun'u ele geçirmek, Hoten gibi bölgelerdeki Müslüman olmayan unsurlarla mücadeleyi devam etmek ve batıda ise Samanilerle siyasî ittifaklar kurarak, onların ve Maveraünnehir gazilerinin askeri yardımını temin etmekti.[240]

2.3. Baytaş Musa Buğra Han Dönemi (960-990)

Satuk Buğra Han'ın oğlu Musa Buğra Han, babası öldükten beş yıl sonra tahta oturmuştur. Musa Buğra Han'ın bir diğer adı Baytaş olarak kaydedilmiştir.[241] Satuk Buğra Han'ın 955 yılındaki vefatı, Karahanlı Devleti'nin yönetiminde önemli değişikliklere yol açmıştır. Aynı yıl, Satuk Buğra Han'ın büyük oğlu Musa Buğra Han tahta çıkmış ve hükümdarlığı döneminde Samaniler aleyhine Maveraünnehir'e seferler düzenlemeye başlamıştır. Baytaş Musa Buğra Han, yönetim tecrübesi ve halk nezdindeki itibarı bakımından Satuk Buğra Han'a kıyasla daha zayıf bir konumdaydı.

---

[235] Kitapçı, *Doğu Türkistan*, 177.
[236] Gönel Sönmez, "İmâmân-ı Keriya", 970.
[237] Tarih Düzenleme Birliği, *Hoten*, 2:41.
[238] El-Muheymîd, *Karahanlılar*, 23.
[239] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 168.
[240] Hunkan, *Karahanlılar*, 106.
[241] Özaydın, "Karahanlılar", 406.

Bu durum, Karahanlı Devleti'nin iç yapısında birtakım reformların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Baytaş Han, devletin iç organizasyonunu güçlendirmek ve merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak amacıyla idari, askerî ve mali alanlarda yeniden yapılanmaya gitmiştir.

Satuk Buğra Han'ın vefatından sonraki bu geçiş dönemi, Karahanlı Devleti'nin iç dinamiklerinde bir duraklama evresine yol açmıştır. Yeni hükümdarların tecrübe eksikliği ve iç reformlara öncelik verme ihtiyacı, devletin dış politikadaki etkinliğini bir süreliğine sınırlamıştır. Ancak, Baytaş Han'ın gerçekleştirdiği reformlar sayesinde Karahanlı Devleti, ilerleyen dönemlerde yeniden toparlanma ve güçlenme sürecine girmiştir.[242]

Musa Buğra Han, tahta çıktıktan sonra ilk iş olarak, Karahanlı topraklarının doğu bölgesini bağımsız bir şekilde yönetme kararı alan amcası Arslan Han ile uzlaşma ve Karahanlı Devleti'ni tek bir otorite altında birleştirme çabası içine girmiştir. Musa Buğra Han, amcası Arslan Han'ı ikna ederek barışçıl bir şekilde devletin bütünlüğünü sağlamayı amaçlamıştır. Ancak, Arslan Han yeğeni Musa Buğra Han'ın birleşme teklifini reddetmiş ve bu durum iki taraf arasında silahlı bir mücadeleye yol açmıştır. Musa Buğra Han ve Arslan Han arasında cereyan eden savaşlarda, Arslan Han yenilgiye uğramıştır.

Bu gelişme üzerine, Karahanlı Devleti Musa Buğra Han'ın hâkimiyeti altında birleşmiş ve Musa Buğra Han, Karahanlı topraklarını tek bir siyasî çatı altında toplamayı başarmıştır.[243] Böylece, Musa Buğra Han'ın liderliğinde Karahanlı Devleti, siyasî bütünlüğünü yeniden tesis etmiş ve merkezi otoriteyi güçlendirmiştir.[244] Böylece Karahanlı Devleti, Baytaş Han'ın hükümdarlığıyla tek bir idare altında toplanmıştır. Baytaş Han ülke birliğini sağlamlaştırdıktan sonra bütün gücüyle devlet sınırlarının ve İslam'ın yayılması için hareket etmeye başlamıştır. Özellikle İslam'ın Türkler arasında umumi bir şekilde kabul edilmesinde Musa Buğra Han'ın faaliyetleri çok etkili olmuştur.[245]

Musa Buğra Han'ın en çok mücadele ettiği grupların başında Manihaizm'e ve Budizm'e çok sıkı bağlanmış olan Hoten ve Kuçar gibi bölgelerdeki Uygurlar

---

[242] Zixiyaou, *Uygur Tarihi*, 364.
[243] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 150.
[244] Saray, *Doğu Türkistan*, 49.
[245] Ömer Soner Hunkan, *İpek Yolu'nun Muhafızları Bozkırlardan Kentlere Türk Hakanlığı Ordusu Karahanlılar* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019), 28.

gelmektedir.[246] Satuk Buğra Han'ın vefat ettiği haberi yayıldıktan sonra Hoten başta olmak üzere diğer Budist Uygurlar isyan etmeyi başlamıştır. Baytaş Han, önce Hoten'e akın yaparak onları tekrar kendine bağlamayı başarmıştır.[247] Ancak aynı zamanda Hoten hükümdarı Karahanlılar'a karşı çok direnmiş ve kendisi bizzat 958 yılında Kaşgar'a bir sefer düzenlemiştir. Bu seferde onun kendisi bizzat ordunun başına geçerek Kaşgar'a yürüdüğü görülmektedir.[248] İki taraf arasında cereyan eden bu savaş çok derin ve şiddetli geçmiştir.[249] Bu çetin savaşın detayları aynı zamanda Hoten hükümdarının Çin'e göndermiş olduğu mektubunda ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Mektupta: "958 yılı temmuz ayında Kaşgar'a geldik. Geldiğimizde orada bir kısım kişiler Hoten askerlerine katıldı. Onların bize katılması bizlerin Kaşgar'ı almamıza çok katkı sağlamış oldu. Böylelikle biz kazandık. At, fil, altın ve gümüş gibi çok sayıda ganimet ele geçirdik" gibi beyanlarıyla savaşın umumi galebesinden bilgi vermiştir.[250]

Hoten Hanedanlığı Kaşgar'ı almış olsa da yönetimde uzun kalamamıştır. 970 yılının başlarında Baytaş Han, Hoten Budist Uygurları Kaşgar'dan silerek orasını tekrar geri almayı başarmıştır. Hoten Uygurları'nın Kaşgar'ı alması söz konusu Mektupta sekiz yıl olarak kaydedilmiştir. Hoten Hanedanlığının Kaşgar'ı elinde tuttuğu zaman yaklaşık dört sene olduğu bilinmektedir. Ondan sonra Hoten Uygurlarının bir daha Kaşgar'a saldırıya geçemediği kaydedilmiştir. Varlığını Hoten'de hep savunma şeklinde sürdürdüğü bilinmektedir.[251]

Musa Buğra Han'ın gücünü daha da arttıran diğer bir olay ise, zamanında İslâm dininin Uygurlar arasında yayılması aynı hızıyla devam etmiştir. 960 yılında Yedisu ve Tarım Vadisi'ni de içine almış olan Horasan bölgesinde yaşayan 200 bin çadırlı Türkler İslâmiyet'i kabul etmiş ve bu olay İslâmiyet'in daha hızlı yayılmasında büyük yarar sağlamıştır.[252]

Musa Buğra Han 975-976 yılları arasında ordu toplamak ve gücünü daha da arttırmak için uğraşmış ve ardından 976 yılında güçlü bir orduyla Hoten Uygurlarına savaş

---

[246] Saray, *Doğu Türkistan*, 49.
[247] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 169.
[248] Hacı Nurhacı ve Chin Guo-guang, *Şincan İslam Tarihi* (Urumçi: Milletler Yayınları, 1995), 42.
[249] Abudukelimı, "Uygur Türklerinin Dinî İnanışları" (Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, 2006), 67.
[250] Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsanî Esasları* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003), 49-50.
[251] Abdulla, *Yıllar, Adamlar, Olaylar*, 62.
[252] İbnü'l- Esîr, *İslam Tarihi. El-Kâmil Fi't-Târîh*, çev. Ahmet Ağırakça, c. 8 (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 451.

açmıştır. Çok uzun süren bu savaşlarda Musa Buğra Han Hoten Uygurları tarafından ağır yenilgiye uğramıştır. İki taraf arasında cereyan eden bu savaşların birinde Musa Buğra Han'ın kardeşi Hüseyin Buğra Han'ı (979-980) kaybettiği bilinmektedir. Kardeşinin mezarı Kaşgar ve Hoten arasında bulunan Yenihisar bölgesinin batısına takriben 4 Km uzaklıktaki "Çüce Paşam" olarak adlandırılan mezara defnedilmiştir.[253] Musa Buğra Han çok geçmeden askerlerini toparlamayı başarmış ve ardından tekrar Hoten üzerine yürümüştür. Bu defa Musa Han, Hoten Budist Uygurları'nı yenilgiye uğratmıştır. Böylelikle Musa Buğra Han devrinde Hoten tekrar Karahanlılara bağlanmıştır.[254]

Musa Buğra Han, Hoten'e düzenlediği sefer sonucunda bölgeyi ele geçirmiş ve Hoten Uygurlarını hâkimiyeti altına almıştır. Ardından, Alptekin Gazi'yi İli Nehri'nin kuzeyindeki Minglak bölgesine göndermiştir. Alptekin Gazi, burada Budist Uygurların yaşadığı yerleri ve onların ibadethanelerini yıkarak bölgeyi İslamlaştırmış ve Müslüman halkı buraya yerleştirmiştir. Alptekin Gazi, daha sonra Karaşehir, Koço ve Tanrı Dağları'nın kuzeyinden Beşbalık'a kadar uzanan bölgelerde şiddetli savaşlar vererek bu yerleri fethetmiştir. Alptekin Gazi, söz konusu dağların Beşbalık yakınlarındaki Güney Dağı (Çinlilerin Nensen adını verdiği, Urumçi'nin güneyinde yer alan dağ) eteklerinde meydana gelen büyük bir savaşta şehit düşmüştür. Alptekin Gazi'nin mezarı, Güney Dağları'nın eteklerinde bulunmakta olup, günümüzde de yeri net bir şekilde bilinmektedir. Halk tarafından Alptekin Gazi'ye "Alptekin Hocam" adı da verilmişti.[255]

Musa Buğra Han 992 yılında vefat etmiştir. Ancak bu tarih güvenilir değildir. Musa Buğra Han'ın ne zaman öldüğü ve onun yerine geçen Ali Arslan Han hangi tarihte tahta geçtiği hakkında açık ve net bir bilgiye rastlanılmamaktadır.[256]

2.4. Ebü'l-Hasan Ali Arslan Han Dönemi (992-999)

Baytaş Musa Buğra Han'dan sonra büyük kağan olarak devletin doğusunda Ebü'l-Hasan Ali, batısında ise ortak kağan olarak Harun Buğra Han bulunmuştur.[257] Harun

[253] Molla Haci, *Buğra Hanlar Tezkiresi* (Kaşgar: Kaşgar Neşriyatı, 1988), 16.
[254] Kitapçı, *Doğu Türkistan*, 185.
[255] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 169.
[256] Hunkan, *Karahanlılar*, 109.
[257] Özaydın, "Karahanlılar", 169.

Buğra Han, 992 yılında Samaniler ile yoğun mücadeleler yaparak Semerkant ve Buhara'yı ele geçirip Samanileri ağır yenilgiye uğratmıştır. Böylelikle Karahanlılar Buhara, Batı Türkistan, Hoten, Kaşgar ve Balasagun gibi Doğu Türkistan bölgelerinin Çin sınırına kadar olan topraklarına sahip olmuştur. Harun Buğra Han'ın bu başarısından sonra Ebü'l-Hasan Ali Arslan Han, Samanilerin Horasan bölgesinin emiri Ebu Ali Simcûrî ile Ceyhun Nehri'nin hudut olması kararına vararak, Samanilere ait olan yerleri aralarında anlaşarak paylaşmışlardır.[258]

Böylece Horasan Simcûrîler'in, Maveraünnehir bölgeleri Arslan Han'ın kardeşi Harun Buğra Han'ın yönetimi altında olmuştur. Harun Buğra Han, Buhara'da iken hastalanmış ve şehri terk ederek kuzeye gitmek için Semerkant'tan ayrılırken yolda (992) vefat etmiştir.[259] Vefat ettiği yer ise Semerkant'tan Kaşgar'a dönüş yolundaki Koçkarbaşı olarak gösterilmektedir.[260] Ebu'l-Hasan Ali Arslan Han'ın ise doğuda gerçekleşen savaşların birinde öldüğü görüşü daha baskındır. Zaten lakabı da "harik"tır.[261] Ali Arslan Han'ın şehadetinin 998 yılının başlarında gerçekleştiği bilinmektedir.[262]

Çin Kaynaklarında Arslan Han'ın doğuda savaştığı karşı grup, Hoten Uygurları olarak gösterilmiştir. Ali Arslan Han'ın Hoten Uygurları ile giriştiği 998 yılı muharrem ayındaki savaşta Yupurga Yenihisar bölgesindeki "Seskum" (yerli tarihi kayıtlarda Kumî şahidân, Kara geçit, Kara diken) adlı bir mekânda şehit olduğu söylenmiştir. Bu devirde Hoten Udun Devleti'nden, "Büyük Kara Tudi ve Nuh Tala Tudi" kumandasında 30 bin asker Kaşgar'a akın yaparak Kaşgar'ı kuşattığı, kuşatma uzun sürünce şehirde kıtlık, açlık ve hastalıklar çoğalmaya başladığı bilinmektedir. Dolayısıyla Ali Arslan Han, şehirden dışarı çıkmaya mecbur kalmıştır. Ancak Arslan Han bütün gücüyle dışarı çıkmış ve Hoten Uygur ordularını çekilmeye mecbur bırakınca, Hoten orduları Yenihisar'a çekilmiştir. Ali Arslan'ın orduları Yenihisar'a kadar takip ederek Yenihisar civarındaki Udakala'da aralarında büyük bir savaş yaşanmıştır. Bu savaşta Karahanlı orduları kazanmış olmalarına rağmen Hoten Udun

---

[258] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, c. 7 (Beyrût: Dârü'l-Kitab'ü-Arabî, 1997), 462.
[259] Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 7 (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 72.
[260] Yaşar Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi* (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Yayınları, 2012), 150.
[261] Ali Arslan Han'ın "harik" sıfatı vardır. Harik kelimesi Arapça'da yanan anlamına gelmektedir. Belki Arslan Han, şehit olduğunda yanarak şehit olmuş olabilir. Bkz. Ahmet Zeki Velidî Togan, "Karahanlılar: (932-1212)", *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, sy 13 (2024): 85.
[262] Togan, "Karahanlılar", 1967, 17.

orduları Arslan'ın ordularının namaz kılmalarını fırsat bilerek ani bir hücumla Karahanlı ordusuna ağır kayıplar yaşatmıştır. Arslan Han bu savaşta mağlup olmuş ve şehit düşmüştür.[263] Cenazesi Kaşgar şehrinin doğusundaki Devletbağ Mezarlığı'na defnedilmiştir. Dolayısıyla bu mezarın adı da "Arslan Han" mezarı olarak bilinmektedir.[264]

2.5. Ahmed Togan Han Dönemi (998-1018)

Ebu'l-Hasan Ali 998 yılında ölünce onun yerine oğlu Ahmed Togan Han Karahanlı hükümdarı olarak tahta çıkmıştır. Bu sırada Abbasî halifesi Karahanlı Devleti'nin İslâm'a olan hizmetlerini yakından takip ediyordu. Neticede Abbasî Halifesi Ahmed Togan Han'ın Karahanlı tahtına çıkışını kutlayan ilk halife olmuştur.[265] Nitekim bundan sonraki Karahanlı sikkelerinde Abbasî Halifelerinin adları yer aldığı görülmektedir.[266] Ahmed Togan Han da atalarının yaptığı gibi Hoten gazasını devam ettirmiştir.[267] Ahmed Togan Han Çin, Tibet ve Koçu hükümdarları tarafından devamlı desteklenen Udun Hoten Budist Uygurları ile yaklaşık 10 sene savaşmıştır.[268] Ahmed Togan Han Gazne Sultan'ı Mahmud ile karşılıklı olarak barış anlaşması yapmak istemiştir. Onun böyle bir anlaşmaya girişmesinin amacı ise sadece Hoten gibi bir bölgedeki Budist Uygurlara karşı cihada odaklanmaktı. Gazne Sultan'ı Mahmud da Ahmed Han'ın bu isteğine olumlu karşılık vermiş ve böylelikle aralarındaki çatışmayı inanç bağı gidermiştir. Bu anlaşmanın sonucunda her ikisinin de Müslüman olmayan ve kendisine tabi olmayanlarla meşgul olduğu bilinmektedir.[269]

Bu sırada Ahmed Togan Han bazı başarılarından sonra ağır hastalanmıştır. Bunu fırsat bilen Müslüman olmayan Türkler Çin'in desteğini alarak Karahanlılar'a ait bazı İslâm beldelerine saldırmaya başlayıp, bazı bölgeleri ele geçirerek çok sayıda ganimet ve esir almışlardır. Kaşgar gibi önemli merkezleri kuşatma altına alarak Balasagun'a kadar yaklaşmışlardır. Bu durumdan endişelenen Togan Han, hastalığıyla pençeleşmesine

---

[263] Li Zhin-xin, *Şincan'da Geçen İslam Hanedanlıkların Kısaca Tarihi*, çev. Ablet Nurdun ve V B (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2001), 29.
[264] Haci, *Buğra Hanlar*, 18.
[265] Saray, *Doğu Türkistan*, 50.
[266] Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 132.
[267] Wang Zhilai, *Orta Asya Tarihi*, çev. Ablet Nurdun, Cüma Gayret, ve Abdurahman Mahsut, c. 2 (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 1999), 72.
[268] Haci, *Buğra Hanlar*, 18.
[269] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 7:589.

rağmen Kaşgar gibi bölgeleri korumak ve Budist Uygurların eline geçmiş bölgeleri geri almak için harekete geçmiştir. Bu nedenle Togan Han yakın bölgelerdeki Müslümanlara, Budist Türklere karşı savaşmaları için çağrıda bulunmuştur. Bunun üzerine Togan Han'ın yanına 120.000 gönüllünün toplandığı bilinmektedir.[270]

Ahmed Togan Han'ın yardım çağrısının asıl nedeni Kaşgar'ın Hoten Uygurları tarafından kuşatılmasıydı. Dolayısıyla Ahmed Han kuzeni Harun Han'ın oğlu Yusuf Kadir Han'dan da asker toplamasını istemiştir. Yusuf Kadir Han ise 40.000 asker toplamayı başarmıştır.[271] Yusuf Kadir Han bu zamanlarda Togan Han adına Semerkant bölgesini yönetmekteydi.[272] Yusuf Kadir Han'ın topladığı askerlerin başında dört imam bulunmaktadır. Bu imamlar 999-1000 yılları arasında Yusuf Kadir Han'ın çağrısıyla katılmıştır. Böylece kendileri başta olmak üzere, Medâin şehri gibi Müslüman beldelerinden 40 bin kişilik bir ordu toplamayı başarmıştır. Kadir Han bu çok sayıdaki orduya dayanarak Kaşgar'ı Hoten ordularının tehlikesinden kurtarmış ve onları geri püskürtmüştür. Ardından Karahanlı hükümdarlarının, yıllardan beri çok uğraştılarsa da bir türlü mağlup edemediği Hoten ordusunu tamamen mağlup etmek için başlarında dört imam bulunmak üzere tüm orduyu Hoten'e göndermiştir. Bu ordu, Kargalik'in (Hoten ile olan mesafesi 270 Km olan bir ilçe) Kumravat bölgesinde iki taraf arasında şiddetli ve kanlı bir savaş yaşanmıştır. [273] Karahanlılarla Hoten Udun Devleti arasındaki şiddetli savaşlardan bir diğeri 1006 yılında Yusuf Kadir Han (o zamanda büyük Kağan değil) kumandasındaki Karahanlı ordusu arasında yaşanmıştır. Yusuf Kadir Han ve askerleri ile Hoten Udun kumandanlarından Çoktı Reşit ve Nuktı Reşit kumandasındaki askerler, Çira'nın (Hoten'e bağlı, Hoten'den 100 Km uzaklıktaki bir ilçe) dağlık alanlarında karşı karşıya gelmişlerdir. Bu savaş çok ağır kayıplara neden olmuştur. Sonuçta Hoten orduları ağır yenilgiye uğramıştır.[274]

Bu tarihten sonra Yusuf Kadir Han Doğu Türkistan'dan karşıtlarını yavaş yavaş kovmaya başlamıştır. XI. asrın ilk başlarında Togan Han Kaşgar hükümdarı olarak bilinmiştir. Ancak 1013-1014 yılında Kaşgar ve Yarkent'te Abbasî halifesi Kadir Billah ile Yusuf Kadir Han'ın adını taşıyan sikkeler basılmaktaydı. Bu sikkelerde Kadir Han "Nasirü-d-devle" ve "Melikü'l-Maşrık" unvanlarına sahipti. Sonuç olarak yukarıdaki

---

[270] İbnü'l-Esîr, 7:642.
[271] Zhin-xin, *Şincan'da Geçen İslam Hanedanlıkların Kısaca Tarihi*, 30.
[272] Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 300.
[273] Zixiyaou, *Uygur Tarihi*, 71.
[274] Tarih Düzenleme Birliği, *Hoten*, 2:47.

yıllarda Yusuf Kadir Han Hoten ve Kaşgar gibi bölgelerin sahibi haline gelmeye başlamıştır.[275]

Hoten askeri gücü bu savaşta tamamen bitmiş ve Hoten artık bir İslâm bölgesine dönüşmeye başlamıştır. Karahanlı Hükümdarı Ahmed Togan Han, Hoten Uygurlarına karşı zafer kazanıp diğer komşu devletlerle anlaşmalar yaptıysa da ülkesi içinde asayişi sağlayamamış, diğer hanedan mensuplarının isyanına da mâni olamamıştır. Kardeşlerinden Mansur ile Muhammed, Ahmed Han'ı çok üzmüş ve oldukça yıpratmıştır. Sağlığı yerinde olmayan yaşlı hükümdar Ahmed Togan Han, 1018 yılında vefat etmiştir.[276]

2.6. Mansur Arslan Han Dönemi (1018-1024)

Karahanlıların Horasandaki tekrar tekrar mağlubiyetleri, Karahanlılarda aile içinde iç çatışmalara neden olmuştur.[277] Nasr b. Ali'nin bağımsızlık isteğine, Kağan Ahmed Togan Han Sultan Mahmud ile anlaşarak cevap vermiştir. Ancak bu aile çatışmaları Gazne Sultanı Mahmud'un aracılığı ile çözülmüştür.[278] Nasr b. Ali'nin (1012- 1013) ölümü üzerine yerine üçüncü kardeşi Mansur Arslan Han geçmiştir.[279] Mansur kısa sürede Karahanlı Hanedanı'nın en meşhur üyesi hâline gelmiştir. Doğuya doğru Togan Han'ın üzerine giderek hâkimiyetini Talas, Şaş, Tünhas, Binhas, Fergane, Özkent, Hocent, Uşrusana ve Buhara'ya kadar genişletmiştir. Ancak Hoten hükümdarı olarak bilinen kardeşi Yusuf Kadir Han ve Ali Tegin de Mansur Arslan Han'a karşıydı. Böylece Karahanlı Devleti kardeşler kavgası içinde kalarak çok yıpranmıştır. Ahmed Togan Han Balasagun yakınlarına gelen Kara Hıtay askerlerini mağlup etmiş ve çok geçmeden (1017-1018) ölmüştür.[280] Togan Han'ın yerine Karahanlı tahtına veliahdı Kadir Han'ın geçmesi beklenirken Mansur Arslan Han Hakanlığını ilan etmiştir.[281]

Ahmed Togan Han öldükten sonra, Karahanlı Hanedanı içinde en güçlü hükümdar olarak Mensur Arslan Han ortaya çıkmıştır. Togan Han'ın ölümü üzerine V.V. Barthold, Utbî[282] ve İbnü'l-Esîr gibi bilginlerin aktardığına göre, "Gazneli Mahmud'un en yakın

---

[275] Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 301.
[276] Saray, *Doğu Türkistan*, 51.
[277] Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 33.
[278] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 7:589.
[279] Merçil, *Müslüman Türk*, 34.
[280] Bedirhan, *Orta Çağ*, 151-52.
[281] Hunkan, *Karahanlılar*, 149.
[282] Muhammed b. Abdülcebbâr Utbî, *Târîhu'l-Yemînî* (Beyrût: Darü't-Teliaa, 2004), 385.

müttefiki olan Togan Han, aynı yıl içinde (1017-1018) Çin'de kurulmuş olan Karahıtaylar tarafından gönderilen yaklaşık 100 bin çadırlı bir orduya karşı kazandığı bir savaştan kısa zaman sonra ölmüştür."[283]

Böylece Karahanlı tahtı için Yusuf Kadir Han ile Mensur Arslan Han arasında taht kavgaları başlamış olsa da ikisi birbirlerine üstünlük sağlayamamıştır. Sonunda ülkeyi beraber yönetmeye karar vermişlerdir. Bunların kavgaları yüzünden Karahanlı Devleti ile Gazne Devleti'nin arası iyice açılmıştır. Dolayısıyla bu iki devlet arasında savaş başlamış ve bu mücadeleyi Gazne hükümdarı Sultan Mahmud kazanmıştır. Karahanlılar bu yenilgiden sonra Gazne Devleti ile barış yoluna gitmiş ve barış anlaşması yapılmıştır.[284]

Mansur Arslan Han tahta çıktıktan sonra, kendisine yönelik içeride muhalefetin yükseleceğini fark ettiğinden Gaznelilerle olan barış ilişkilerini daha da geliştirmiştir.[285] Böylelikle bu iki devlet arasındaki anlaşmazlıklar bittiyse de daha önceki sürtüşmelerden istifade eden Muhammed bin Ali, onlar barışana kadar kısa zaman içinde ülkenin kuvvetli bir şahsiyeti hâline gelmiştir. Bu duruma Ahmed Han'ın oğlu Hasan karşı çıkmış ve Özkent ile Ahsikas'ı 1019'da işgal ederek kendi hükümdarlığını kurmuştur. Bu arada Ahmed Han'ın zamanından beri Mensur Arslan Han'ın kontrolü altında bulunan Ali Tegin kaçarak Selçuklulara sığınmıştır. Ali Tegin, Selçuklular'dan yardım alarak Karahanlıların taht kavgasına müdahale etmiştir.[286] Bu karışıklıklar nedeniyle Karahanlıların büyük Kağanı Mensur Arslan Han kağanlıktan vaz geçerek (1024-1025) yerini Yusuf Kadir Han'a bırakmıştır.[287] Daha sonra Yusuf Kadir Han başta olmak üzere Karahanlı hükümdarları Batı Türkistan'daki iç karışıklıklar ile uğraşırken, Hoten'deki Budist Uygurlar tekrar isyan etmiştir. Çünkü o dönemde Hoten Uygurlarının çoğu Budizm dinindeydiler.[288]

---

[283] Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 299.
[284] Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 149.
[285] Hunkan, *Karahanlılar*, 149.
[286] Saray, *Doğu Türkistan*, 52.
[287] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 14.
[288] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 181.

2.7. Yusuf Kadir Han Dönemi (1025-1032)

Mansur Arslan Han'ın vefatından sonra, Karahanlı Devleti'nin başkenti Balasagun'da taht mücadeleleri yaşanmıştır. Mansur Arslan Han'ın oğulları Muhammed Han ve Ali Tegin, kendilerini "Hakan" ilan ederek iktidarı ele geçirmeye çalışmışlardır.[289] Ancak, diğer kardeşleri Yusuf Kadir Han, bu iki kardeşini Büyük Hakan olarak tanımayarak Kaşgar, Yarkent ve Hoten gibi bölgelerin hâkimiyetini elinde tutmuştur. Yusuf Kadir Han, Doğu Karahanlı Hanlığı'nın merkezi olan Kaşgar'da hüküm sürerken, Muhammed Han ve Ali Tegin Batı Karahanlı Hanlığı'nı yönetmek için mücadele etmişlerdir. Bu durum, Karahanlı Devleti'nin ikiye bölünmesine yol açmıştır. Doğu Karahanlı Hanlığı, Yusuf Kadir Han'ın liderliğinde Kaşgar, Yarkent, Hoten ve çevresindeki bölgeleri kontrol ederken; Batı Karahanlı Hanlığı, Muhammed Han ve Ali Tegin'in mücadelelerine sahne olmuştur.[290] Yusuf Kadir Han, hâkimiyeti altındaki bölgelerde istikrarı sağlamaya ve devletin gücünü korumaya çalışmıştır. Özellikle Kaşgar ve Yarkent gibi önemli ticaret merkezlerini elinde tutarak ekonomik açıdan güçlenmeyi hedeflemiştir. Ayrıca, Yusuf Kadir Han döneminde İslamiyet'in bölgede yayılması ve Türk-İslam kültürünün gelişmesi için çalışmalar yapılmıştır.[291]

Diğer taraftan, Batı Karahanlı Hanlığı'nda Muhammed Han ve Ali Tegin arasındaki taht mücadeleleri devam etmiştir. Bu iç çekişmeler, Batı Karahanlı Hanlığı'nın siyasi istikrarını zedelemiş ve devletin zayıflamasına neden olmuştur. Sonuç olarak, Karahanlı Devleti bir süre iki ayrı hanlık olarak varlığını sürdürmüş, ancak zamanla Selçuklular ve Gazneliler gibi güçlü devletlerin baskısı altında kalmıştır.[292] Yusuf Kadir Han, bu gelişmelerden sonra Gaznelilerle geçmişte var olan dostluk ilişkilerini yeniden canlandırmayı amaçlamıştır. Onun asıl hedefi, iki kardeşi Muhammed Han ve Ali Tegin'in elinde bulunan batı topraklarını kendi hâkimiyeti altına alarak Karahanlı Devleti'nin büyük kağanı olmaktı. Yusuf Kadir Han, bu doğrultuda diplomatik ve askeri girişimlerde bulunarak Karahanlı topraklarını birleştirme ve devletin tek hükümdarı olma yolunda ilerlemiştir.[293] Yusuf Kadir Han'ın Gazneli Mahmud ile yaptığı ittifaktan bahsedilirken şu ifadelere yer verilmiştir: "Yusuf Kadir Han Sultan Mahmud'un

---

[289] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 58-59.
[290] Hunkan, *Karahanlılar,* 151.
[291] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* 152-53.
[292] Hunkan, *Karahanlılar,* 124-25.
[293] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 14-15.

Ceyhun'dan geçtiği haberini alınca Kaşgar'dan Semerkant'a Sultan Mahmud'un yanına gitmiş ve sultan Mahmud da Yusuf Kadir Han'ı sıcak bir şekilde ağırlamıştır." İki Müslüman lider bu görüşmelerinde bir barış anlaşması yaptıktan sonra Kadir Han Kaşgar'a dönmüştür.[294]

Yusuf Kadir Han, Gazneli Sultan Mahmud'dan aldığı destek sayesinde Maveraünnehir bölgelerini kardeşleri Muhammed Han ve Ali Tegin'in elinden almak için askeri seferler düzenlemiştir. Bu seferler sırasında, 1027 yılında Karahanlı Devleti'nin başkenti konumundaki Balasagun'u ele geçirmeyi başarmıştır. Balasagun'un alınması, Yusuf Kadir Han'ın siyasi ve askeri gücünü artıran önemli bir gelişme olmuştur. Yusuf Kadir Han, Balasagun'u ele geçirdikten sonra burayı kendisine üs olarak kullanmış ve Maveraünnehir'in diğer bölgelerine yönelik faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Kardeşleri Muhammed Han ve Ali Tegin'e karşı kazandığı zaferler sayesinde, Maveraünnehir'in büyük bir kısmını kendi hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Böylece, Karahanlı Devleti'nin batı toprakları üzerindeki kontrolünü güçlendirmiş ve devletin siyasî birliğini sağlama yolunda önemli adımlar atmıştır. Yusuf Kadir Han'ın Balasagun'u ele geçirmesi ve Maveraünnehir'deki başarıları, onun Karahanlı tahtının en güçlü adayı haline gelmesini sağlamıştır. Bu gelişmeler, aynı zamanda Karahanlı Devleti'nin siyasî ve askerî açıdan toparlanmasına ve bölgedeki etkinliğini artırmasına da katkıda bulunmuştur.[295]

Diğer yandan Yusuf Kadir Han'ın Maveraünnehir seferini fırsata çeviren Hoten Budist Uygurları, Hoten'de Kadir Han'a karşı isyan başlatmıştır. Bu arada Hoten'de henüz Müslüman olmamış birçok Budist aristokrat Uygur bulunmaktaydı. Bunlar Hoten'deki Müslüman Karahanlı asker ve devlet adamlarını feci bir şekilde öldürdükleri gibi, daha önce kapatılmış ve yıkılmış Budist tapınaklarını yeniden açmaya ve inşa etmeye başlamıştır.[296] Bilindiği gibi Yusuf Kadir Han Hoten fethini daha önceden başlatmıştır. Utbî[297] 1007-1008 savaşını anlatırken Kadir Han'dan "Hoten hükümdarı" olarak bahseder. İbn'l-Esîr'e göre bu şehrin fethi[298] ve orada İslâm dininin yerleşmesi Buğra Han Harun'un oğlu Yusuf Kadir Han'ın çabasıyla gerçekleşmiştir.[299] Aynı zamanda

---

[294] Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 266.
[295] Hunkan, *İpek Yolu'nun Muhafızları*, 34.
[296] Kitapçı, *Doğu Türkistan*, 200.
[297] Utbî, *Yemînî*, 292.
[298] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 7:643.
[299] Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 301.

Yusuf Kadir Han Hoten'i geri almak için,1006-1008 yıllarında yaptığı seferlerle bu bölgeyi idaresi altına almıştır.

Belirtildiği gibi Kadir Han, Batı Türkistan tarafında iken Hoten Uygurları tekrar isyana kalkışmıştır. Kadir Han bu isyanı bastırmak için, Buhara ve Semerkant halkını cihada teşvik ederek yaklaşık 20 bin kişilik bir ordu toplamıştır. Ordusu içinde bazı bilginler ve seyitlerden oluşan imamların bulunduğu bilinmektedir. Yusuf Kadir Han bu büyük orduyu Doğu Türkistan'a daha doğrusu Hoten'e göndermiştir. Askerler Kaşgar'a gelip çok geçmeden (Mayıs veya Temmuz 1025) Hoten'e hareket etmiştir. Bu büyük ordu Hoten'i, oradaki Müslümanların yardımı ile fethetmiştir. Fakat şehirde bulunan bazı Budist Uygurlar şehirden kaçıp dağlara giderek oralarda kuvvet toplamaya kalkışmıştır. Müslüman orduları onları kovalarken Budist Uygurlar, dağlardaki yerleşim yerlerinde pusu kurmuş ve arkalarından gelen birçok Müslüman'ı ve onların başındaki bazı imamları da şehit etmiştir.[300]

Bu şiddetli savaşta Hoten askerlerinin başında Çoktı Reşit ve Nokti Reşit isminde iki kumandan bulunmaktaydı. Şehir Karahanlılar tarafından ele geçirilince bunlar şehri bırakıp askerleriyle şehrin doğusuna, Çira Kunlun Dağları[301] tarafına kaçmıştır. Karahanlı İslâm ordusu, Hoten Budist Uygurlarını takip ederek dağlık alana girmiş ve burada iki taraf arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Kadir Han'ın askerleri, dağlık coğrafyaya aşina olmadıkları için büyük kayıplar vermişlerdir. Bu kayıplar arasında, Bağdat'tan toplanan askerlerin komutanı "İmam Celâleddin" ve Harezm'den gelen birliklerin başındaki "İmam Kasım" da yer almaktaydı. Her iki komutan da dağlarda meydana gelen çatışmalarda şehit düşmüştür. Karahanlı askerleri namaz kıldıkları sırada, Hoten Budist Uygur kuvvetleri ani bir baskın düzenleyerek İslâm ordusuna ağır kayıplar verdirmiştir. Bu saldırı, Karahanlı askerlerinin savunmasız yakalanmasına ve zayiat sayısının daha da artmasına neden olmuştur. Ağır kayıplar veren ve dağlık arazide etkili bir direniş gösteremeyen Karahanlı ordusu, geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu yenilginin ardından Hoten bölgesi yeniden Budist Uygurların kontrolüne geçmiştir.

---

[300] Emin Buğra, *Şarki Türkistan,* 182.

[301] Kunlun-Kurum Dağları, Karanlık Hindukuş Dağları olarak da deniliyor. Pamir Altın Dağ silsilesine ulaşıyor. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012),41: 556. Dağın kuzeyi Hoten sınırları içerisinde yer almaktadır. Bkz. Taşağıl, "Hoten", 251.

Karahanlıların Hoten seferindeki başarısızlığı, bölgenin coğrafi şartlarına yabancı olmalarından ve ani saldırılara karşı yeterli önlemler alamamalarından kaynaklanmıştır. Ayrıca, Budist Uygurların dağlık arazideki üstünlüğü ve gerilla tarzı savaş taktikleri de Karahanlı ordusunu zor durumda bırakmıştır. Bu yenilgi, Karahanlıların Doğu Türkistan'daki hâkimiyetini sarsmış ve bölgedeki İslamlaşma sürecini yavaşlatmıştır.[302]

Bu şehitler arasında Hotenli büyük âlim İmam Zebihullah ve arkadaşları da vardır. Yusuf Kadir Han, bu feci haberi alınca derhâl Kaşgar'a dönmüş ve bir cihat ordusu hazırlayıp, ordunun başına bizzat kendisi geçerek Hoten üzerine yürümüştür. Kendisi Hoten'e gidip çetin bir mücadeleden sonra Hoten'i isyancılardan temizlemeyi başarmıştır.[303] Hoten bu defa kesin olarak fethedilmiş ve sonrasında Hoten Uygurları İslâm'ı kabul ederek Kadir Han'ın itaati altına girmiştir.[304]

Kadir Han, Hoten isyanını bastırdıktan sonra bölgede kalıcı olmabilmek için kendisi bir müddet Hoten'de kalmış ve sonra naip olarak bölgeye genel yetkili bir Vali, Hoten'e ait küçük bölgelere ise memurlar atamıştır. Ardından Hoten'de savaşlar nedeniyle uzun zamandan beri kapatılmış meşhur İpek Yolu'nun bir kolu olan Dun-Huang'a giden yolun güvenliğini sağlayarak ticarete açmıştır. Dolaysıyla bir müddet kesilmiş olan Sung Sülalesi ticaret ilişkilerini tekrar sağlamlaştırmıştır. Bu durum, Karahanlıların Hoten'de kalıcı olduğunun bir göstergesiydi.[305] Hoten, Yusuf Kadir Han tarafından fethedildikten sonra tam olarak bir İslâmlaşma sürecine girdiği görülmekle beraber, bu Türk yurdu yavaş yavaş bir İslâm şehrine dönüşmeye başlamıştır.[306] Böylelikle Yusuf Kadir Han'ın, son dönemlerinde atalarının intikamını almak ve Hoten'i tamamen bir İslâm beldesine dönüştürmek için, onlarla toplam 15 sene savaştığı bilinmektedir.[307] Allah'ın yardımı ile Yusuf Kadir Han, atalarının intikamını almış ve Hoten Uygurları İslâm'ı kabul ederek tam anlamıyla Yusuf Kadir Han'a biat etmişlerdir.[308]

Hoten'deki bu İslâm'ı gelişmeler Yusuf Kadir Han'dan sonra da bütün hızıyla devam etmiş ve Hoten artık bir Türk-İslâm beldesine dönüşmüştür. Diğer Doğu Türkistan eyaletlerinde olduğu gibi burada da birçok cami, mescit, imarethane, kervansaray ve

---

[302] Zixiyaou, *Uygur Tarihi*, 368-71.
[303] Kitapçı, *Doğu Türkistan*, 201.
[304] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 182.
[305] Nurhacı, *Karahanlılar*, 82.
[306] Kitapçı, *Doğu Türkistan*, 202.
[307] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 7:643.
[308] Haci, *Buğra Hanlar*, 133.

medreseler yapılmış ve çok sayıda büyük âlim yetişmişlerdir.[309] Böylelikle Karahanlıların fetih amaçlı seferlerinden biri olarak tarihi kaynaklarında kaydedilen "Hoten Fethi", 1032 yılında ölen Yusuf Kadir Han tarafından gerçekleştirilmiştir. Tarihi kaynaklardan bildiğimize göre Türkistan'da İslâmiyet'in silahla yayılması yalnız bu Hoten Fethinde görülmüş ve asırlardan beri Budizm'in yayılmış ve gelişmiş olduğu bir şehir olan Hoten'in fethi, Müslüman Türklerden olan Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han tarafından kalıcı olarak gerçekleştirilmiştir.[310] Dolaysıyla daha önce belirtildiği gibi İbnü'l-Esir ve Utbî[311] gibi ünlü tarihçiler, Yusuf Kadir Han'dan bahsederken "Hoten Hükümdarı"[312] olarak bahsetmiştir.

Kadir Han'ın Gazneliler ile ilişkilerine gelince, 1030'da Sultan Mahmud'un ölümünden sonra iki taraf arasındaki ilişkiler pek iyi gitmemiştir. Gazneliler, Sultan Mes'ud'un tahta çıkmış olduğunu duyurmak ve iki hanedan arasında yeniden yakın ilişkiler kurulması amacıyla 1031 yılında Karahanlılara bir elçilik heyeti göndermiştir.[313] Ancak daha önce iki hanedanlık arasında tartışılmış olan "Büyük Kağan"lık konusunda Ali Tegin'e karşı yardım talebini geri çevirme tatsızlıklarından dolayı[314], Yusuf Kadir Han Kaşgar'da bu elçilik heyetini pek hoş karşılamamıştır. Aradan çok geçmeden 1032/ 1033[315] yılında Yusuf Kadir Han da ölmüştür. Onun Kaşgar'da Hakanlar mezarlığına defnedildiği bilinmektedir.[316]

O öldükten sonra, iki oğlu hâkimiyeti ele geçirmek için taht kavgalarına girişmiştir. Aslında Yusuf Kadir Han, idaresi altındaki vilayetleri aile fertleri arasında taksim etmişti. Buna göre oğlu Arslan Han, Kaşgar, Hoten ve Balasagun gibi şehirlerin, kardeşi Mahmud Buğra Han ise Tıraz ve İsbîcâb şehirlerinin yönetmekle görevlendirilmiştir.[317] Bununla birlikte 1041-1042'li tarihlerden itibaren İlig Nasr'in oğullarının, kendilerini Yusuf Kadir Han'ın oğullarından tamamen ayırdıkları ve Karahanlıların doğu ve batı olmak üzere iki Karahanlı Devleti'nin ortaya çıktığı görülmektedir.[318]

---

[309] Kitapçı, *Doğu Türkistan*, 202.
[310] Barthold, *Orta Asya*, 100.
[311] Utbî, *Yemînî*, 292.
[312] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 7:545.
[313] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 15.
[314] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 492.
[315] Ekber N. Necef, *Karahanlılar* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2005), 232.
[316] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 15.
[317] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 7:642-43.
[318] Reşat Genç, "Karahanlılar Tarihi", *Türk Tarihi Araştırmaları*, 2014, 11.

Böylelikle Karahanlı devletinde otuz sene hükümdarlık yaptıktan sonra, Karahanlı'nın son Büyük Hakanı Yusuf Kadir Han b. Harun ölmüştür. Kadir Han'ın ölümüyle Karahanlı tarihinde önemli bir dönem daha kapanmıştır.[319]

[319] Necef, *Karahanlılar*, 232.

2.8. Süleyman Arslan Han Dönemi (1032-1056)

Doğu Karahanlı Devleti'nin büyük kağanı olarak tahta çıkmış olan ve Doğu Karahanlı Devleti'nin ilk kağanı Süleyman Arslan Han b. Yusuf Kadir Handır. O tahtta oturduğu süreçte doğuda gayrimüslim Yabaku, Basmil ve Çomul gibi Türk boyları ile mücadele etmiş ve bu uğurda çetin savaşlar yapmıştır.[320] Daha önceden Kuzey İlig Han'ı II. Ahmed Togan Han (1031-1032) da vefat ettikten sonra Kadir Han, Kuzey Türkistan'ı kesin olarak merkeze ilhak edip, kendi oğlu ve Ebu Şucâ Süleyman Arslan Han'ı Kuzey İlig Han'ı olarak tayin etmiştir.[321] Bilindiği üzere Kadir Han, oğlu Süleyman Han'a Kaşgar, Hoten ve Balasagun'u teslim etmiştir. Süleyman Arslan Han içki içmeyen, dinine bağlı ve âlimlere çok saygılı biri olarak nitelendirilmiştir.[322] Süleyman Arslan Han adil, haksever bir han olarak bilinse de onun devrinde bir takım olumlu ve olumsuz olaylar ortaya çıkmıştır.

Arslan Han 1044 yılı, yaz mevsimini Bulgar taraflarda ve kış mevsimini Kaşgar ve Balasagun civarında geçirmeye alışmış olan kalabalık putperest Türklere karşı savaşmaya çıktığında, savaşmak yerine onları İslâm'a davet etmeye başlamıştır. Neticede Budist Türklerin çoğu, onun bu davetini olumlu karşılayarak İslâmiyet'i kabul etmiştir. Aynı zamanda İslâmiyet'i kabul edenlerin sayısı 10 bin aile olarak bilinmektedir. Arslan Han onların güvenliğini sağlamak için çeşitli önlemler almıştır. Aynı zamanda Hoten ve yakınındaki bölgelere de İslâm davetçilerini göndermiştir. Dolayısıyla Müslüman olanların sayısı daha da çoğaldığı görülmektedir.[323]

Daha önce de belirtildiği gibi Süleyman Arslan Han, Doğu Karahanlı Kağanlığı'nın hükümdarı olarak görevine devam etmekteydi. Doğu Karahanlı Kağanlığı'nın sınırları içerisinde Balasagun, Talas, İsficab, Şaş, Doğu Fergane, Kaşgar, Yarkent ve Hoten bölgeleri yer almaktaydı. Devletin başkenti ise genellikle Balasagun ve Kaşgar şehirleri arasında değişmekteydi. Süleyman Arslan Han'ın hükümdarlığı döneminde Doğu Karahanlı Kağanlığı, Orta Asya'nın stratejik bölgelerinde hâkimiyet kurmuş ve ticaret yolları üzerinde önemli bir güce sahip olmuştur. Balasagun ve Kaşgar gibi şehirler, dönemin önemli siyasî, ticarî ve kültürel merkezleri arasında yer almıştır. Karahanlılar,

---

[320] Merçil, *Müslüman Türk*, 36.
[321] Emin Buğra, *Şerki Türkistan*, 183.
[322] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 7:643.
[323] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil*, 8:265.

İslâm medeniyetinin bölgede yayılmasına ve Türk-İslâm kültürünün gelişmesine öncülük etmişlerdir.

Süleyman Arslan Han'ın liderliğinde Doğu Karahanlı Kağanlığı, siyasî ve kültürel açıdan güçlü bir konuma sahip olmuştur. Kağanlık, geniş bir coğrafyada etkin bir yönetim sergilemiş ve komşu devletlerle ilişkilerini dengeli bir şekilde yürütmüştür. Bu dönemde Doğu Karahanlı Kağanlığı, Türk-İslâm tarihinde önemli bir rol oynamış ve bölgenin siyasî, ekonomik ve kültürel gelişimine katkıda bulunmuştur.[324] Bu bölgelerin kuzey tarafında yaşayan kalabalık Türk boylarının da Müslüman olduğu görülmektedir. Başarılı olduğu kadar adil bir hükümdar olan Süleyman Han, sınırları içerisinde Müslüman olmayan Türkerlerin de yaşamasına izin vermiştir. Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugâti't-Türk*'te anlattığı gibi, Karahanlıların tek amacının sadece Budist Uygurları İslâm'a kazandırmak değil, aynı zamanda Yabaki, Basmil, Çomul ve Yimek[325] gibi Şâmânî inançlarda olanları da İslâmlaştırmak olduğu ve bu uğurda kanlı çatışmalar yaptığı bilinmektedir.[326] Mesela, 1041'de Yabakularla yapılan savaş yüzünden Süleyman Arslan Han, Batı İlig Hanları'nın bağımsızlık hareketlerini bastırma imkânı bulamamıştır.[327] Ne yazık ki bu değerli sultan, ihtiraslı kardeşi Muhammed tarafından tahttan indirilip hapsedilmiştir.[328] O kendine yapılan bu kötü davranışlardan dolayı, çok üzüntü çekerek 1056 yılında ölmüştür.[329]

2.9. I. İbrahim Dönemi (1057-1059)

1056 yılında Muhammed Han, kardeşi Süleyman Han'ın ölümünden sonra onun yerine geçmiştir.[330] Ancak hırslı olan bu yeni hükümdar Muhammed Han, tahtta çok kısa bir müddet kalmış ve yerini büyük oğlu Hüseyin'e bırakmak zorunda kalmıştır.[331] Muhammed Han'ın tahtta kaldığı süreç 15 ay olarak kaydedilmiştir. Onun yerine büyük

---

[324] Genç, "Karahanlılar", 11.
[325] Çomullar, 582 yılında Ayar Nor'a dökülen Manas Nehri sahillerinde Batı Türk boylarına komşu olan bir kavimdir. Bkz. Necef, *Karahanlılar*, 331. Bu boyların hepsi Rum ülkesi yanından yanı Rum ülkesine en yakın olandan doğuya doğru gider. Rum ülkesine en yakın boy Beçenek 'Peçenek'tir. Sonra Kıfçak 'Kıpçak', Oğuz, Yemek, Başgırt, Basmıl, Kay, Yabagu, Tatar, Kırgız gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar. Daha sonra Çigil, Tohsı, Yagma, Ograk, Çaruk, Çomul, Uygur, Tangut ve Çin'de olan Hıtay gelir. Bundan sonra Tamgaç gelir, bunların ülkesi de Maçin'dir. Bkz. Mahmud, *Divanü Lugâti't-Türk*, 1:27.
[326] Mahmud, *Divanü Lugâti't-Türk*, 1:350.
[327] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 27.
[328] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 7:643.
[329] Nurhacı, *Kadım Uygurlar ve Karahanlılar*, 271-72.
[330] Saray, *Doğu Türkistan*, 54.
[331] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 7:644.

oğlu Hüseyin Han geçmiştir. Ancak Muhammed Han'ın İbrahim adlı bir diğer oğlunun annesi bu işi kabul etmeyerek, tahta kendi oğlunu çıkarmak için kocasını zehirlediği gibi, hanedanlığın pek çok ferdini de ortadan kaldırmıştır. Böylelikle kendi oğlu İbrahim'i 1057 yılında tahta oturtmuştur. O, bir süreliğine Doğu Karahanlı Devletine ait Hoten'i de içine alan Doğu Türkistan'a hâkim olmuştur.[332] Batı Karahanlı Devleti hükümdarı Tamgaç Han İbrahim b. Nasr, Doğu Karahanlı devletindeki söz konusu taht kavgalarından istifade ederek Doğu Karahanlı topraklarından Fergane'yi, ardından Taşkent'i ele geçirmeyi başarmıştır. İbrahim Han da tahtta pek uzun kalamamıştır.[333] Aslında annesinin yardımı ile tahta çıkan İbrahim Han, yine de annesinin teşvikiyle Barsgan şehrine savaş açmış ve bu savaşta feci bir şekilde yenilgiye uğramıştır.[334] Nitekim Barsgan Hükümdarı Yınal Tegin tarafından 1059 yılında öldürülmüştür.[335]

2.10. Karahanlıların Son Dönemleri (1059-1212)

İbrahim'in ölümünden sonra Doğu Karahanlı devleti Yusuf Kadir Han'ın üçüncü oğlu Tuğrul Karahan Mahmud'un (1059-1075) eline geçmiştir. O, bu yıllarda Kaşgar hâkimi olan müstakbel Büyük Kağan Ebû Ali Hasan b. Süleyman ile Batı Karahanlılara bırakmak zorunda kalan toprakları yeniden ele geçirmek için, 1068'den sonra Şemsü'l-mülk Ebû'l-Hasan II. Nasr b. İbrahim'e karşı cephe açmaktaydı. Bu savaş iki taraf arasındaki sınır belirleme tartışmalarını çözmek amacıyla yapılan anlaşma ile sona ermiştir. Böylelikle sınır Sir Derya'sını da içine alarak, daha önce de Batı Karahanlıların eline geçen Hocend'e ulaşmakta ve Fergane'nin hemen tümü Doğu Karahanlı Devleti'ne bağlı hale gelmektedir.

Tuğrul Kara Han Mahmud zamanı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Onun ölümünden sonra yerine oğlu Tuğrul Tegin Ömer geçmiştir. Fakat o da bir-iki ay sonra Kaşgar hâkimi Ebû Ali Hasan tarafından ele geçirilmiş, askerleri de Hasan'a biat etmiştir. [336] Ebû Ali Hasan'ın 1102 yılına kadar Doğu Karahanlı hükümdarı olarak tahtta kaldığı bilinmektedir.[337] Ali Hasan'dan sonra Hoten gibi bölgelere oğlu Ahmed Arslan Han'ın geçtiği ve 1103 yılında Abbasî halifesi halife Mustazhir Billâh'a bir elçilik heyeti

---

[332] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 27.
[333] Nurhacı, *Kadım Uygurlar ve Karahanlılar*, 271-72.
[334] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 7:644.
[335] Özaydın, "Karahanlılar", 407.
[336] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 28.
[337] Barthold Wilhem, "Kutadgu Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?", çev. Ragıb Hulusi, *Türkiyat Mecmuası* 1 (1925): 226.

göndererek halifeden berat ve unvan istemiştir. Onun bu isteğini yerine getiren halife, kendisine hil'at ile "Nûrü'd-devle" unvanı da tevcih etmiştir. Genel olarak devletin doğu kısmı, Hoten, Şaş, Kaşgar ve Balasagun gibi şehirler Yusuf Kadir Han'ın evlatlarının yönetiminde kalmaya devam etmiştir. [338] Yusuf Kadir Han döneminden başlayarak 1006-1211 yılları arasında Doğu Karahanlı Devleti'nde 13 Hakan tahta oturduğu bilinmektedir. Çok geçmeden, 1134 yılına geldiğinde Yehlu Taşi tarafından kurulan Karahıtaylar'ın Hoten'i etkileri altına aldığı görülmektedir. [339]

Ebu Ali Hasan'ın yerine geçen Ahmed Han 1128 yıllında bir defa Karahıtaylar'ı yenerek onların batıya kadar ilerlemelerine bir süreliğine olsa da engel olduğu bilinmektedir. Onun halefi İbrahim Han döneminde ise Balasagun'u ele geçiren Karahıtaylar daha sonra Doğu Karahanlı Devletini de etkisi altına almıştır.[340] Doğu Karahanlı Hakanlığı Maveraünnehir'in fethinden önce Karahanlıların yönetimi altındaki tüm toprakları egemenliği altına almıştır. Seyhun (Sir Derya)'dan Yedisu'ya kadar Kaşgar, Hoten ve Fergane'ye kadar uzanmaktadır. Devletin ikiye ayrılmasından sonra Karahıtaylar'ın saldırılarına maruz kalan kağanlık yıkılış devrine girmiştir.[341]

2.11. Karahıtaylar Dönemi (1130-1218)

XI yüzyılda vuku bulan büyük göçler, ardından gerçekleşen Karahıtay ve Moğol istilaları Doğu ve Batı Türkistan bölgelerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. [342] Maveraünnehir'de saltanat makamı ile askeri sınıf arasındaki anlaşmazlık 1141'de tekrar ortaya çıkmaya başlamıştır. [343] Yedinci asırdan beri Doğu Moğolistan'da, Mançuriya sınırlarında yaşamış olan bir Moğol kavmi Hıtay yahut Kıtaylar (Hitaylar) X yüzyılın ilk başlarında güç kazanarak Kuzey Çin'i sıkıştırmaya başlamıştır. 915'te şimdiki Çin'in payitahtı olan Pekin'i istila ederek orayı kendilerine payitaht yapmışlardır. Böylelikle Kuzey Çin'de yaklaşık iki asır hüküm sürmüş ve o devlete kendi ismini vermiştir. Dolayısıyla Orta Asya Türkleri ve Ruslar Çin'i bugün dahi "Kıtay" olarak isimlendirmektedir. 1120'li yıllarda Hıtayların huzurunu bozup, bunlara karşı kendi içinden Karahıtaylar adlı bir grup ortaya çıkmıştır. Karahıtaylar batıya

[338] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 7:646.
[339] Tarih Düzenleme Birliği, *Hoten*, 2:50.
[340] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 30.
[341] Okudan, *Karahanlı Devleti'nin Teşkilat Tarihi*, 53.
[342] Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 57.
[343] Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 348.

doğru hareket ederek Cungarya'ya, ardından 1123'te Karahanlılar topraklarının ortasında bulunan Çu Nehri'ne[344] yakın Balasagun'a yerleşmişlerdir.[345] Orada asker toplayarak asker bakımından güçlenince, Kaşgar ve Hoten'e seferler düzenleyerek oraları da ülkesine katmıştır.[346]

Karahıtaylar'ın on sene içerisinde böyle bir seviyeye ulaşmasında Karahanlılar'dan hoşnut olmayan Karluk gibi boyların oynadığı rol önemlidir. Balasagun'dan sonra Kaşgar, Beşbalık ve Hoten bölgesindeki Karahanlı hükümdarlarını kontrolüne alan Karahıtaylar Balasagun'u payitaht yaparak Karahıtay Devleti'ni kurmuşlardır.[347] Doğu Karahanlı Devleti Karahıtaylar'ın hücumuna maruz kalarak 1137'de yıkılmaya başlamıştır.[348] Kurucusu Yehlü Taşi olan Karahıtaylar, çok geçmeden Hoten başta olmak üzere Doğu Türkistan bölgelerinin çoğunu etkisi altına aldığı görülmektedir. Bu devirde Hoten'in sahibi Karahanlı Devleti olarak gözükse de gerçek sahibi Karahıtaylar olmuştur.[349] Bölgeye ilk defa 1128 yılında hücum eden Karahıtaylar[350] Hoten ile birlikte İmli, Balasagun ve Kaşgar'a da saldırmıştır. Bu saldırı Arslan Han Ahmed tarafından ilk defa durdurulduysa da iki yıl sonra bu bölgelerin tamamı Karahıtaylar'ın eline geçtiği görülmektedir.[351] Bu tarihten sonra Karahıtaylar'ın kurucusu Yehlü Taşi kendisine "Gürhan" yani "dünyada tek" anlamına gelen bir unvan vererek büyük Han olduğunu ilan etmiştir.[352] Böylelikle bu unvan Karahıtaylar döneminde Karahıtay hükümdarlarının unvanı olarak devam etmiştir.[353]

1137 yılına gelindiğinde Hoten, Moğol kabile federasyonu olan Gayrimüslim bir gücün hâkimiyetine geçmiştir. Karahıtay Han'ı, Karahanlılar dönemindeki idare geleneğine uyarak, ele geçirdiği bölgelerdeki hanlara iç işlerinde bağımsızlık hakkı tanımıştır. Bunlardan meşhur olanları Hoten Hanları, Kılıç Hanlar, Uygur Hanları, İdikut Hanları, Karluk Hanları ve Yabgularıdır.[354] Karahıtaylar Çin kültürünün etkisi altında kalmakla

---

[344] Çu Nehri'nin etrafı çok eski zamandan beri Türklerin yaşadığı bir havzadır. Çok sayıda Köy, Kasaba ve Şehir bu nehrin civarında kurulmuştur. Balasagun da bunlardan biridir. Bkz. Enver Konukçu, "Balasagun", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 4.
[345] Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, 86-87.
[346] Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, c. 2 (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 71.
[347] Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, 53.
[348] Erkin Alptekin, *Uygur Türkleri* (İstanbul: Boğazçi Yayınları, 1978), 27.
[349] Tarih Düzenleme Birliği, *Hoten*, 2:50.
[350] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 30.
[351] Taşağıl, "Hoten", 251.
[352] Zhin-xin, *Şincan'da Geçen İslam Hanedanlıkların Kısaca Tarihi*, 82.
[353] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 1:122.
[354] Emin Buğra, *Şarki Türkistan*, 205.

beraber, içlerinde Nesturî Hristiyanlığına ve Konfüçyanizme ait olanlar varsa da büyük çoğunluğu Budizm dinini benimsemekteydi. Üstelik onların İslâm'a pek eğilimlileri de yoktu. İlk Karahıtay Hanı Gürhan'ın Budist olduğu bilinmektedir. Katvan Zaferi Karahıtayları Harezm'in dışına sürükleyerek, sonunda Orta Asya'nın hâkimi yapmıştır.[355] Karahıtaylar devrinde Doğu Türkistan Müslümanları Karahıtaylar tara fından çok zulüm görmüşse de Karahıtaylar bölgeyi Karahanlıların elinden tamamıyla alarak yönetimi ele geçirememiş ve birçok bölgeyi Karahanlıların yönetimine bırakmış olup, onları sadece haraca bağlamıştır.[356] Bir diğer kaynakta Karahıtay Devleti'nin kurucusunun karısının da bir Uygur prensesi olduğundan bahsedildiğini görüyoruz. Devletin yönetimi ve sefer düzenlemelerde eşi kadar etkisi olan bu kadın, 924'lü yıllarda kendisine gelen Uygur elçisine özel bir tören yapılmasını istemiştir. Uygur alfabesinin Karahıtay Devleti'nin resmi yazısı olmasında, bu kadının büyük katkısı olduğu görülmektedir. Üstelik devletin üst kademelerinde de çok sayıda Uygurun görev yaptığı bilinmektedir.[357] Karahıtaylar, farklı dinlere inanan halklara karşı müsamahalı davranmış olsa da[358] ancak Karahıtay Padişahı, Moğol Nayman Kabilesi Reisi Güçlük tarafından tahttan indirilince, durum İslâm'ı kabul eden Kaşgar ve Hoten Müslümanlarının aleyhine gelişmeye başlamıştır.[359]

Güçlük, Cengiz Moğollarının Karahıtaylar kadar büyük ve önemli hasımlarından olan Nayman kabilelerinin Reisi Tayang Han'ın oğlu idi. Harzemşah Alaeddin Muhammed ile Nayman Prensi Güçlük (Küçlük) Karahıtaylar'a karşı bir ittifak oluşturmuştur.[360] Bu ittifaka göre Harzemşah Karahıtaylar hükümdarı Gürhan'ı ortadan kaldırırsa Kaşgar ve Hoten'e kadar uzanan topraklar Harzemşahlar'a verilecekti. Güçlük daha evvel kazanırsa Sırderya'ya kadar olan topraklar Güçlük'ün olacaktı.[361] Ancak Güçlük Harzemşahlar'dan daha erken davranıp Gürhan'ı esir almıştır.[362] Böylelikle bir yandan Harzemşah Muhammed tarafından yapılan darbeyle, diğer yandan Güçlük'ün aniden baskın yapması neticesinde 1211'de Karahıtaylar ortadan kalkmıştır.[363] Bu süreçte

---

[355] Ünver Günay ve Harun Güngör, *Türklerin Dinî Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2019), 325.
[356] Zhin-xin, *Şincan'da Geçen İslam Hanedanlıkların Kısaca Tarihi*, 84.
[357] Gömeç, *Uygur Türkleri*, 68.
[358] Zhin-xin, *Şincan'da Geçen İslâm Hanedanlıkların Kısaca Tarihi*, 88.
[359] Günay ve Güngör, *Dinî Tarihi*, 325.
[360] Taşağıl, "Hoten", 251-52.
[361] Cüveynî, *Cihan Güşa*, 2:104.
[362] Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, 192.
[363] Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, 87.

Güçlük Karahıtay Hanı Gur Han'ı yakalayıp onun yerine geçmiş, ardından Gur Han'ın kızıyla evlenmiştir. Evlendiği kız Güçlük'ün putperest olmasını istemiş ve Güçlük'ün de onun isteğini kabul ederek Budist olduğu bilinmektedir.[364]

1211'den itibaren Balasagun başta olmak üzere diğer memleketlerin çoğunda üç dört yıl boyunca kıtlık gibi sıkıntılı durumlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylelikle genel durum Güçlük'ün lehine sonuçlanmış, Güçlük de bunu bir fırsat bilerek şehirlere düzenli akınlar yapmış[365] ve farklı bölgelerde mahsule el koymuştur. Açlık, sefalet ve kıtlıkla karşı karşıya kalan halk Güçlük'e boyun eğmeye mecbur kalmışlardır. Daha sonra Kaşgar'a ve oradan da Hoten'e seferler düzenleyerek buraları ele geçiren Güçlük, Müslüman halka uyguladığı zulümleri daha da arttırmıştır. Onun devrinde ezan okunması bile yasaklanmış, tekkeler, rabatlar, camiler ve medreseler kapatılmıştır. Bölgede yaşayan tüm Müslümanlar Budizm'i benimsemeye zorlanmış, her eve bir erkek Moğol asker yerleştirilmiştir. İçlerinde üç bine yakın dinî âlimler olmak üzere Müslümanları kalabalık bir kitlenin ortamında katletmiştir. Onları öldürmeden önce İslâm'ın hak din olduğunu ortaya çıkartmak için çağırdığını söylemiştir. Korkudan hiç kimse cesaret edemezken sadece Alâeddin Muhammed el-Hotenî adlı Hotenli büyük âlim hiç çekinmeden, Güçlük'ün yanına kadar giderek inandığı İslâm'ı bütün açıklıklarıyla anlatmıştır. Güçlük, beklemediği bu cesaret karşısında çok öfkelenmiş ve Alâeddin Muhammed'i diğer talebeleri ile birlikte, kendi medresesinin kapısına astırmıştır. [366]

Güçlük Alâeddin'i öldürmeden önce günlerce aç, susuz ve çıplak bırakarak dinini terk ettiğini alenen ilan etmesini istemiştir. Ancak Alâeddin'den bunun gibi bir söz alamayınca hemen öldürmüştür.[367] Tarihe "Hoten Faciası" olarak geçen bu olayda Hoten'de pek çok sayıda Müslümanın kılıçtan geçirildiği bilinmektedir. Güçlük aynı devirdeki Hoten hükümdarını öldürdüğü gibi birçok Müslümanı da kılıçtan geçirmiştir. [368] Dolayısıyla Güçlük dönemi, Hoten Müslümanlarına çok acılı ve katliamla dolu bir dönem olmuştur. Bu dönemde Müslümanlar üzerine zulüm ve kötülüklerin yağdırıldığı görülmektedir.[369]

---

[364] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 1:123.
[365] Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, 193.
[366] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 1:124.
[367] Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, 227.
[368] Kitapçı, *Doğu Türkistan*, 238.
[369] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 1:124.

1218 yılına gelindiğinde Cengiz Han, Hoten gibi doğu Türkistan bölgelerine Cebe Noyan isimli bir komutanla bir Moğol ordusu göndererek Güçlük ve ordularını temizlemiştir. O vakitten sonra Hoten'in Moğolların eline geçtiği görülmektedir.[370]

[370] Taşağıl, "Hoten", 252.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KARAHANLI DÖNEMİNDE HOTEN'İN TOPLUMSAL, İKTİSADİ VE EĞİTİM YAPISI

3.1. Etnik Kökeni

Hoten, Karahanlı döneminde kalabalık Müslüman Türk topluluğu oraya göç etmeden önce Udun Hanedanlığının yönetimi altındaydı. Bu hanedanlığın yönetimi altında Hoten'de yaşayan halkın hangi etnik guruba mensup olduğu hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bunlar içinde üç farklı görüş öne çıkmaktadır: İlk görüşe göre onlar aslında Uygur Türkleridir; ikinci görüşe göre onlar Udun Hanedanlığını kurmuş olan Sakalardır; üçüncü ve en zayıf görüş ise onların Çinliler olduğunu varsaymaktadır. Ancak bu günkü ilim adamlarınca daha yaygın olarak kabul edilen görüş, onların Uygurlar ve Sakalardan oluştuğudur.[371] Göktürk ve Uygur devletlerinin Orhun kitabelerinde Hoten "Kordan" olarak kaydedilmiş olup bu isim tedrici "Kordan"a, daha sonra Hoten'e değişmiştir. Özetle Hoten Türkçe kelime olan "Kordan" sözcüğünün türemesidir. Bu nedenle Hotenlilerin asıl olarak Türk olduğu ileri sürülmektedir.[372]

Türkler Hoten'e Göktürkler devrinde yerleşmeye başlamıştır. 744 yılında Uygur Devleti sınırlarına dahil olan Hoten bu tarihten sonra tamamen Türk beldesi haline gelmiştir.[373] Uygurlar devrinde oraya Uygur Türkleri yerleşmeye başlamış ve Karahanlılar devrine gelindiğinde tamamen bir Uygur İslâm şehrine dönüşmüştür. 840'te Uygurlar, Kırgızlar tarafından yenilgiye uğrayıp dağılınca, onların bir kısmı Hoten gibi Doğu Tiyanşan bölgelerine daha yoğun bir şekilde yerleşmeye

[371] Haci, "Udun Hanı Visa Sambava", 28.
[372] Selim, "Hoten Hanedanlığı", 12.
[373] Taşağıl, *Eski Türk Tarihi*, 191.

başlamışlardır. Böylelikle Doğu Tiyanşan mıntıkası bu zamandan sonra asıl Uygur memleketi olarak sayılmıştır.[374] Üzerinde görüş birliği sağlanamayan husus ise bölge tamamen bir Uygur beldesi haline gelmeden önce orada yaşayanlar hangi kökene ait olduğudur.

> Bu konuda Zeki Velidi Togan'ın şu ifadeleri dikkat çekicidir.
> *"M.Ö. 7-4 asırlarda Orta Asya'da hâkim göçebe milletler sıfatıyla Sakalarla Masagetleri görüyoruz. Bu iki kavme muahharen İran unsuru (Sakalara Soğdlar, Masagetlere de Alan ve Harezm İranileri) karışmışsa da her iki kavmin menşe itibarıyla Türk olduğu kanaatindeyim. Sakalar için bu hususu Rus N. Arstov, Eduard Mayer de söylemiştir" (s. 35).*

Daha önce Hoten'de başka etnik gruplar yaşamış olsa da Kaşgarlı Mahmud'un belirttiği gibi "Hoten, Tibet halkı ve Tangutlar'ın bazısı Türk iline sonradan gelmiş olanlardır. Hotenliler ile Kençekliler, kelimelerin önünde bulunan elif (ا) harflerini (h) harfine çevirirler. Türk dilinde bulunmayan bir harfi ekledikleri için biz onları Türk sayamıyoruz".[375] Kaşgarlı'nın bu açıklamasından hareketle, Hoten tam bir Uygur bölgesi olmadan önce, orada yaşayanların çoğunun Hoten Udun Hanedanlığını kurmuş olan Sakalar olduğu tahmin edebiliriz.[376] Utbî, Hoten'den bahsederken "Türk eyaleti" olarak kaydetmiştir.[377]

M.Ö. 129'da Kansu taraflarından gelen Hunlar tarafından tazyik edilmiş olup, daha sonra Hoten ve Kaşgar'dan gelen Yüeçiler tarafından işgal edilmiştir. Bu yeri işgal eden Yüeçiler ve Sakalar, Türklerle akraba bir kavimdir. Yüeçiler ve Sakalar da Türk'tür.[378] Tarih sahnesinde ne zaman göründükleri kesin belli olmayan Sakalar (İskitler) hakkında yazılı bilgiler ne kadar az olsa da bu konu üzerine hayli çok tartışmalar yapılmıştır. Genelde doğu kaynakları Sakalar'ın Turani bir kavim olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu da bizim çok geniş Avrasya bozkırlarına yayılan Sakaların (İskit) en azından Orta Asya'da yaşayanların Türk olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir.[379]

---

[374] Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, 81.
[375] Mahmud, *Divanü Lugâti't-Türk*, 1:32.
[376] Haci, "Udun Hanı Visa Sambava", 29.
[377] Utbî, *Yemînî*, 257.
[378] Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, 57.
[379] Ahmet Taşağıl ve Pelin Çift, *İslamiyet Öncesi Türkler* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022), 184-85.

Sakaların Türk olduğuna dair "M.Ö. II. asırda Orta Asya'da birkaç asır devam eden devlet teşkil etmiş ve Hindistan'ın birçok vilayetlerini fethetmiş olan ve Yunanîler tarafından (Hind-İskit) (Sakalar) diye isimlendirilen kavimleri de Türk saymaya meylediyordu".[380]

Herodot, Aristo, Pompeius, Justin gibi eski tarihçiler ve bilginler ile François Lenormant, Jules Oppert, dilbilimciler, Nümizmatikçiler, Asurologlar, Sümerologlar ve Persopologlar, Sakaları doğrudan ya da dolaylı olarak Turanilerin en eski kavmi olmalarıyla beraber üç kıtaya en erken dönemde yayılan bir halk olduğunu söylemişlerdir.[381] Sakalar Hun Devletinden önce kurulmuş ve Hun Devleti kurulmadan 98 yıl önce varlığı kaydedilen bir Türk devletidir. Dolayısıyla Sakalardan bilgi verilemeyince, onlardan önce kurulmuş olan Türk devletleri ile ilgili de bilgi verilememektedir. Sakaların adı diğer milletlerin kaynaklarında farklı adlar ile geçer. O farklı isimlerden Yunanlıların kullandığı İskit sözcüğüne çokça rastlanılmaktadır.[382] Grek ve Çin etnografyalarıyla coğrafyacılarının bazı alanların isimlerindeki farklılıkları özdeştirilirken, Hoten'in Hata, Yütien, Hotan, Hoten, Saka ve İskit olarak isimlendirildiği görülmektedir. Hotenlilerin kullandığı dil ise, Saka dili ya da ona yakın arkaik doğu dilleri konuşmaktadır. Bu gibi bilgiler Hotenlilerin Sakalar olduğunu daha da belirgin kılmıştır.[383]

Hotenliler'in Sakalar olduğu açıklığa kavuşurken, Sakaların (İskitler) kökeni hakkında ortaya atılan görüşler arasında en ağır basan görüş, Sakaların (İskit) Ural-Altay ırkına ait oldukları, bu bağlamda da yaşadıkları bölge, göçebe toplum oluşları, dini inançları ve konuştukları dil gibi birçok açıdan "Türk" oldukları anlaşılmaktadır.[384]

3.2. Toplumsal ve Kültürel Hayat

Hoten, tarih boyunca farklı yönetimlere ev sahipliği yapan bir bölge olmuştur.[385] Tarih boyunca Çin'de kurulmuş olan farklı sülaleler, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Udun hanedanlıkları, Karahanlılar, Moğollar gibi iktidarlarca yönetilmiş ve önemli bir merkez hâline gelmiştir. Daha önce belirtildiği gibi farklı dinlere ve kültürlere sahip

[380] Barthold, *Orta Asya*, 39.
[381] Bahtiyar Aydın, *Sakalar/İskitlar Gizlenen Kök Atalarımız* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022), 17.
[382] Ahmet Eğilmez Rıdvanoğlu, *Sakalar İskitler Amazonlar* (İstanbul: Yüzleşme Kitap, 2019), 11-12.
[383] Gumilêv, *Hunlar*, 134.
[384] Nihat Çini, "İskitler (Sakalar) Ön Türkler" (Yüksek Lisans, Sinop, Sinop Üniversitesi, 2019), 11.
[385] Abdulla, *Yıllar, Adamlar, Olaylar*, 1-4.

çeşitli devletler, bu alanı tarih boyunca ele geçirmeye çalışmıştır.[386] Hoten'de yapılan arkeolojik araştırmalarda bulunan kalıntılar, bu toprağın birçok medeniyete ev sahipliği yaptığını kanıtlamaktadır.[387]

Hoten'de yaşayan Türk grupları arasında en kültürlü ve bilgili olarak Uygurlar karşımıza çıkmaktadır. M.Ö. ll. Yüzyılda Romalıların Orta Asya taraflara yaptıkları seferlerinde Hoten yakınlarına kadar geldiği bilgisi kaynaklarda yer almaktadır. Aynı zamanda Çin ile Batı illeri arasında ilişki sağlayan İpek Yolu'nun ortaya çıkması ve bir kolunun güzergâh olarak Hoten'den geçmesi bölgenin değerine değer katmıştır. Hoten bölgesinin, büyük ticaret yolu olan İpek Yolu'nun kesiştiği konumlardan birinde olması, elverişli toprakları ve su kaynaklarının bulunması gibi sebeplerle tarihsel süreç içerisinde daima yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. [388]

Karahanlı hükümdarı Sultan Satuk Buğra Han döneminde Hoten'i İslâmlaştırmak için bölgeye seferler düzenlenmiştir. Düzenlendiği seferler pek başarılı olamasa da[389] bölge halkı ondan sonra yavaş yavaş İslâm'ı kabul etmeye başlamıştır. Daha sonra diğer Karahanlı hükümdarları dönemlerinde Müslüman olan Uygurların sayısı ve gücü gün geçtikçe artmıştır. 1006-1025 yılları arasında Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın, Hoten'i tam olarak fethetmesinden sonra Müslüman Uygurların nüfusu bölgede iyice artmaya başlamıştır. Bölge, Karahanlı İslâm yönetimi altındayken bile şehirde bir müddet Müslümanlar, Budistler ve Nesturi [390] Hristiyanlar'ın bir arada yaşadığı görülmektedir.[391] Farklı inanç ve tarikatlara sahip bir bölgeye hükümdarlık yapan Karahanlı idaresinde Müslüman Uygurlar ile beraber, az da olsa diğer Budist Uygurlar ve Hristiyanlar da yaşamıştır.

Karahanlılar'ın eline geçtikten sonra bölgede bulunan topluluklar arasında resmî dil olarak Karahanlı Türkçesi ya da Hâkâniye Türkçesi olarak bilinen Türkçeyi kullanmışlardır. XI-XII. yüzyıllar arasındaki dönemlerde Uygur yazısıyla birlikte Arap

---

[386] Taşağıl, "Hoten", 251.
[387] Süleyman Abdullah, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Buluntular, Tezkire-Risaleler* (Urumçi: Şincan Güzel Sanat Foto Neşriyatı, 2011), 354.
[388] Taşağıl, *Eski Türk Tarihi*, 182-91.
[389] Almas, *Uygurlar*, 333.
[390] Nesturi, Hristiyan dininin bir mezhebi olup, M. V. yüzyılın ilk yarısında Suriyeli Başpiskoposu Hoten gibi Doğu Türkistan bölgelerine gönderildiği görülmektedir. M. Vl. Yüzyılına gelindiğinde Doğu Türkistan bölgelerin tümüne yayılmıştır. Marko Polo'nun Seyahatnamesinde; "Kaşgar'da Nesturi Mezhebindeki Hristiyanların sayısı gittikçe artmıştır. Kilise de inşa edilmiştir. Yarkent'te Müslümanlar ile beraber Nesturiler de mevcuttur." Beyanları yer almaktadır. Bkz. Sulayman, *Kültürel Anıtlar, Yeşillik ve Ekoloji*, 94.
[391] Abudukelimı, "Uygur", 55.

yazısı da kullanılmaya başlamıştır. Kelime hazinesi bakımından Eski Türkçe'ye göre daha zengin olan Eski Uygurca döneminde dile giren Budizm'le ilgili kelimelerin birçoğu çıkartılmış, bunların yerine Arapça ve Farsça'dan İslâmiyet ile ilgili sözlükler alınmaya başlamıştır.[392]

Bilindiği gibi Karahanlılar İslâmiyet'i kabul edip devlet dini İslâm olduktan sonra Karahanlı Devleti'nde Arap dili çok etkili olmaya başlamıştır. İlk zamanlarda Kur'an dili çok değerli ve mukaddes olduğundan dolayı Kur'an-ı Kerîm'i başka bir dile çevirtmemiş ve Arapça okunmasını zorunlu hâle getirmiştir. Dolayısıyla Müslümanların çoğu Arap dilinden az da olsa haberdar olmuştur. Dünya dil bilim divanı olan şahane eser *Dîvânü Lugāti't-Türk* 1074 yılında tamamlanıp aynı zamandaki Abbasî Halifesi Muktedir Billah'a takdim edilen[393] ve aynı zamanda Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan bu eser de Arapça olarak yazılmıştır.[394] Özellikle Doğu Karahanlıların hâkimiyeti altındaki Hoten gibi bölgelerde Türk kültürünü Karahanlılar yaygın hale getirmişlerdir. Türkçe, edebî bir dil olmuş ve 1069-1070 yıllarında Yûsuf Has Hâcib tarafından yazılmış olan *Kutadgu Bilig* gibi birçok eser Türk-İslâm edebiyatının oluşmasına öncülük etmiştir. Diğer taraftan Karahanlılar, Gazneli ve öteki devlet sultanlarına Uygur harfleri ile Türkçe yazmışlardır. Bu yazışmaları idare eden memurlara Türkçe "Ilımga" denmekteydi.[395]

Bölge halkı genel olarak Karahanlı Türkçesini kullanmıştır. Farklı dinî kesimlerin yaşamış olduğu bir bölgede yöneticiliği üstlenmiş olan Karahanlılar, uyguladıkları politika sayesinde bölgedeki Uygurların nüfusunu daha da arttırdığı görülmektedir. Dolayısıyla Hoten'de Müslüman Türklerin kalabalıklaşmasına Karahanlılar büyük katkı sağlamıştır.[396] Sonuçta Hoten'de Türkçe, bölge topluluklarında en çok konuşulan bir dil hâline gelmiştir.

Hoten Uygurları, Karahanlılar bölgeye gelmeden önce yaklaşık 1000 yıldan fazla Budizm'i benimsemiş hatta bölge Budizm'in merkezi hâline gelmiştir.[397] Milattan önceki çağlardan itibaren Hoten, Budist ve Tibet kültürlerini Orta Asya'ya ulaştıran en

---

[392] Özaydın, "Karahanlılar", 412.
[393] Nurhacı ve Guo-guang, *Şincan İslam Tarihi*, 86-87.
[394] Necmettin Hacieminoğlu, "Karahanlı Türkçesi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 412.
[395] Merçil, *Müslüman Türk*, 40-41.
[396] Kitapçı, *Doğu Türkistan*, 203-4.
[397] Süleyman, *Birla Hoten Var*, 95-96.

önemli merkez olarak gelişmiştir.[398] Şehrin yazı kültürü açısından tarihi kayıtlara baktığımızda, Eski Çağlardan Orta Çağlara kadar olan süreçte Sak, Çan, Soğdı, Hun, Tuhsi, Tuygun, Revran, Ak Hun (Eftalit), Tibet, Uygur ve Moğol gibi kabilelerin dili, yazısı ve kültürü gibi unsurlar Hoten'in eski medeniyetini şekillendirmiştir.[399] Karahanlıların şehre ilk ayak bastığı dönemlerde ise daha önce belirtildiği gibi şehir halkı pek olumlu karşılamamış ve aralarında defalarca ciddi savaşlar ve kayıplar yaşanmıştır. Daha sonra Karahanlıların büyük çabalarıyla bölge halkı İslâm'ı içtenlikle kabul etmişlerdir. Dolayısıyla Hoten'in Karahanlılar tarafından fethedilmesinde, bölgede yaşayan Müslümanların da çok önemli katkıları olduğunu söylemek mümkündür.

Hoten'in fethedilmesi bölge halkının kültüründe ve yaşamında çok etkili olmuştur. Karahanlılar'ın Hoten Uygurları ile giriştiği uzun savaşlar sonucunda Hoten'de Budist etkisi yok edilmiştir. Böylece 1006 yılından sonra bütün Budist Uygurlar İslâm'ı kabul etmeye başlamıştır.[400] Bundan sonra Karahıtay ve Moğol dönemlerine kadar İslâm'ı kabul etmeyenler bölgeyi bırakarak komşu bölge olan Tibet ve Çin taraflarına gitmeye mecbur kalmıştır.[401] Bu nedenle bölgede diğer dinlere mensup olanların sayısı da oldukça azaldığı görülmektedir. Artık Budizm gibi diğer dinde olanlar varlığını gizlice sürdürmek zorunda kalmıştır. 1050'den sonra Hoten'de Budizm'in yerini İslâm'ın tam olarak aldığı görülmüştür.[402] Bundan sonra Karahanlılar Hoten Uygurları üzerinde yönetici olarak yerini almıştır. Hoten Uygurları da Karahanlı Hükümdarlığını kabul etmiştir. Böylece Karahanlılar, bölgede güçlü bir şekilde yerleşmiştir.[403]

961 yılından 1049 yılına kadar uzun süren Karahanlılar ile Hoten Budist Uygurları arasındaki kanlı savaş, daha önceden her açıdan gelişmiş olan Hoten'in gelişimini ağır derecede sekteye uğratmış ve ekonomisini geriletmiştir.[404] Karahanlı döneminin ilk zamanlarında bölge yeni savaştan çıkması nedeniyle her açıdan duraklama ve gerileme yaşanmıştı. Ancak çok geçmeden Karahanlı hükümdarları tarafından toplumda refah, huzur ve güven ortamı sağlanmıştır. Hükümdarlar topluma karşı adaletli bir yönetim sergilemiş olduklarından farklı etnik ve dinî gruplar bölgeye sanatsal, mimari ve

---

[398] Taşağıl, *Eski Türk Tarihi*, 189.
[399] Abdulla, *Yıllar, Adamlar, Olaylar*, 95-96.
[400] Tarih Düzenleme Birliği, *Hoten'in Kısaca Tarihi*, 2:332.
[401] Tarih Düzenleme Birliği, 2:466-67.
[402] Nurhacı ve Guo-guang, *Şincan İslam Tarihi*, 44.
[403] Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, 15-32.
[404] Zhin-xin, *Şincan'da Geçen İslam Hanedanlıkların Kısaca Tarihi*, 35.

kültürel açıdan kendi motiflerini aktarmış ve böylece birçok kültürel yapı ortaya çıkmıştır.[405] Hoten, çeşitli milletlerin ticaret kolonilerinden ortaya çıkmış Hint, İran ve Çin kültürlerinin birleşimiyle merkezi bir konuma yerleşmiştir.[406] Bölgede Çin etkisi ve asimilasyonu tarihi süreçte zorla uygulanmış olsa da İslâm dini ve kültürünün tesirinde, ta günümüze kadar kendine özgü kimliğini kaybetmeden varlığını korumuştur.[407] Böylelikle 1212 yılına kadar yaklaşık 200 yıl Hoten toplumunda emniyetin ve huzurun hâkim olmasıyla sosyal refah ve ekonomi düzene girerek daha da yüksek seviyelere ulaşmıştır.[408]

Moğol kökenli Naymanlar, bölgeyi işgal ettikten sonra Karahanlıların bölgedeki etkinliği azalmış ve karışık bir yönetim ortaya çıkmıştır. Toplumsal ve sosyal yapı sarsılmış, bölgede kargaşa baş göstermiştir. Bu dönemde Hoten Müslümanları dininden döndürülmeye çalışılmış, putperestliğe zorlanmış ve bu amaçla çeşitli zulüm ve işkencelere maruz bırakılmıştır. Daha önce başını göstermeyen Budistler Moğol Naymanlardan olan Güçlük'ün döneminde Moğollar ile şehir halkına zulmetmeye başlamışlar, çaresiz halk bunların isteğini mecburen yerine getirmiştir. Onların isteklerine karşı gelmeye kimse cesaret edememiştir. Karahanlılar döneminde inşa edilen cami ve medreseler kapatılmış, dininden dönmeyenlerin binlercesi feci bir şekilde katledilmiştir.

Cengiz Han yönetimindeki Moğolların bölgeye gelmesi üzerine Güçlük başta olmak üzere Naymanlar Moğol ordusunun geldiği haberini alınca korkudan kaçmayı tercih etmişlerdir. Moğollar şehre girince, daha önce Naymanlar zamanında yasaklanmış dinî ritüeller yeniden serbest hale gelmiştir. Toplumun, Moğollar zamanında biraz da olsa rahatladığı görülmektedir. Moğollar herkesin kendi dinini, inancını ve kültürünü özgürce yaşayabileceğini ilan etmiştir. Bu dönemde halk, kendi dininin ve kültürünün kurallarını serbestçe yerine getirebilmişlerdir.[409]

---

[405] Almas, *Uygurlar*, 310.
[406] Ögel, *Hun İmparatorluğu*, 2015, 2:262.
[407] Almas, *Uygurlar*, 310.
[408] Abdulla Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var İpekçilik, yeşim Taşı, Halıcılık* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2003), 11-12.
[409] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 1:124-25.

3.3. Dinî Yapısı

İlk Çağlarda Hoten ve çevresi dinî yaşam noktasında önemli bir merkez olmuştur. İslâmiyet'ten önce bölgede Şaman ve Mâni dini bir zaman gelişmiş olsa da bu bölgeye Hindistan'dan girmiş olan Budizm'in yerleşmesi ve gelişmesi, diğer dinlere göre daha baskın hissedilmiştir. Şehirde Budizm'in gelişmesi, bölgeyi diğer memleketlere ve Avrupa'ya kadar tanıtmıştır. Budizm bölgeyi dünyaya tanıtmış ve medeniyet izlerini bırakmış olduğu gibi Orta Asya'da Budizm'in yayılışı için Hoten merkez hâline gelmiştir.[410] Daha sonraki dönemlerde Hoten'in dinî hayatı bu yapıyı korumaya devam etmiştir. Son dönemlerde üç farklı dinî topluluğun bir arada yaşadığını görmekteyiz. Farklı dinlerin topluma aktardığı etki ve yaşam tarzı Hoten'i sosyal ve kültürel alanlarda daha da süslemiş ve zenginleştirmiştir.[411]

3.3.1. Budistler

Milattan önceki dönemlerden itibaren Hoten, Budist Kültürlerini Orta Asya'ya ulaştıran en önemli konum olarak gelişmiştir.[412] Karahanlılar Hoten'e gelene kadar bölge halkı 1000 yıldan fazla Budizm'i benimsemiştir. Budizm M.Ö. VI yüzyılda Hindistan'ın kuzeydoğusunda ortaya çıkarak Brahman kast sistemine karşı çıkmış, abstre doğa ötesi karışıklıkları artıp kendi duygularını kontrol altına alma, kötü ahlakları temizleme, insanlara eşit davranma ve onları eşit görme, insanlara ve başka hayvanlara merhametli davranma gibi ilkelere dayanan bir din olarak ortaya çıkmıştır.[413]

Budizm'deki "Buda" kelimesi "aydınlık" anlamındadır. Bu dinin kurucusu Sakyamuni'dir. M.Ö. 565-485 Himalaya eteklerinde (şimdiki Nepal'de) yaşayan Sakyamuni Şakya kabilelerinden birine mensuptur. Henüz genç yaşta, insanın doğum, yaşlanma, hastalık, ölüm gibi süreçleri ve insanoğlunun başına gelen kötülükler gibi konulara odaklanmıştır. İnsanların kaderini nasıl kolaylaştıracağı üzerinde düşünmüş ve 29 yaşındayken bir gece atına atlayarak başka kabilelere ait bir ormana gitmiştir. Orada altı yıl inzivaya çekilmiş, bu sırada bir incir ağacının altında otururken "Derim, etim, kanım kurusa da tam ve aşılmaz aydınlanmaya ulaşmadan bu ağacın altından

---

[410] Abdulla Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Edebiyat ve Sanat* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2003), 2.
[411] Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 89.
[412] Taşağıl, *Eski Türk Tarihi*, 189.
[413] Günay Tümer, "Budizm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye: TDV Yayınları, 1992), 352.

kalkmayacağım" diye ant içmiştir. Ancak bir akşam, 35 yaşındayken doğu tarafından parlak bir yıldız görmüştür. Aynı anda aydınlanmış ve gerçek yolu bularak Budizm'i kurmuştur. Arkasından Hindistan'ın pek çok yerinde dolaşarak Budizm'in propagandasını yapmıştır.[414] Budizm'in kurulma süreci hakkında buna benzer birçok rivayet ortaya atılmıştır.

M.Ö. VI yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm, M.Ö. III. yüzyılda Hindistan'ın dışında da yayılmaya başlamış, Baktriya ve Gandharanı Budizm'in merkezi olmuştur. Daha sonra Orta Asya'ya, Çin'e, 372 yılından sonra da Kore'ye kadar yayıldığı görülmektedir.[415]

II. yüzyılın başlarında ünlü Kanışka, Koşan Hanedanlığının başına geçince "Birosebri" bugünkü Pakistan'ın Pişavur şehrini başkent yapmıştır. Kanışka'nın hükümdarlık yapmış olduğu devirde Kuşan Hanedanlığı; çok gelişmiş olup bugünkü Afganistan, Orta Asya'daki Amu Nehri civarı ve bütün Hindistan'ın Kuzey bölgesini içine alan Asya'daki en geniş devlete sahip olmuştur. Kanişka devrinde Orta Asya ile Hindistan arasında kültürel ilişkiler daha da gelişmiş ve bu sayede Hoten gibi Orta Asya bölgeleri hükümdarları Kanişka'nın idaresinde Buda dinini kabul etmişlerdir.[416]

Koşan Hanedanlığının ilk padişahı Çiyu-cuçu, kendisini Sakyamoni'nin sadık müridi olarak ilan etmiştir. Onun oğlu Yengaw-Chin ise Budizm'i yayma görevini kendisinin toprak genişletme politikası için bahane olarak kullanmıştır. Kanişka ise onlardan daha iyi bir Budist idi. Budizm'in gelişmesine onun en büyük katkısı, Budistlerin en sonundaki büyük muhakeme toplantısını düzenleyerek, (Sakyomon'i) öldükten sonra tartışılan Budizm'e ait meseleleri bir araya toplayarak 360 bini övme olan, toplamda 6 milyon 600 bin cümleyi kapsayan bir sözlük oluşturulmuştur. Daha Sonra bu sözlük, Budizm'e dair çok ayrıntılı bir açıklama olmuştur. Kanişka, hükümranlık devrinde Budizm'i doğuya yaymaya başlamıştır. Budizm'in Doğu Türkistan'a yayılmasında İpek Yolu çok önemli rol oynamıştır.

Budizm'in Doğu Türkistan'daki şehirlere dağılması özellikle şu dört yolla olmuştur:[417] İlki Orta Asya'nın Amu Nehri vadilerinden başlayarak Pamir tepelerinden aşıp Yarkent

---

[414] Almas, *Uygurlar*, 223.
[415] Nurhacı ve Guo-guang, *Şincan İslam Tarihi*, 3-7.
[416] Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, 66.
[417] Abdulla, *Yıllar, Adamlar, Olaylar*, 36.

ve Hoten'e ulaşmıştır. Bu yol güney yolu olarak adlandırılmıştır. [418] İkincisi Hindistan'dan başlayıp Afganistan, Semerkant, Tokmak şehirlerinden geçip, İsık Göl,ü takip ederek doğu tarafta Pamir Tepeliğinden geçtikten sonra Kaşgar'a, oradan Tianşan'ın (Tian-xan) doğu tarafını takip ederek Kuçar ve Turfan vadilerine girmiş olan yoldur. Bu yol kuzey yolu olarak adlandırılmıştır. [419] Üçüncüsü Hindistan'ın kuzeybatısından başlayıp, Vakağan dağlık alanı ve Pamir tepeliğinden aşıp, Doğu Türkistan'daki Taşkorgan'dan geçerek Kaşgar'a ulaşan yoldur. Dördüncüsü ise Hindistan'ın kuzeybatısından başlayıp Keşmir, Ladah ve Koinlon Dağı'ndan aşıp Hoten'e ulaşmış olan yoldur.[420]

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Budizm Hoten'e M.Ö. II. yüzyılda Hindistan'ın Hoten-Keşmir yoluyla girmiştir. O dönemde Hoten Udun Han'ı bu dini kabul etmiş ve ardından Kaşgar, Kuçar ve Turfan gibi Doğu Türkistan şehirlerine Hoten'den yayılmıştır. Budizm bölgeye ilk girdiğinde Budizm'in "Hinaya" mezhebi benimsenmiş, daha sonra "Mahayana" mezhebi Doğu Türkistan bölgesinde daha hızlı yayılmıştır. Budizm'in bölgeye girme ve gelişme süreci M.Ö. I yüzyıldan M.S. IX yüzyıl Karahanlılar devrine kadar olan süreçtir. Bu devir Karahanlıların Hoten'e gelmesiyle sona ermiştir. Bu dinin Karahanlı devrinde bölgenin dışındaki Kuçar ve Turfan bölgelerinde bir süreliğine devam ettiği görülmektedir. Böylelikle Hoten gibi Doğu Türkistan bölgelerinde Budizm iki dönemi kapsamakta olup, biri M.Ö. II. asırdan M.S. IX asra kadarki dönem, bir diğeri ise IX asırdan sonraki dönemdir. Hoten'de ise birinci dönem olan M.Ö. II. asırdan başlayarak M.S. IX asırda Karahanlıların bölgeye hâkim olmasıyla sona ermiştir. [421]

Bölgenin Tibet'e ve Hindistan'a sınırdaş olması, bu alanı Orta Asya'da Budizm'in yayılması için bir merkez hâline getirmiştir. Günümüzde Hoten'in 5-8 Km batısına yerleşmiş olan, çok eski zamanlarda tahrip edilmiş harabelerde yapılan anıt araştırma çalışmalarında çok sayıda mezar ve tapınak kalıntılarına rastlanmıştır. Kazılarda bulunan keşiş hücrelerinde yapılan arkeolojik araştırmalarda Budizm'e ait çok sayıda Sanskritçe metin bulunmuştur. Bu yerde bulunan küçük kalıntılar ve duvar çizme resimleri, Çin, Hint ve Budizm dinî sanatlarının bilgilerini bize göstermektedir.

---

[418] Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var*, 84.
[419] Tohti, *Eski İzler*, 112.
[420] Zixiyaou, *Uygur Tarihi*, 263-64.
[421] Nurhacı ve Guo-guang, *Şincan İslam Tarihi*, 6.

Fahsi-en'in Seyahatnamesi'ndeki (337-422), "Hoten halkı hep Budizm'in kurallarına göre yaşamaktadırlar. Çok sayıda rahibi vardır, halkın çoğu Mahâyâna mezhebine mensupturlar. Bölgede çok sayıda Budizm yapıtları ve Budist Manastırları bulunmaktadır." cümleleri ile başlayan beyanlar bölgedeki Budistlerin bu dini nasıl sürdürdüklerini uzun uzun anlatmıştır. Hoten'in doğusu Niye'ye kadar Hoten memleketine aittir. Bölgenin her alanında tarihi Buda tapınakları ve Budist rahipleri vardır.[422] Hoten şehrinden geçen ünlü Budist Rahibi Xuan-zang (ö. 664), şehri çok sevdiğini, buradaki insanların temiz kalpli, ahlaklı ve ekonomik açıdan çok zengin olduklarını, ilim ve eğitime çok önem verdiklerini, farklı sanatlarla uğraştıklarını belirtmiş ve bölge halkının değerlerinden bahsetmiştir.[423]

Budizm'in Tibet'e yerleşmesi ancak VIII. yüzyılda olmuştur. Bir kısım bilgilerle örtüşmemesine rağmen Köprülü'nün, Türk asıllı olduklarını ve Sakalara karıştıklarını bildirdiği Yüeçiler M.Ö. I yüzyılın ortalarında Sind ve Pencap'ı, sonra da bütün Kuzey Hindistan'ı ele geçirerek Kuşan Hanedanlığını kurmuştur. Türkistan bölgelerinde ve Çin'de Budizm'in yayılması bu hanedanlığın kurulması ile gerçekleşmiştir. [424]

Böylece ilerleyen zamanlarda Hoten Budizm'in merkezi olmayı devam ettirmiştir. Ata dinini terk ederek Manihaizm'e tabi olan Uygur Türkleri daha sonra Budizm'e inanmaya başlamıştır. Karaşehir, Kuçar, Kaşgar, Yarkent ve Hoten bölgeleri Budizm ve Gandahara medeniyetinin bir merkezi hâline gelmiştir.[425] Çin de Doğu Türkistan'ı işgal etmek için aynı yöntemi kullanmıştır. İlk Çin generali (351-394) âdeta Budizm'in koruyuculuğunu yapıyormuş gibi davranarak işgalini devam ettirdiği bilinmektedir. Bu çağda Kuçar ve Hoten bir nevi "Budizm'in kalesi" olarak ün kazanmıştır. Bu general Kuçar'da oturan Budist rahibini yanına getirme bahanesi ile 70.000 kişilik bir ordu ile Türkistan'ı istilâ etmeyi planlayıp yola çıkmıştır. Görüldüğü gibi Çin Türkistan'ı egemenliği altına almak için ticaret, politika ve özellikle de Budizm'i bir nevi araç olarak kullanmıştır.[426]

---

[422] Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, ve Salim Koca, ed., *Türkler*, c. 6 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 641.
[423] Taşağıl, "Hoten", 251.
[424] Günay ve Güngör, *Dinî Tarihi*, 144.
[425] Gönel Sönmez, "İmâmân-ı Keriya", 969.
[426] Günay ve Güngör, *Dinî Tarihi*, 148.

X. yüzyılda Hoten'de sayısı elliden fazla Budist tapınağı bulunmaktaydı. Onların hepsine Tang Sülalesine ait kitabeler asılmıştı. Tapınağın içinde Tang-yün,[427] Yü-pi'ien[428] ve Ching-yin[429] gibi eserler bulunmaktaydı".[430] Udun hanının (Hoten Hanı) Buda Tezkirelerini ağaca bağlayarak okuduğu bilinmektedir. Han'ın kaşesi Yeşim taşından yapılmıştır. Budist tapınaklarının bazıları çok büyük olduğu için, bir tapınağı inşa etmek için üç hükümdarın devri, toplam 80 yıl zaman harcandığı bilinmektedir. *Yeni Beş Devir Tarihinin* ilavesinde "Udun Hanı'nın sarayında her zaman hazır duran, 50 adet mor renkli don giyen Buda Rahibinin" bulunduğu söylenmiştir.[431]

II. yüzyılda Hoten'e gelen Budistlerin, Gandaharı dili kullandığı kesinleşmiştir ve bu dili konuşanlar Hinayana Budizm'inin Dharmaguptaka koludur. Kuşanlar döneminde ise Hinayana'nın bir diğer kolu olan "Sarvastidava" Tarikatı'nın Sanskritçe Budist yazıtları ile Orta Asya'da yayıldığı bilinmektedir.[432] XIII. yüzyılda yaşamış olan seyyah W. Rubruck Doğu Türkistan'da Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, İslâmiyet ve Şamanizm dinlerine mensup Türklerin bir arada birlikte yaşadığını belirtmiştir.[433]

Mengü Kağan, huzurunda çok sayıda dinlerin temsilcilerinin konuşmalarını dinledikten sonra "Biz tek bir Tanrıya, onun emri ile yaşadığımıza ve öldüğümüze inanıyoruz." ifadesiyle Budist, Hristiyan ve Manihaizm gibi dinlerden daha yüksek sıfatlara sahip olan tek bir tanrıya ibadet ettiklerini beyan etmiştir. Onlar şöyle demiştir: "Tanrı sizlere kutsal kitap indirdiği gibi, bizlere Kahinler (kamlar) indirmiştir. Biz onların emrettiklerini yaparız, dolayısıyla refah içerisinde yaşamaktayız". Onların bu anlattıkları, Mengü Kağan'ın da Bilge Kağan gibi düşündüğünü kanıtlamaktadır. Avrupalı seyyahların anlattıklarına göre Uygurlar tanrılarında bulunan özelliklere ibadet etmediklerini, sadece ölüleri temsil ettiklerini, Tanrı'nın maddi bir şey

---

[427] Tang-yün için Julien şöyle bir açıklama getirmiştir. Tang-yün, Tanglar devrinde San-mien tarafından yazılmış bir etkili sözlüktür. Lakin Song döneminde kaybolmuştur. Bkz. Yen-Te, *Uygur Seyahatnamesi*, 60.

[428] Yü-p'ien, Kutsal mekânı yansıtan çok değerli bir taştır. Bkz. Wang Yen-Te'nin Seyahatnamesi. Yü-p'ien hakkında Julien şöyle açıklık getiriyor, "Yü-p'ien kelimesi önce Liang Sülalesi döneminde (502-556) Kou-ye-Wang tarafından hazırlandı. Tanglar'ın devrinde Sun-Kiang tarafından daha yaygın hale getirildi. Songlar zamanına gelince, Tchong – sieou-yu-pien başlıklı otuz kitap şeklinde yeniden yayınlanmıştır. Bkz. Yen-Te, 61.

[429] Ching-yin'nin eseri üzerinde Julien şöyle anlatmaktadır: Hint Budist eserlerin çevirmeni olarak Ta-tsengen tapınağında hizmetçi olan rahip Youen-ing tarafından Tanglar devrinde hazırlanmış olan *I-ch'ieh ching-yin-i* adlı 25 cilt şeklinde Budist sözcükleri sanıyor. Bkz. Yen-Te, 61.

[430] Yen-Te, 60-61.

[431] Ch'ien, *Si-ma Ch'ien Tarihi Hatıralar*, 515.

[432] Günay ve Güngör, *Dinî Tarihi*, 145.

[433] Nurmuhammed Devleti, ed., *"Şincan Tezkirecilik" Dergisinden Seçilmiş Makaleler "Tarih Sayfalarını Araştırdıkça "*, 1. bs (Pekin: Milletler Yayınları, 2014), 53-55.

olmadığını ve tek olduğunu beyan etmiştir. Uygurlarda bir diğer din olarak Şamanizm karşımıza çıkmaktadır.[434]

Hoten bölgesinde Budist inancı Karahanlılar devrine kadar sürmüş ve Karahanlıların bölgeye gelmesiyle Budistler Karahanlılara karşı çok direnmiştir. Çünkü bölge halkı Budizm'i çok uzun zamandan beri benimsemişlerdir. Diğer bir neden ise Karahanlılar tarafından Budist rahiplerine sürekli baskılar yapılmış olmasıdır. Karahanlılar Kaşgar'ı alırken orada yaşayan birçok Budist rahip ve Budistler Hoten'e kaçarak oraya sığınmıştır. Dolayısıyla Budistlerin Karahanlılara karşı içlerinde çok büyük hasımlık beslediği görülmektedir.[435] İlk zamanlarda Karahanlılar'a karşı yardım etmeleri için o dönemin Çin Hanedanlığına sürekli başvuruda bulunmuş ve Çinliler yardımda bulunmuşsa da sonunda Karahanlılar bölgeyi ele geçirmeyi ve tamamen İslâmlaştırmayı başarmışlardır. Güçlük Naymanların zamanında bölgedeki Budistler Naymanlarla birleşerek Hoten Müslümanlarına yapılan çeşitli baskılardan ve zulümlerden payını almışlardır. Bölgenin Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadir Han tarafından 1025 yılında tam olarak fethedilmesinden sonra bölgedeki Budistlere ait tüm tapınaklar ve Budizm'e ait semboller yakılıp yıkılmıştır. Karahanlılar bölgede büyük bir temizlik yapmıştır. Karahanlılar döneminde çok sayıda Budist bölgeye yakın olan Tibet ve Çin memleketlerine kaçmıştır. Dolayısıyla şehirdeki Budistler, Naymanlar dönemindeki gibi fırsat bulunca Karahanlılara bir müddet daha isyan etmeye devam etmiştir.

1212 yılında Karahanlılar yıkıldıktan sonra Naymanlar Bölgeyi istila etmiştir. Güçlük Başta olmak üzere Naymanlar bölge halkına akıl almaz yasalar uygulamış ve vahşice zulmetmişlerdir. Ardından 1218 yılında Moğollar bölgeyi ele geçirmiştir. Moğollar döneminde daha önceden Müslümanlara yapılmış olan ters uygulamalar ve aşağılayıcı yasalar kaldırılmıştır.[436] Aynı zamanda Karahanlılar döneminde hiç sesi çıkmayan Budistler de dinî özgürlüklerini yaşamaya başlamıştır. İlk defa bölgede İslâm dini, Hristiyanlık ve Budizm bir arada varlığını sürdürmüştür. Sonuçta Hoten'in, Budizm'in yayılmasında tarihi açıdan çok önemli bir yeri olsa da Karahanlılar döneminde İslâm

[434] Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 89-90.
[435] Zhin-xin, *Şincan'da Geçen İslam Hanedanlıkların Kısaca Tarihi*, 23.
[436] Almas, *Uygurlar*, 426.

dininin bölgeye gelmesi ve İslâm'ın Budizm'in yerini alması tarihi açıdan daha önemli bir dönüm noktası olmuştur.[437]

3.3.2. Hristiyanlar

Karahanlıların Hoten'e gelmesinden önce bölgede Hristiyanlar yaşamıştır. Bu konuda Gerdizî, bölgede iki büyük kilisenin varlığından bahseder.[438] 630 yılında Hoten gibi Doğu Türkistan'dan Soğd'a geçen Hiuen-tsang, bu bölgelerde Hıristiyan Zerdüştlüğün yayılmaya başlamış olduğundan bahsederek, Budistlerin ve manastırlarının azaldığını bildirmiştir.[439] Tang Sülalesi devrinde de bölgede Hristiyanlığın olduğu bilinmektedir. Aynı anda Hotenliler hem Zerdüstçülük hem Budizm'i benimsemekteydi.[440] 1211'de Moğol Nayman kabilesi lideri Güçlük tarafından bölge ele geçirilince durum tamamen değişmiştir.[441] XI. ve XII. asırlar arasındaki zaman diliminde Hıristiyan dini oldukça geniş çapta yayılmıştır. Birçok Moğol kavimlerinin bu dini kabul ettikleri bilinmektedir. Batı Moğolistan'da Naymanlar da bunlar arasındadır.[442] Güçlük başta olmak üzere Naymanların büyük çoğunluğu daha önceden Hristiyan iken sonradan Budizm'i benimsemiştir. Güçlük ve kabilesi Müslüman bölge halkının açık düşmanıdır zira kendisi Budist olduktan sonra bölge halkını da Budist olmaya zorlamış, Budizm'i kabul etmeyen çok sayıda Müslüman halkı öldürmüştür.[443] Böylece, bölgede bir müddet Hristiyanlık ön plana çıkmıştır. Karahanlı döneminde yıkılmış olan kiliseler yeniden inşa edilmiştir. Bölgede yayılan Hristiyanlığın Nesturi kolu olduğu bilinmektedir.

Cengiz Han devrinde Moğollar bölgeye gelince, Naymanlar bölgeyi bırakıp kaçmışlar ve böylece Müslüman halk üzerine uygulanan baskılar ortadan kalkmış, herkes özgürce kendi dinini yaşayabilmiştir. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Budistler bir arada yaşamışlardır.[444] Netice itibarıyla bölge ahalisi, hiçbir baskı olmadan bir süreliğine dinî yaşamlarını sürdürebilmişlerdir.

---

[437] Tarih Düzenleme Birliği, *Hoten*, 2:469.
[438] Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 386.
[439] Barthold, *Orta Asya*, 52.
[440] Hasan Celâl Güzel, *Türkler*, c. 3 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 641.
[441] Günay ve Güngör, *Dinî Tarihi*, 325.
[442] Barthold, *Orta Asya*, 141.
[443] Günay ve Güngör, *Dinî Tarihi*, 325.
[444] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 1:125.

3.3.3. Müslümanlar

Hoten bölgesi Karahanlılar tarafından fethedildikten sonra Müslümanlar bölgeye yerleşmeye başlamıştır. Bu bölgenin toplumca İslâmlaşması ilk defa Karahanlılar tarafından gerçekleştirilmiştir.[445] İbnü'l-Esîr'e göre,[446] Hoten'in genel olarak İslâmlaşması Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın önderliğinde gerçekleşmiştir.[447] Gerdizi'ye göre Hoten'de Karahanlılar gelmeden önce de Müslümanlar mevcut idi. Gerdizî Karahanlılardan önceki tarihlerden söz ederken Hoten'de bir Müslüman mezarlığının olduğundan bahsetmektedir.[448] Bölgenin İslamlaşma süreci uzun sürmüş ve mücadelelerle geçmiştir. Şehrin İslâmlaşma sürecini ilk Müslüman Karahanlı hükümdarı Sultan Satuk Buğra Han başlatmıştır.[449] Tam olarak İslâmlaşması 1032 senesinde ölen Yusuf Kadir Han devrinde gerçekleşmiştir. Hoten'in fethi şöyle özetlenmiştir: Bugüne kadar öğrenebildiğimize göre Türkistan'da İslâmiyet'in silah gücüyle yayılmış olduğu tek bölge Hoten olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgede asırlar boyunca Budizm çok kapsamlı şekilde yayılmış ve gelişmiştir. Bölge Budizm'in merkezi hâline gelmiştir. Dolaysıyla bu bölgenin fethi, Müslüman Türkler olan Karahanlıları ağırlıklı olarak silaha dayanmaya mecbur etmiştir.

Hoten, Kaşgar gibi diğer Karahanlı şehirlerine göre Müslümanlığı geç kabul etmiştir. Bölgenin İslâmlaşmasının bu kadar geç kalmasının diğer bir nedeni daha önce İslâmiyet'i kabul eden Kaşgar gibi Karahanlı memleketlerinden kaçan Budistler'in Hoten'e sığınarak toplanmasıdır. Bölge halkını İslâmiyet'e çağırmak için çok sayıda İslâm âlimi gönderilmiştir. Ancak halk İslâm'ı kabul etmeyince, Karahanlılar kılıç zoru kullanmaya mecbur kalmıştır.[450] İslâmiyet'in bölgede kalıcı olmasında bölgeye gönderilen âlimlerin katkıları daha da büyüktür. İslâm söz konusu âlimlerin katkılarıyla bölgede kalıcı olmuş ve İslâm Hanefî mezhebi yoluyla yayılmıştır. İslâmiyet, Hoten'de daha önce uzun süredir varlığını sürdürmekte olan Manihaizm, Budizm ve Şamanizm gibi dinlerle belli yönlerde benzeşen tasavvuf kanallarından girmiştir.[451]

---

[445] Taşağıl, "Hoten", 251.
[446] İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, 7:643.
[447] Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 300.
[448] Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, 386.
[449] Okudan, *Karahanlı Devleti'nin Teşkilat Tarihi*, 42.
[450] Barthold, *Orta Asya*, 101.
[451] Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, 111.

Bölgede Sünnî Hanefi ekolünün hâkim olmasında Karahanlıların Hanefi mezhebini benimsemesi çok etkili olmuştur. Karahanlılar dönemi Maveraünnehir'de Sünnî Hanefi mezhebi yayılmış, halkın çoğu bu mezhebi benimsemiştir. Ebü Zeyd ed-Debûsî, Pezdevî, Halvânî, Şemsü'l-Eimme es-Serahsî gibi Hanefî âlimler bu devirde yaşamış ve yetişmiştir. Daha önemlisi Kur'an-ı Kerîm'in Türkçeye ilk tercümesi Karahanlılar döneminde yapılmıştır.[452] Aslında Sünnî mezhebi ilmî ve fıkhî taraftan peygamber efendimizin sünnetlerine sıkıca bağlı olmayı ifade eder. X yüzyılın başlarında, duyulan ihtiyaca binaen İslâm hukuk yasaları uygulanmaya başlamıştır. Sünnî mezhebi Kur'an-ı Kerîm ve hadisi hukukun temeli olarak görmüştür. Sünnî ekolünün günümüze ulaşan dört mezhebi (Hanefî, Mâlikî, Şafiî ve Hanbelî) de Emevî devrinde ortaya çıkmıştır.[453] Karahanlılar da bu mezhepler arasından Hanefî mezhebini benimsemiş ve bölgede İslâm Hanefî mezhebi üzerinden yaşanmıştır.[454]

Şehir halkı Karahanlılar'ın takip ettiği siyaseti ve dinî yapıyı takip etmiş, özel olarak Sünni ve Hanefi mezhebini benimsemiştir. Bu mezhep bölgede çok etkili olmuştur. Dolayısıyla Karahanlı iktidarı altında yaşamış olan Hoten Uygurlarının çoğu Hanefî mezhebinde kalmıştır. Zaten bölgede Hanefî olan hocalar müderrislik yapmaktaydı. Bölgede Hanefî mezhebinin hâkim olması ile diğer İslâm mezheplerinin ve tarikatlarının Karahanlılar tarafından engellenmesi siyaseti yürürlüğe sokulmuştur. Aynı zamanda bölgeyi yöneten Karahanlı hükümdarlarının, İslâm'ın Sünnî mezhebinin merkezi olan Abbasî Halifeliğine bağlandığı söylenebilir. 1013-1014 yılına gelindiğinde Yarkent ve Kaşgar'da Abbasî Halifesi Muktedir Billah ve Yusuf Kadir Han adına sikkeler basılmış ve sikkelerde Yusuf Kadir Han *Nasirü'd-Devle ve Melikü'l-Maşrık* olarak nitelendirilmiştir. Bu unvan ona Abbasî Halifesi Muktedir Billah tarafından verilmiştir. Bunun gibi sikkelerin daha sonra Kaşgar'da çok sayıda basıldığı bilinmektedir.[455]

Şehir halkı tasavvufa da ilgi göstermiştir. Zira Karahanlılar da İslâm'ı tasavvuf yoluyla kabul etmiş ve bölge halkı da böylece tasavvufu benimsemiştir. Tasavvuf (sufizm), İslâm dininin ortaya çıkışından iki asır sonra ortaya çıkmıştır. Tasavvuf (IV-VI) yüzyıllarda daha hızlı gelişmiş ve yayılmıştır. Tasavvuf Orta Asya'ya Yusuf Hemedânî

---

[452] Ramazan Şeşen, "İslâmî Dönemde Türk Kültür ve Medeniyeti", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye: TDV Yayınları, 2012),44: 490.
[453] Nurhacı ve Guo-guang, *Şincan İslam Tarihi*, 60.
[454] Günay ve Güngör, *Dinî Tarihi*, 296-97.
[455] Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 301.

(Ö. 1130) ve Ahmet Yesevî (1086-1166) gibi büyük tasavvuf âlimleri vasıtasıyla yayılmıştır.[456] Bundan sonra Hoten'de İslâmiyet baskın hale gelmiş olup Güçlük bölge halkına çok ağır baskı ve zulüm yaparak bölgeden İslâmiyet'i kökünden yok etmek istese de başarılı olamamıştır. Ardından bölgeye Moğollar gelerek Güçlük'ü yok etmişlerdir. Moğollar döneminde Hoten'de İslâmiyet gelişmiştir. Çünkü Moğollar Çin tarafıyla daha çok ilgilenerek, Hoten gibi bölgeleri kendi haline bırakmıştır.[457] Dolayısıyla daha sonraki dönemlerde Hoten bölgesindeki olaylar uzun bir süre İslâmiyet'in lehine gelişmiştir.[458]

3.4. İktisadi Yapı

Bölgenin ekonomik olarak yükselmesinde önemli etkenlerden biri yerleşim yeri, bir diğeri ise Karahanlıların bölgeye geldikten sonra sağladığı siyasî istikrar ve güven ortamıdır. Hoten'in, topraklarının çok verimli olmasının yanında ticaret yolları üzerinde bulunması özellikle büyük ticaret yolu olan İpek Yolu güzergâhlarından biri olması, bölgeyi iktisadi alanda daha önemli kılmıştır. Bölgenin bu gibi avantajlarından yararlanmak için tarihî süreç içerisinde bölgeye sahip olmak adına farklı siyasî iktidarlar mücadele etmişlerdir. Hoten'in böyle bir konumda yer alması, şehrin var olan değerine değer katmıştır. Tarihî süreç içerisinde bölgede yer alan siyasî iktidarlar ise, Udun (Hoten) Hanedanlığı, Hun, Göktürk, Uygur, M.Ö. 74 yılında Çin hanedanlıkları gibi büyük imparatorluklar burada hüküm sürmüşlerdir. II. yüzyılın başlarına gelindiğinde bağımsızlığına kavuşmuş, küçük bir devlet hâline gelmiştir.[459] Bölgeye gelen imparatorlukların tümü şehrin ticaretteki önemli konumundan yararlanmaya çalışmıştır. Karahanlılar şehri ele geçirdikten sonra bölgede yaşanan kargaşalara rağmen, uyguladıkları ekonomik ve siyaset politikaları neticesinde ticari hayatın sürekliliğini sağlamışlardır.[460]

Daha önce Orta Çağ'dan itibaren kurulmuş olan devletlerin ekonomisi ve geçimi özellikle ziraat, hayvancılık ve İpek Yolu gibi ticaret yolları ile sağlanmıştır. Dolayısıyla bölgenin tarım ve ziraata elverişli olması, hayvancılık için otlak sahaların bol olması, bol su kaynaklarına sahip olması, büyük ticaret yolu olan İpek Yolu'nun

---

[456] Nurhacı ve Guo-guang, *Şincan İslam Tarihi*, 68-70.
[457] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 1:122-25.
[458] Barthold, *Orta Asya*, 171-72.
[459] Taşağıl, "Hoten", 251.
[460] Gayretcan Osman, *Uygurlar Doğuda ve Batıda* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2002), 276-82.

buradan geçmesi ve ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması gibi kolaylıklar Hoten'in önemini daha da arttırmıştır.[461] Bir diğer önemli husus ise büyük İpek Yolu yanında Baharat Yolu'nun da bölgede bulunmasıdır. Orta Çağ'da ticari yaşam yoğunlukla İpek ve Baharat Yolu üzerinden sağlanmaktadır. Doğu ve batı arasında köprü rolünü oynayan bu tarihî iki yol üzerinde bulunan şehirler giderek gelişmiş ve zenginleşerek büyük ticaret merkezlerine dönüşmüştür. Batı-doğu arasındaki ekonomik bağların gelişiminde, ana güzergâhın geçtiği Orta Asya, iktisadi canlılığını yüzlerce yıl devam ettirmesinde çok önemli rol oynamıştır.[462]

Karahanlılar devrine gelindiğinde İslâmiyet'in Hoten kültürüne çok etki ettiği görülmektedir. Karahanlılar, Hoten'e komşu olan Kaşgar'ı devletin siyaset, ekonomik ve kültürel merkezi olarak geliştirmiştir. Hoten'in, Karahanlıların pek çok açıdan merkez yaptığı Kaşgar'a yakın olması şehrin gelişimine de çok yarar sağlamıştır.[463]

Nitekim Hoten'in hem ekonomik hem de ticari ve ilmî açıdan ileri seviyede olan Kaşgar'a yakın olması, Çin gibi büyük şehirlere İpek Yolu üzerinden ulaşabilmesini sağlamıştır. Karahanlılar döneminde de Hoten, Kaşgar, Yarkent, Aksu gibi bölgelerin toprakları tarıma çok elverişli olduğundan dolayı ziraat işlerinin gelişmesine de çok önem verilmiştir. Karahanlılar bu önemli mekânları birbirlerine yaklaştırarak bu toprakların tarıma elverişli olması ile büyük ticaret yolu olan İpek Yolu'nun üzerinde bulunmasından çok yararlanmıştır. [464] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'de Karahanlıların çiftçilere çok önem verdiğini, onlara şehir hayatının maddi yaratıcıları gibi övünçte bulunduğunu beyan etmiştir. Ziraat ve tarım ile uğraşanların saygıdeğer kişiler olduğundan, onlar olduğu sürece hiç kimsenin ekmeğinden ve yiyeceklerinden gam çekmemesi gerektiğinden, çiftçilerin karnının geniş olduğundan, Allah ne kadar verirse o kadar şükreden kişiler olduğundan, kalbi sağlam iyi kişiler olduğundan bahsetmiştir.[465]

Hoten bölgesi, doğuyu batıya ve kuzeyi güneye bağlayan tarihi ticaret yolları üzerinde yer almaktadır. Ayrıca Hindistan, Batı Türkistan, Çin gibi önemli merkezlere ulaşımı sağlayan İpek Yolu üzerinde bulunması ticari akışın ve yaşamın daha da artmasına

---

[461] Taşağıl, *Eski Türk Tarihi*, 188.
[462] Almas, *Uygurlar*, 486.
[463] Nurhacı ve Guo-guang, *Şincan İslam Tarihi*, 83.
[464] Süleyman, *İpek Yolu Ve Uygurlar*, 85.
[465] Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, ed. Uygur Araştırma Enstitüsü (İstanbul: Uygur Araştırma Enistitüsü Yayınları, 2019), 514-15.

sebep olmuştur. Diğer etken ise Karahanlı yöneticilerinin bu durumu çok iyi bir şekilde değerlendirerek, farklı imar ve inşa girişimlerinde bulunup ekonomik hayata büyük katkı sağlamış olmalarıdır.

3.4.1. Ticarî Hayat

Bölgenin ticari gelişimi çok eskilere dayanmaktadır. Çin'deki Han sülalesi devrinde İpek Yolu'nun doğu hattı gelişmiş olup uluslararası ticaret yüksek seviyelere ulaşmıştır. Uzaklardan gelen tüccarlar şehirde ve komşu diğer şehirlerde ticaret yapmıştır. Eski harabelerde yapılan arkeolojik araştırmalarda Asya devletlerinin ipek dokumaları ve cam ürünlerinin görülmesi, bölgedeki ticari gelişmeleri kanıtlamaktadır. Tarih boyunca Hoten gibi Doğu Türkistan bölgelerini Çin ve Hun gibi büyük devletler bir ticaret beldeleri olarak görmüştür.[466]

Budizm devrinde de bölgenin ticaret kültürü, alışverişler, kervan yolları ve kervancılık aynı hızla devam etmiştir. Hatta miladın ilk devirlerinde şehrin kendine özgü parası basılmıştır. Şehrin tüccarlarının bazı alışverişlerini nakit para üzerinden yaptığı bilinmektedir. Hoten'deki bazı harabelerde "Hoten at parası" denilen üzerine at şekli oydurulmuş ve Karuştı yazısı [467] bulunan, iki delikli bakır para bulunmuştur. [468] Karahanlı döneminde ise bölge ticarette çok daha ileri seviyelere ulaşmıştır. O dönemde yaşamış olan Yusuf Has Hacib, tarihi eseri *Kutadgu Bilig*'de bu konu hakkında çok önemli bilgiler vermiştir. "Tüccarlar durmadan alışlarında satışlarında hep kâr eder. Dünya gezer, hayatlık izleyip, akıl, gönlünü tek bir Allah'a sığınıp"[469] gibi tüccarları öven çok sayıda kurları karşımıza çıkmaktadır.

---

[466] Ögel, *Hun İmparatorluğu*, 2015, 2:230.

[467] Karuştı yazısı, Asya'da özellikle Doğu Türkistan'da M.Ö. II. yüzyılından M. IV yüzyılında kadar yaklaşık 7 asır devam eden bir yazı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaklaşık M.Ö. XV. Yüzyıllarında kullanılan "Fin" yazısının doğu kolu olan Aramı (M.Ö. 7-9. Yüzyıllarda kullanılmaya başlanan) yazısından türemiştir. Bu gibi yazıtlar, 1901-1906 yıl arasında Hoten'in Niye ilçesinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda toplam 721 adet Karuştı yazısı yazılmış Ağaç çubuğu bulunmuştur. Bkz. Eziz Atavulla Sartekin, "Niye Kalıntılarından bulunan Karuştı Yazısındakı Belgeler Hakkında", *Hoten Pedagojik Alî Teknoloji İlmî Dergisi*, sy 2 (2000): 85. Bu yazı ilk defa Hindistan'ın Kandahar eyaletinde keşif edildiği bilinmektedir. En son olarak aynı zamandaki Doğu Türkistan'ın Çerçen Beyliğinin hükümdarı Vasımana devrinde görülmektedir. Bkz. Galip Barat Erik, "Karuştı Yazısının Kiroran Beyliğinde Kullanılışı ve Bu Yazıda Kaydedilen Sosyal-İktisadi Vesikiler", *Şincan Sosyal Fenleri Araştırma Dergisi*, sy 4 (2012): 88.

[468] Abdulla Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Medeniyet, Maarif, Tibabet* (Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2003), 73-74.

[469] Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 517.

Karahanlıların pek çok devletle olan ticari münasebetleri, yalnız birer ürünle ya da birer ticari alışverişle sınırlı kalmamış, aynı zamanda kültürel münasebetlerini de zenginleştirmiştir. Uluslararası ticari ihtiyaçlarını karşılayabilmek için Hoten, Kaşgar, Buhara ve Semerkant gibi büyük şehirlerde pamuk, ipek, keten ve yün dokuma fabrikaları kurmuştur. Ayrıca bu yoldan yararlanarak Semerkant ve Hoten'de kâğıt üretilmiştir.[470]

Karahanlılar döneminde şehir halkı ticari işlerinde para birimi olarak Karahanlıların kullanmış olduğu paraları kullanmıştır. Karahanlılar İslâm devletlerinin para sistemini takip ederek dinar (altın para), dirhem (gümüş para) ve Paris bakır parasını kullanmıştır. Karahanlıların demir parası Kaşgar, Yarkent ve Hoten eski harabelerinin pek çok yerindeki kazılarda bulunmuştur.[471]

3.4.2. Soğdlular

İslâmiyet'ten önce ticaret alanında Hoten bölgesinde Soğdlular öne çıkmaktadır. Bu kavim diğer Türk kavimlere göre ticaret işlerinde daha başarılıdırlar. Bunlar Hoten gibi Doğu Türkistan bölgeleri ile Çin arasındaki yol üzerinde ticaret kolonileri kurarak ticaret yapmıştır. Soğdlular ticaret için kurulmuş olan yol ve koloniler sayesinde sadece ticaret değil onun dışında Budizm, Hıristiyanlık ve Mâni dinlerini yaymaya çalışmışlardır.[472] Soğdlular tarih buyunca hep tüccar sınıfında olduklarından Doğu Avrupa'dan Çin sınırlarına kadar barışsever tüccarlar olarak her alanda koloniler kurdukları bilinmektedir.[473]

Soğdluların İpek Yolu üzerinde sürdürdüğü ticaret sayesinde Türkler ve Bizanslılar birbirini tanımıştır. Soğd halkının yarısı ziraat ile, yarısı ticaretle uğraşmaktaydı. Hindistan'dan kına, kişniş, at, kıymetli taşlar ve cam getiren Soğdlular, Çin'den çile ile dokunmuş olan ham ipek satın almaktadırlar.[474] Türklerin şehir kültürünün ve iktisadının gelişmesinde Soğdlular ön plana çıkmaktadır. Türklerin şehir hayatına geçmesinde Soğdluların rolünün diğer Türk kavimlere göre daha çok katkısı olduğunun kanıtı olarak "kent" kelimesi Soğdlular'dan geldiği bilinmektedir. Uygur Devleti'nin

---

[470] Almas, *Uygurlar*, 492.
[471] Nurhacı ve Guo-guang, *Şincan İslam Tarihi*, 82.
[472] Barthold, *Orta Asya*, 59.
[473] Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, 48.
[474] Taşağıl, *Eski Türk Tarihi*, 167.

büyük Kağanı Bayan-Çor, kendi başkenti Beşbalığı yaptırırken, Hoten gibi Batı Türkistan'daki Sogdlu ustaları getirttiği bilinmektedir.[475]

3.4.3. Kervan Yolları

Çok eski zamanlara dayanan kervan yolları, birbirleri ile komşu olan bölgeleri bağlamak ve bu yollar üzerinden sosyal hayat ve ticari hayatı geliştirmek için açılmıştır. Bu yollar birkaç yönde olmak üzere meşhurdur.

Hoten-Kaşgar kervan yolu: Bu yolda Hoten'den Kaşgar'a kadar 17 kervansaray bulunmaktadır. İki şehir arasındaki mesafe yaklaşık 549 Km'dir.

Hoten-Chang-en kervan yolu: Han Sülalesi devrinde bu yoldan Uzuntat, Niye, Çerçen ve Çakılık üzerinden Kansu bölgesine geçerek Chang-en'e ulaşılmaktadır. Yaklaşık 4.835 Km'dir.[476]

Tanrı Dağları Hoten kuzey-güney yolundan ise çok bahsedilmemiştir. Fakat bu yol M.Ö. kurulmuş olan Hun Devleti döneminde de varlığı bilinmekte olan bir yoldur. Bu yolun kuzeyinde iki çıkış noktası olup Aksu'dan Hoten'e at ile 15 günde gidilebilmektedir. Bu bölgeleri çok iyi gezmiş Grenard'a göre bu yolun kuzeydeki kavşağı ancak Aksu şehri olmaktadır. Çünkü günümüzde de Hoten'e Aksu üzerinden gidilmektedir.[477]

Hun döneminde Çinliler Hoten'e ulaşmak ve oraya elçiler göndermek için, güney kervan yolu adında bir yol keşfetmiştir. Bu yolla Kukunor Gölü'nün[478] önünden ve Buhayn Göl, Tang-ho Nehirlerinden geçerek Hoten'e ulaşmışlardır. Bu yol ileriye doğru, batıya biraz kayarak Pamir dağlarına ulaşmaktadır.[479]

Özet olarak Hoten gibi Doğu Türkistan'daki diğer gelişmiş şehirler iki büyük yol üzerine dizilmiştir. Biri kuzey yolu olup Kuçar ve Turfan'a giden yol, bir diğeri de meşhur güney yolu olup Hoten üzerinden Lobnor'a gider. Lobnor, Tarım Nehri'nin ağzıdır.[480] Hoten-Aksu kervan yolu: Bu yol Hoten Nehrini takip ederek Taklamakan

---

[475] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 215.
[476] Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Medeniyet, Maarif, Tibabet*, 79-80.
[477] Ögel, *Hun İmparatorluğu*, 2015, 2:409.
[478] Kukunor Gölü, Çin'in Çinghay eyaletinde yer alan, diğer adı bulunduğu eyalettin alan Çinghay Gölü aynı zamanda Çin ülkesinin en büyük tuzlu su gölüdür. Bkz. http://www.china.org.cn/english/16232.htm. 03.09.2024. Saat. 18:52.
[479] Gumilêv, *Hunlar*, 129-30.
[480] Barthold, *Orta Asya*, 102.

Çölünden geçip Aksu'ya ulaşmaktadır. Atlı kervan için yol boyunca 14 kervansaray inşa edilmiş olup mesafe uzunluğu yaklaşık 750 Km'dir. Bunlardan başka Hoten bölgesi içerisinde de çok sayıda uzun mesafeli yollar bulunmaktadır. Daha sonra bu eski yolları takip ederek çağdaş ve modern yollar yapılmıştır.[481]

3.4.4. İpek Yolu

İpek Yolu'nun başlangıcı Çin hâkimiyeti tarafından yapılmış olup, tarihi M.Ö. 130'lu yıllarına kadar uzanmaktadır. Aslında bu yolun adı İpek Yolu değil Çin ile Akdeniz arasında işleyen bir ticaret yoludur. Bu yolda sadece İpek değil, birçok ürün taşınmıştır. Daha sonra bu yoldan, batıdan Çin'e giden ürün sayısı daha fazlalaşmaya başlamıştır.[482] Orta Çağ boyunca en önemli ticaret yolu olarak İpek Yolu karşımıza çıkmaktadır. İpek Yolu, Doğu ve Batı Türkistan'dan geçip Afganistan, İran ve Anadolu'ya oradan Avrupa'ya kadar ulaşan, dünyanın en uzun, en önemli ve en yararlı ticaret yolu olarak önem taşımaktadır.[483] Orta Çağ'ın en çok kullanılan ticaret yolunun üzerinde olan Hoten, Yarkent ve Kaşgar şehirleri ticaret kervanlarının geçiş yolu üzerinde olduğu için bir merkez hâlinde gelişmiştir. Güney İpek Yolu'nun en büyük merkezidir. Orta Asya ve Çin tarihinde de çok önemli rol oynamıştır.[484] Tarih boyunca bu yol üzerinde yer alan ülke ve şehirler, İpek Yolu üzerinde olması nedeniyle kısa süre içinde zenginleşmiştir.[485]

Hoten gibi Tarım Havzası bölgelerinde yaşamış olan Uygurların kültür tarihi İpek Yolu ile şekillenmiştir. Eski ünlü tarihçi Herodot, *Tarih* adlı eserinde Hoten'in de aralarında bulunduğu Doğu Türkistan'ı "Seres"[486] (İpek) ili olarak tanıtmıştır.[487] İpek Yolu insanlar tarafından yapılmış yol değildir. Bu yol, doğa ve iklimin doğal bir şekilde hazırladığı büyük kapsamdaki vadi yatakları ile kervanların yürümeye ve konaklamalarına uyumlu vahalardan oluşmakta olan bir yoldur. Ardından bu vahalarda

---

[481] Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Medeniyet, Maarif, Tibabet*, 79-80.
[482] Taşağıl ve Çift, *Türkler*, 161.
[483] Abdullah Cinkara, "Uygurlar ve İpek Yolu", *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2019, 331.
[484] Ögel, *Hun İmparatorluğu*, 2015, 2:428-29.
[485] Taşağıl, *Uygurlar*, 17.
[486] Seres, eski grekçede İpek anlamına gelmektedir. Grekler Hoten'i İpek İli ve "Seres" olarak adlandırmışlar. Bkz. Selim, "Hoten Hanedanlığı", 11.
[487] Nurhacı, *Karahanlılar*, 115.

zaman geçtikçe şehirler kurulmuştur. Hami, Turfan, Kaşgar, Aksu, Kuçar, Hoten ve Yarkent gibi şehirler de İpek Yolu üzerinde kurulmuş olan şehirlerindendir.[488]

M.Ö. 138-126 yıllar arasında, Batı dünyasının zenginliklerinin keşfiyle beraber, bu yöne doğru yürüyen işgaller sonucunda aynı zamandaki Çin hâkimiyeti Hoten'e kadar ulaşarak burasını bir süreliğine istila etmiştir.[489] Bu olaydan sonra binlerce yıl batı âlemi ile ilişkiler kuracak olan İpek Yolu açılmıştır. İpek Yolu Çin'den başlamakta, çoğunlukla Türklerin yaşadığı Orta Asya'daki Hoten gibi güzergâhlardan geçerek İran üzerinden Akdeniz'e ulaşmaktadır. Aynı zamanda İpek Yolu'na hâkim olan, o dönemlerde dünya ticaretinin önemli bir kısmına hâkim olacaktı. Dolayısıyla İpek Yolu büyük devletler arasında mücadele konusu olmuştur.[490]

Daha sonra Karahanlılar ve diğer hanedanlıklar bu ticaret yolunun bozulmaması için çok çaba göstermiştir. Ortaya çıkan siyasî karışıklıklara rağmen İpek Yolu'nun güvenliği için çok dikkatli hareket etmiştir. Hem gayrimüslimler hem Müslüman tüccarlar Doğu Türkistan üzerinde ticari faaliyetlerin sürekliliğini sağlamıştır. Karahanlılar, bölgede ticari hayatı canlı tutmak için Çinli gibi yabancı tüccarlarla anlaşmalar yapmış ve kendi topraklarındaki ticaret konusunda güvence sağlamıştır.[491]

Daha önemlisi uluslararası ticarette önemi olan İpek Yolu'nun ana güzergâhı, Karahanlı topraklarından geçmiştir. Bu yol o dönemde doğu-batı ve batı-doğu ticaret akışını ve elçilik heyetlerini Hoten, Kaşgar, Balasagun, Semerkant, Buhara ve Termiz güzergâhlarını birbirine bağlamıştır. Bundan başka bu yol çok eski zamanlar boyunca Bizanslar, Sâsânîlar, Çinliler, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar tarafından sırayla kontrol edilmeye çalışılmış ve aralarında sürekli mücadeleler yaşanmıştır.[492] Daha sonra bu yolun kontrolünü Karahanlılar üstlenmiştir. Karahanlılar, doğuda Çin ve Karahıtay Devleti'yle; güneybatıda Hindistan, Afganistan, İran ile (Gazneliler ve Selçuklular üzerinden); batıda ise Batı Asya, Kuzey Afrika ve Güneydoğu Avrupa ile ticari bağlantı kurmuştur. İlk Karahanlı ticaret kervanı aynı zamanda Çin'de kurulmuş olan Sung Hanedanlığının başkenti Kai-ping'e 1009 yılında Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadir Han tarafından bir heyet olarak gönderilmiştir.[493]

---

[488] Güzel, *Türkler*, 3:31.
[489] Taşağıl, *Eski Türk Tarihi*, 190.
[490] Taşağıl, *Uygurlar*, 142.
[491] Nurhacı, *Karahanlılar*, 109.
[492] Bozkurt, "İpek Yolu", 370.
[493] Almas, *Uygurlar*, 493-94.

3.4.5. Yeşim Taşı

Doğu Türkistan'ın güneyinde yer alan Hoten, Hunlar devrinden beri topraklarından çıkan yeşim taşları ile meşhur olmuştur. Hunlardan sonra Batı Göktürkler'e ilhak olan Hoten 632'de Çin'e bol miktarda yeşim taşları göndermiş ve Çin hükümdarı çok memnun olarak onlara cevap vermiştir. Bu gibi yeşim taşına ilişkili kayıtlar Çin tarihinde hep rastlanmaktadır. Dolayısıyla Çinliler tarihî süreç içerisinde Hoten'e çok önem vermişlerdir. M.Ö. Han Hanedanlığından Ming Hanedanlığına kadar bütün resmi tarihlerde Hoten'e ait müstakil bölümler bulunmaktadır.[494] Bu taşa Çinliler çok önem verdiği için, "beyaz Çin taşı" da denilmektedir.[495] Bu Çinlilerin Hoten'e çağlar boyu verdiği önemin göstergesidir. Çinliler sadece bu meşhur taş için özel olarak Hoten-Çin Yeşim taş yolu yapmışlardır. Asya'nın en güzel yeşim taşının bu bölgeden çıkması Hoten'i meşhur eden sebeplerden biri olmuştur.[496]

Yeşim taşı Hoten bölgesinde bulunan nehirlerden ve onun dışında ormanlık, dağ ve vadilerden çıkarılır.[497] Çok eskiden bu yana bu taşın bölgenin geçimini sağlamasında büyük katkısı olduğuna dair bilgilere çeşitli kaynaklardan ulaşılabilmektedir. Yeşim taşı ile ilgili eski kaynaklardan en ayrıntılı bilgilere Biruni'nin *el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhi*r adlı eserinde rastlarız. Faş (şimdiki adı ise Yorunkaş Deryası ve Karakaş Deryası) isimli bir vadiden en kıymetlisi çıkar. Faş (Yorunkaş Deryası) tarafından çıkan yeşim taşı beyaz (ak) olur ve çok pahalıdır. "Karafaş" (Karakaş Deryası) tarafından çıkan yeşim taşı, bulanık olup rengi siyaha yakın olur. O taşa kara boncuk derler. Bu bölgeden (Hoten) geçenlerden biri, eski zamanlarda bu bölgeden Çin ülkesindeki bir hükümdara 200 ratil ağırlığında bir yeşim taşı götürüldüğünden bahseder. Bu taşa Türkler de Çinliler de çok önem vermiştir. Dolayısıyla o taşın diğer bir adı da "zafer taşı"dır. Çünkü savaşlarda zafer elde etme isteğiyle kılıçlarını, eyerlerini ve kemerlerini yeşim taşıyla süslemişlerdi. Daha sonra Çinliler gibi başkaları

---

[494] Taşağıl, *Eski Türk Tarihi*, 182-88.
[495] Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Kiymetli Taşlar ve Metallar Kitabı (el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*, çev. Emine Sonnur Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 254.
[496] Taşağıl, *Eski Türk Tarihi*, 182-88.
[497] el-Bîrûnî, *Kiymetli Taşlar ve Metallar*, 253.

da aynı amaçla Türkleri izleyip yüzüklerinin ve kılıçlarının tutkularını yeşim taşından yapmışlardır.[498]

Han devlet elçisi Hoten'e gidip geldiğinde, Han-Wu-di'ye ünlü Huang-he nehrinin başlangıç kaynağı Hoten Nehri olduğu, o nehirden ve o yerdeki dağlardan Yeşim taşı çıkmakta olduğu hakkında bilgi verdiği görülmektedir. O yüzden Han hakanı eski harita ve kitapları inceleyerek, bu ünlü Hung-he nehrinin baş kaynağını Kunlun-Kurum dağı olarak isimlendirmiştir.[499] Belirttiğimiz gibi bu taşa Çinliler çok önem veriyorlardı. Göktürkler de bir ara Çinlilerle aralarını düzeltmek için, onlara yeşim taşı gönderdiği bilinmektedir.[500]

Yeşim taşının Hoten'den çıkması bölgeye iktisadi açıdan çok katkı sağlamıştır. Yeşim taşının değerli ve pahalı oluşu, Türklerin ve Çinliler gibi diğer milletlerin de o taşa önem vermesinden kaynaklanmaktadır. Yeşim taşının en kıymetlisi ve en değerlisinin dünyanın hiçbir yerinden bulunmayarak sadece Hoten bölgesinden çıkması bu taşın değerini, kıymetini ve fiyatını daha da arttırmakla beraber bölgenin de değerini ve önemini tarih boyunca arttırmıştır. Günümüzde de Yeşim taşı ticareti ve bunun ekonomiye katkısı hâlâ devam etmektedir. Çin elçileri Hoten'e geldiğinde mutlaka bu taşlardan toplayıp Çin'e götürüyorlardı. Klasik Çin kaynaklarında, Yeşim taşının çıktığı dağa "Kun-lun" Dağı adını vermişlerdir. O dönemdeki Çin İmparatoru Wu-di, ordu ve savaş gibi işlerine önem verdiği kadar, diğer sömürgecilere benzer şekilde Yeşim taşı gibi değerli eşyalarının coğrafya bilgisine de önem vermiştir.[501]

Hoten'de diğer tüm sanat ve medeniyet unsurlarının zamanla değiştiği görülmekle birlikte Yeşim taşının önemi zamanla artarak aynı değerini korumuştur. Yeşim taş sanatı eski zamanlardan günümüze kadar değerini korumaktadır. Asırlar boyunca Çin'de kurulmuş hanedanlıklar ve devlet adamlarının Yeşim taşına olan bakışı, ilgisi ve onu zenginliğin bir alameti olarak görmesi hiç değişmemiştir. Dolayısıyla bu taş, asırlar boyunca değerini ve kıymetini hiç kaybetmemiştir. Hâlâ Çin'in her tarafından arkeolojik araştırmalarda kazılan eski mezarlardan çeşitli Yeşim taşları çıkmaktadır. Çin'in Henen eyaletinin En-yang bölgesindeki bir eski kadın mezarından işlenmiş ve oyulmuş çok sayıda Hoten Yeşim taşı bulunmuştur. Çin'de kurulan Chin Beyliği'ne ait

---

[498] el-Bîrûnî, *Kiymetli Taşlar ve Metallar*, 250.
[499] Ch'ien, *Si-ma Ch'ien Tarihi Hatıralar*, 505.
[500] Taşağıl, *Gök-Türkler*, 143.
[501] Ögel, *Hun İmparatorluğu*, 2015, 2:58.

Kağan ailesi, bir duvarının Hoten Yeşim taşından yapılması karşılığında kendine ait 15 şehri karşı beyliğe vermiştir. Hatta Hoten'den Çin illerine Yeşim taşı nakletmek ve Yeşim taşı ticaretini daha da geliştirmek için İpek Yolu kullanılmış ise de nakliyatı için, ayrıca Yeşim Taşı Yolu adında özel bir kervan yolu yapılmıştır.[502] Dolaysıyla Çinliler'in Yeşim taşı kaynağı sadece Hoten olmaktadır.[503]

3.5. Zirai Hayat ve Hayvancılık

Hoten'de ziraat ve tarım en önemli gelir kaynaklarından biridir. Özellikle pamuk ve keten üretimi daha çok gelişmiştir.[504] Bölgedeki zirai faaliyetler, diğer Türkî kavimlere kıyasla çok daha erken gelişmiştir. Tarım Havzası içerisindeki bölgelerde genellikle hayvancılık ve ziraî hayat çok gelişmiştir. Şehir halkı ya da komşu bölgelerdeki halklar hayvancılığa çok önem vermiş ve bunu genel geçim kaynağı olarak görmüştür.[505] Hoten Uygurları'nın M.Ö. II. yüzyılının ortalarında ziraî hayata geçmiş olduğu görülmektedir. Tahıl ekimi için çok geniş çapta toprak hazırlanmıştır. Karahanlılar dönemine kadar şehrin zirai hayatı oldukça gelişmiştir. Aynı zamanda hayvancılık milattan önce ve milattan sonra hatta Karahanlılar döneminde de aynı zirai hayat gibi, Hoten halkının geçimi için vazgeçilmez bir hale gelmiştir.[506]

Hoten Nehri'nden açılmış olan kanallar sayesinde toprak sulama işlemleri yapılarak bölgenin zirai hayata elverişliliği daha da arttırılmıştır. Sonuçta eski çağlardan itibaren meyvecilik, bağcılık, pamukçuluk, hayvancılık ve ipekçilik bölge halkının gelir kaynağı olmuştur.[507]

Karahanlılara ait bölgelerde de toplum temelde ziraat ve hayvancılık ile geçimini sağlamıştır. Dolaysıyla Hoten, Karahanlılar Devletine geçtikten sonra da tarım ve hayvancılığın daha ileri seviyesine ulaşmıştır.[508] Daha önce Tang Sülalesi devrinde Tang Rahibi "Tang Xuan-Zang" "bölgeye geldiğinde Hoten'in tahıl ürünleri açısından çok bol olduğundan, çeşitli meyvelere sahip olduğundan bahsetmiştir".[509]

---

[502] Süleyman, *Dünyada Sadece Bir Hoten Var*, 40-41.
[503] Ögel, *Türk Kültürü*, 116.
[504] Almas, *Uygurlar*, 492.
[505] Zixiyaou, *Uygur Tarihi*, 397.
[506] Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Medeniyet, Maarif, Tibabet*, 36.
[507] Taşağıl, *Eski Türk Tarihi*, 188.
[508] Ren Ye-fei ve Yasin Huşur, *Uygurlar* (Pekin: Milletler Yayınları, 2014), 71.
[509] Eğitim Komitesi Ü. Tarih Ders Hazırlama Grubu, *Yerli Tarihi*, 257.

Şehrin güneyindeki Çira ilçesi halkları hayvancılığa özen göstermiş bir halk olup at, inek, deve, eşek, koyun ve keçi gibi ev hayvanlarını daha yaygın beslediği bilinmektedir. Araştırmacı Ying-Çin'e göre *Şincan'ın Eski dönem Hayvancılık Gelişimi* adlı makalesinde: "Han sülalesi devrinde Hoten'i dört beylik idare etmiştir. Bu dört beylik, 46 bin 200 kişilik bir nüfusa sahipti. Toplamda 237 bin hayvan vardır. Dağlık bölgelerindeki iki hanedanlığın 3 bin 780 kişilik nüfusu vardı. Bunlar 37 bin 800 adet hayvanı beslemektedir" beyanıyla bölgenin tarıma ve hayvancılığa çok önem verdiğini kanıtlanmıştır. Hoten'de pamuk ve tahıl ürünlerinin yanı sıra arpa, buğday, püre, pirinç, gibi tahıl ürünleri de yetiştirilmiştir. Bunların içinde buğday ekimine daha çok önem verilmiştir. Aynı zamanda farklı üzüm tarlaları yetiştirilmiştir. Üzüm bostanlıkları ve meyve bağları bölgeyi daha da güzelleştirdiği görülmektedir. [510]

Karahanlı döneminde şehrin ekonomik durumu ilk başta kısa bir süre sıkıntılı geçmişse de tahıl ve hayvancılık üretimi daha sonraki yöneticilerin iktisadi politikalarda yaptıkları düzenlemelerden sonra istikrara kavuşmuştur. Başta kara yolu ticaretini daha yüksek seviyelere ulaştırmak amacıyla şehirlerde imar faaliyetlerini de ihmal etmediği görülmüştür. XI yüzyıla gelindiğinde bölge, İslâmiyet'ten önceki kültürleriyle İslâmiyet'ten sonraki kültürlerini kaynaştırarak çok yönlü Güney Tarım Hayvancılık medeniyetini oluşturmuştur.[511]

3.6. Eğitim ve Kültürel Faaliyetler

Karahanlılar döneminde kendilerine ait olan büyük bir alanda ilim ve kültür faaliyetleri sürdürülmüştür. Bu devletin hâkim olduğu alanlar eski medeniyet gelişimleri içerisinde bulunmaktaydı. Batı Karahanlılar İran-İslâm kültürünün, Doğu Karahanlılar ise Çin ve Uygur kültürlerinin etkisi altındaydı. Dolayısıyla Karahanlılar devrinde sadece İslâm kültürleri gelişmekle kalmamış, aynı zamanda Hoten gibi Doğu Karahanlılar hâkimiyeti altındaki bölgelerde Türk kültürü de yaşatılmıştır. [512] Karahanlı Hanedanlığının kuruluşu Uygurlar tarihinde çok önemli bir olgudur. Karahanlıların Doğu Türkistan'ın Kaşgar, Hoten ve Yarkent gibi batı bölgelerinin kültürel ve eğitim alanında gelişimine ciddi katkısı olmuştur. Hoten gibi farklı etnik ve dini toplulukların

[510] Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Medeniyet, Maarif, Tibabet*, 19.
[511] Sulayman, *Kültürel Anıtlar, Yeşillik ve Ekoloji*, 138.
[512] Merçil, *Müslüman Türk*, 40.

bir arada yaşadığı bölgelerde eğitim, sosyal, siyasî, medeni ve ekonomik açıdan gelişim de farklı bir seyir aldığı görülmektedir.[513]

Hoten Uygurları, İslâm'ı kabul ettikten sonra dışarıdan gelen İslâm karşıtı saldırılara karşı ciddi mukavemet göstermiştir. Halk arasında bu güçlü birliktelik ve İslâm'a bağlılık isteğinin gelişmesinde, daha önce de söylendiği gibi Karahanlı yöneticilerin katkısı oldukça fazla olmuştur. Bunlarda daha önceden gelişmiş toplum ve devlet anlayışı olduğundan, Karahanlı hükümdarları Hoten toplumuna elinden geldiğince sahip çıkmış, bölge halkının huzurunu arttırmak için çok çaba harcamıştır. Bölgede yaptıkları kültürel ve mimari faaliyetlerin akabinde ilim ve eğitimle halkı donatarak Hoten'i eski ve geride kalmış bir kale yapısından Karahanlı kimliğine dönüştürmüştür.[514]

Karahanlılar'a ait tüm bölgelerde ilim ve kültür faaliyetleri daha yaygın hâle gelmiştir. Bu devletin hâkim olduğu bölgeler, daha eski kültür alanının içinde bulunuyordu. Batı Karahanlılar İran-İslâm kültürünün, Doğu Karahanlılar ise Çin ve daha önceden beri bölgelerde yaşamış olan Uygur medeniyetinin etkisiyle yaşamış bulunmaktaydı. Dolayısıyla sadece Karahanlıların getirdiği kültürlerle sınırlı kalmamıştır. Özellikle Doğu Karahanlıların iktidarı altında yer almış şehirlerde Karahanlıların öncesindeki kültürlerle beraber gelişmekte olduğu görülmektedir.[515] Çok eskiden bölgede Uygurlar yerleşik hayata geçmiş, Budizm ve Maniheizm gibi dinleri kabul ettikten sonra yerleşik medeniyet ve kültürler ortaya çıkarmıştır. Çok sayıda dil bilgisi ve dil malzemeleri üretip günümüze kadar ulaşmasını sağlamış, çok sayıda sanat eseri ve mimari eser üretmiştir.[516]

İslâmiyet döneminin Türklere ait kültür ve mimarisinin Orta Asya'da ortaya çıkması Karahanlılar dönemindedir.[517] Bu devirde pek çok bölgeyi mimarî ve kültürel açıdan geliştirmişlerdir. Bunlar arasında Beşbalık, Kuçar, Kumul, Turfan, Kaşgar ve Hoten gibi şehirleri sayabiliriz. Aslında daha önceden beri Hoten ve civar bölgelerdeki halklar, mimari sahada çok eser ortaya koymuştur. Bu eserler; Türk otağ ve ordu geleneğini, eski Orta Asya ve Çin geleneği ile, daha sonra Karahanlı İslâm mimari geleneğini

---

[513] Nurhacı, *Karahanlılar,* 113.
[514] Nurhacı ve Guo-guang, *Şincan İslam Tarihi*, 40-47.
[515] Merçil, *Müslüman Türk*, 40.
[516] Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 41.
[517] Ara Altun, "Karahanlı Mimari", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye: TDV Yayınları, 2001), 22: 412.

birleştirerek devrin en parlak mimari eserlerini oluşturmuştur.[518] Türk dünyasında İslâm'ı ilk kabul eden topluluk olan Karahanlılar, mimari ve kültürel bakımdan, Hoten gibi bölgelerde kendilerinden sonra ortaya çıkmış devletleri büyük ölçüde etkilemiştir.[519]

İlk zamanlardan beri Türk devletlerinde bir şehir ele geçirildiğinde, ele geçirilen şehrin merkez konumda olan yeri yıkılmış olsa da, tamir edilerek o yere bir kale inşa edilirdi. Müslüman Karahanlıların da ele geçirdiği topraklarda atalarını takip ettiği görülmüştür. Karahanlılar aynı âdetlere uyarak, Hoten'i fethettikten sonra aynı sistemi bölgeye uygulayarak Hoten'i tekrar inşa etmiştir. Ele geçirdiği bölgeye ilk önce bir kale inşa etmek, Karahanlı hükümdarlarının bir sembolü hâline gelmiştir. Kale inşa ettikten sonra ele geçirilen şehrin yüksek kısmına şehrin hükümdarları için bir saray, şehir merkezine bir Ulucami yapılmaktadır.[520] Bu açıdan Karahanlılar, Kaşgar şehrini kültürel ve dinî bir merkez olarak geliştirmiştir. Bu dönemde birçok Türkçe eser yazılmıştır. Bu eserlerden günümüze intikal eden en önemlilerinden biri, 1070 yılında Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış olan *Kutadgu Bilig* (siyaset bilgisi, devlet yönetme bilgisi)" adlı eseri, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugāti't-Türk* adlı eseri gibi birçok edebî, mimari ve tarihi eserler yazılmıştır.[521]

Dolayısıyla Karahanlılar, Hoten'e gelmeden önce bölgede Budizm anlayışına göre inşa edilmiş mimari eserlerin yerine Türk İslâm mimarisine uygun olarak medreseler, hastaneler ve külliyeler yaptırmışlardır. Hoten, Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadir Han tarafından fethedildikten sonra şehirde çok geniş kapsamlı İslâmlaştırma faaliyetleri başlatılmıştır. Diğer Karahanlı şehirlerinde olduğu gibi Hoten'de de birçok cami, mescit, imarethane ve kervansaray yapılmıştır.[522] Bu faaliyetler neticesinde Hoten'i içine alarak Balasagun, Semerkant, Kaşgar ve Buhara şehirleri ayrı ayrı kültür ve ilim merkezi hâline getirilmiştir.[523] Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadir Han da bu kültürü takip ederek Hoten'de İslâm'ı daha da yaymak ve geliştirmek için bölge içinde çok sayıda mescit, cami, okul ve medrese inşa ettirmiş, çok sayıda eğitimli âlim ve öğretmenleri bu bölgeye getirmiş ya da bölgede yetiştirmiştir.[524]

---

[518] Gömeç, *Uygur Türkleri*, 80-87.
[519] Saray, *Doğu Türkistan*, 65.
[520] Nurhacı, *Kadım Uygurlar ve Karahanlılar*, 66.
[521] Bedirhan, *Orta Çağ*, 58-59.
[522] Barthold, *Orta Asya*, 300.
[523] Bedirhan, *Orta Çağ*, 157.
[524] Tarih Düzenleme Birliği, *Hoten*, 2:479.

3.6.1. Alâeddin Muhammed Hotenî

Bölgede yetişmiş Büyük âlimlerden biri Alâeddin Muhammed Hotenîdir. Karahanlılar devrinde Hoten'de doğup yaşamış ve Hoten'de Uygur tıp sahasına büyük katkıda bulunmuş biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Alâeddin Muhammed Hotenî'nin doğum tarihi üzerinde farklı görüşler mevcuttur. Recep Yusuf, *Alâeddin Muhammed Hotenî ve ellâme Kent'i Hakkında* adlı makalesinde Muhammed Hotenî'nin 1160 yılında şimdiki Hoten'e ait Borzat (Bahçe) Heliçe köyünde doğduğunu belirtmiştir. Bir diğer kaynakta 1150 yılında doğduğu ileri sürülmüştür. Bir kısım âlimler de bu tarihte, yani 1150 yılında doğduğuna kanaat getirmiştir.[525]

Alâeddin Muhammed Hotenî, Hoca Muhammed adlı bir din âlimin ailesinde dünyaya gelmiştir.[526] O çocukken babasının terbiyesinde dinî ilimlerde çok ileri seviyelere ulaşmış olduğundan babası onu aynı devirdeki ünlü Kaşgar "Saciye Medresesi"ne göndermiştir.[527] Orada tıp ilmini ve diğer ilimleri almıştır. Kaşgar'da eğitimini tamamladıktan sonra yurduna dönmüştür. Hoten'e geldikten sonra orada medrese kurup dinî ve şer'i ilimler dışında tıp ilimlerine de çok önem vermiş ve çok sayıda tıp âliminin yetişmesine katkı sağlamıştır.[528]

1212 yılında Karahanlılar yıkılmaya yüz tutmuş ve Moğol Naymanlarından Güçlük, bölgeyi ele geçirmiştir. Güçlük bölgeye geldikten sonra şehrin Müslüman halkını acımasız bir dinî baskıya maruz bırakmıştır. Daha önce belirtildiği gibi camiler, medreseler kapatılmış; Müslümanlar dininden dönüp Budizm'e girmeye zorlanmış, birçok Müslüman öldürülmüştür. Bu süreçte Alâeddin Muhammed Hotenî ve onunla birlikte olan 3000 bine yakın talebesi bir yere toplanmış ve dinlerinden dönmeye zorlanmışlardır. Ancak Alâeddin başta olmak üzere bu üç bin kişi dinlerinden dönmemiş, bunun üzerine Alâeddin ve arkadaşları Güçlük tarafından öldürülmüştür.[529]

---

[525] Orhun Uygur Tarihi İnternet sitesi, *Uygurlar'daki Ünlü Şahıslar* (Orhun Uygur Tarihi İnternet Sitesi: Orhun Uygur Tarihi İnternet Sitesi, 2009), 34-37.
[526] Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Medeniyet, Maarif, Tibabet*, 333.
[527] Uygur Tarihi İnternet sitesi, *Uygurlar'daki Ünlü Şahıslar*, 36.
[528] Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Medeniyet, Maarif, Tibabet*, 307.
[529] Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 1:124.

3.6.2. Medreseler

Karahanlılar devri imar faaliyetleri açısından da parlak geçmiş, birçok saraylar, camiler, ribâtlar, ve köprüler yapılmakla beraber çok sayıda medreseler de inşa edilmiştir. Hoten halkı, Karahanlılar gelmeden önce de yerleşik hayata geçerek, ilim ve kültürlerinde kendilerini geliştirmiş bir halk olduğundan dolayı İslâm'ı kabul ettikten sonra da aynı hızını devam ettirerek şehir, kasaba ve köylerde dahi çok sayıda medrese kurmaya önem vermiştir. Karahanlılar devrinden Seidiye Hanlığına[530] kadar olan uzun bir dönem boyunca Hoten'in merkez bölgelerinde özel yüksek seviyedeki büyük medreseler, köy ve kasabalarda küçük medreseler ve Kur'an kursuları kurulmuştur. Bu eğitim mekânlarının giderleri devletin vakfettiği zemin, değirmen, saray, dükkân gibi yerlerin gelirleriyle karşılanmıştır.[531]

Karahanlılar devrinde İslâm eğitim kurumlarının kurulması, Budizm eğitim kurumlarının kurulmasına göre çok daha yüksek seviyede olmuştur. Eğitim kurumlarının kapsamı dini ilkokul, medrese ve Kur'an kursu gibi üç ana temelden oluşmaktadır. İlkokul 3-4 senelik olup, Arap dili, Kur'an ve dinî kurallar öğretilirdi. Bu sayede öğrenciler, İslâm dininin temel bilgilerine sahip olmaktaydı. Bu tür okullar çoğunlukla şehir ve köylerde bulunmaktadır.[532]

Medreselerin temel görevi, imam, müezzin, hatib, vaiz, müftü gibi ahalinin gereksinimlerine cevap veren eğitimli insanların yetiştirilmesi yanında, yargı işlerinden sulama ile vergi meselelerine kadar pek çok alanda etkinliği olan kadılık, muhtesiblik, kâtiplik, tercümanlık, istihbarat, noterlik, elçilik, naiblik, valilik ve vezirliğe kadar devletin bürokrasi alanındaki gereksinimlerine cevap vermekti. Medreselerin kuruluşu ve yayılışının, devletin ve halkın ortak ihtiyaç duydukları bürokrat ve din adamları yetiştirme gereksiniminden kaynaklandığı söylenmektedir.[533]

---

[530] Seidiye (Seyyidiyye) Hanlığı, 1514-1533 yıllar arasında Kaşgar, Yarkent, Hoten şehirlerinde kurulmuş bir hanedanlıktır. Bu Hanedanlık, ünlü Bâbür Han'ın dayısı Ahmed Alca Han'ın oğlu Seyyid Han, Bâbür ile işi birliği yaparak yukarıdaki şehirleri ele geçirip 1514 yılında kurmuştur. Başkenti önce Kaşgar sonra Yarkent olmuştur. Dolaysıyla Yarkent Hanlığı ya da kurucusunun adıyla Seidiye Hanlığı olarak bilinmiştir. Seidiye Hanlığı Çağatay Hanedanlığının son nesli olarak görülmektedir. Bkz. Taşağıl, "Türkistan", 558.

[531] Tarih Grubu, *Hoten Tarihî*, 11-12.

[532] Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Medeniyet, Maarif, Tibabet*, 175-77.

[533] Suat Polat, "Karahanlı Devleti'nde Eğitim Faaliyetleri", *Uluslararası Eğitim, Bilim ve Teknoloji Dergisi* 1, sy 1 (2015): 45.

İslâm dinine ait eğitim yoğun olarak verilir. Medreseler, 7 yıldan 13 yıla kadar devam etmekte olup burada dinî hükümler, dinî temel bilimler, şeriat bilimleri, Kur'an, hadis, Arap dili kuralları, mantık ilmi, İslâm felsefesi, İslâm hukuku gibi dersler öğretilirdi. Bu medreseleri tam olarak bitirmiş olanlara "âhun, damolla" gibi unvanlar verilmekte idi. Tam olarak bitiremeyenler ise camiye imam olarak atanırdı. Kur'an kursları 4-6 yılı kapsamakta olup, burada Arap dili, Kur'an ve hadis hükümleri ile tefsir dersleri okutulmakta idi. Onun dışında *Sufî Allah Yar, Nevaî, Hoca Hafiz* ve Peygamberimizin hayatı öğretilirdi. İslâmî ilimlerin bir kısmı Farsça olduğundan Farsça dilbilgisi gibi dersler de verilmekteydi. Karahanlılar devrinde ortaya çıkan *Kutadgu Bilig, Dîvânü lugāti't-Türk* ve İbn Sina'nın *el-Ḳānûn fi't-ṭıbb'ı* eserleri gibi çok sayıda ünlü eserler, yanı sıra felsefe, tarih ve astronomiye ait eserler de devrin en yüksek bilim yurdu olan medreselerde öğretilirdi.[534]

Alâeddin Muhammed Hotenî Medresesi

Medrese, Muhammed Hotenî'nin babası tarafından Muhammed Hotenî için yaptırılmıştır. Hotenî'nin babası din âlimi olup hocalıkta oldukça ileri seviyelere ulaşmış biridir. Alâeddin, babasının terbiyesinde dinî ilimlerde orta dereceye kadar ulaşmıştır. Daha sonra babası onu Kaşgar'daki ünlü Saciye Medresesine göndermiştir. Hotenî, orada dinî ilimler dışında Uygur tıbbi sahasında da çok ileri seviyelere ulaşmıştır.

Alâeddin Muhammed Hoten'e döndükten sonra onun eğitiminden istifade etmek için etraftan çok sayıda talebeler toplanmaya başlamıştır. Onun adı çok uzaklara hatta yurt dışına kadar gitmiştir. Toplanan talebeler üç bini aşmış ve o yüzden babası onun için bu medreseyi kurmuştur, Alâeddin Muhammed şeriat ilimleri dışında tıp ilminin yayılmasına da önem vermiştir.[535]

3.6.3. Camiler

İslâmiyet'in yayılması ve kabulüyle beraber Türk mimarisinde camiler önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Daha önce belirtildiği gibi Türk devletleri, fethettikleri şehirlere yeni camiler inşa etmiştir. Karahanlılar da Hoten bölgesini fethettikten sonra bölgede çok sayıda cami inşa etmişlerdir. Bölgede yapılan camilerde daha önce de yaşamış olan

[534] Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Medeniyet, Maarif, Tibabet*, 174-76.
[535] Uygur Tarihi İnternet sitesi, *Uygurlar'daki Ünlü Şahıslar*, 35-36.

Uygurların mimarisi ile Karahanlı mimarisinin izleri görülmüştür.[536] Karahanlı döneminde bölgede yapılan camiler hakkında verilmiş olan bilgiler genel olup ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır.

Keriye Cami

Keriye Cami 1200 yılında yapılmış, 800 seneden fazla geçmişe sahip olup yüz ölçümü 13 bin 449 metrekaredir. Sadece dış salonu 10 bin 439 metrekaredir. Cami 10 küçük, 153 büyük sütun olarak toplam 163 sütundan oluşmaktadır. Bölge hariç tüm Doğu Türkistan bölgesinde en büyük cami sayılmaktadır. Cami, bir defada yaklaşık 12 bin kişinin namaz kılabileceği bir kapasiteye sahiptir. İnşa edildiğinden bugüne kadar yaklaşık yedi defa tamir edilerek genişletilmiştir.[537]

3.7. Bulgular

Bölgenin Karahanlılar dönemindeki umumi durumu ele alınırken, İslâmiyet'ten önce ve İslâmiyet'ten sonra olarak ayrıma gitmek isabetli olacaktır. Türklerin İslamiyet'ten önce Asya'da kurdukları ilk devlet Asya Hun İmparatorluğu'dur. Bu dönemlerde Hoten'de Udun adında bir hâkimiyet kurulmuştur. Hoten'i ilk evvel Hun İmparatorluğu sırayla Tang İmparatorluğu gibi Çin'de kurulmuş devletler; Göktürkler, Uygurlar, daha sonra Karahanlılar ele geçirmiştir. Ardından bölge İslâmlaştıktan sonra Karahıtaylılar ve Moğollar gibi büyük devletler Hoten'i sık sık ele geçirerek, bölgenin yapısında birçok değişikliğe yol açmıştır. Dolayısıyla Hoten, dönemler boyunca merkezî yerini korumuştur. Bölgeye gelen tüm güçler bölgeyi merkez olarak kullanmıştır. Çeşitli dinî gruplara, kültürlere sahip siyasî güçlere ev sahipliği yapmıştır. Bölge, konum olarak siyasî mücadelelerin yaşandığı bir alanda yer almıştır. Karahanlılar dönemi, bölgenin Türkleşmesinde büyük rol oynamıştır. Bölgenin ilk Türkleşme süreci hakkında birbirine uymayan görüşler olsa da sürecin Hunlar devrinde başlayıp genel olarak Uygurlar devrinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

İktisadi olarak bölgenin gelişmesindeki mühim etkenlerden biri bölgenin konumu, diğeri ise siyasî istikrarın sağlanmasıdır. Hoten'in, konumu nedeniyle mühim ticari yol güzergâhların bulunduğu ve siyasî iktidarların sürekli mücadele halinde olduğu bir yer olması nedeniyle iktisadi bir merkez hâline geldiğini söylemek mümkündür. Şehre

---

[536] Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Medeniyet, Maarif, Tibabet*, 307.
[537] Süleyman, *Dünyada Tek Bir Hoten Var Medeniyet, Maarif, Tibabet*, 350.

gelen veya bölgeyi ele geçiren devletler, şehrin bu özelliğinden yararlanmış ya da yararlanmaya çalışmıştır. Karahanlılar bölgeye hâkim olduktan sonra bölgede yaşanan karışıklıklara rağmen yürüttüğü ekonomik politikalar neticesinde ticari hayatın sürekliliğini sağlamıştır.

Bölgede Karahanlı şehirlerinin gelişmesine katkı sağlayan etkenlerden biri de bölgenin, büyük ticaret yolu olan İpek Yolu'nun kesişme noktası olmasıdır. Hoten'de ipekçilik çok eski devirlere dayanmaktadır. Çerçen Zağunluk mezarında yapılan kazılarda ipek gömlek, ipek boğma pantolon, ipek başörtüsü, ipek çanta gibi birçok eşyayı, Ş. Ö. B Arkeoloji Araştırma Merkezi ortaya çıkararak bundan 3000 yıl öncesine ait olduğunu tespit etmişlerdir. Aynı zamanda İpek Yolu'nun tarihi dönemleri o yıllara dayanmaktadır. Hoten'in en önemli iş kolu olan ipekçiliğin günümüze kadar devam etmesi, bölgenin Karahanlılar öncesi ve sonrası ekonomik gelişmelere büyük katkı sağlamış olduğunu göstermektedir.

Hoten ekonomisine büyük katkı sağlayan bir diğer unsur yeşim taşıdır. Bölgeden çıkarılan yeşim taşları, dünyanın hiçbir yerinde benzeri bulunmaz özelliği ile tarih boyunca kıymetini ve kendine özgü güzelliğini korumuştur. Tarihi süreç içerisinde Çinliler'in bu bölgeye ilgi göstermesi, başta Yeşim taşı olmak üzere bu alanın yer altı zenginlikleri sebebiyledir. Bu nedenle Çinliler bölge halkını tarih boyunca hoş tutmaya çalışmıştır.

Budizm bölgede en uzun benimsenen inanç olup yaklaşık 1000 yılı kapsamaktadır. Dolayısıyla bölge halkı yaşamın her alanında bu dinin etkisinde kalarak bu dine sıkı sıkıya bağlanmışlardır. Budizm'in diğer memleketlere yayılmasında bölgenin Hindistan ve Tibet'e yakın olması Hoten'i Budizm için merkez hâline getirmiştir. O yüzden İslâm karşıtlığı diğer bölgelere göre çok ileri seviyededir. Dolayısıyla İslâm'a karşı çetin mücadeleler ve kayıplar bu alanda yaşanmış olup Kaşgar gibi diğer bölgelerden yaklaşık 100 yıl sonra İslâm'ı kabul ettiğini söylemek mümkündür. Günümüze kadar Hoten'de yapılan arkeolojik kazılarda Budizm'in kalıntıları hemen her yerde bulunmuş ve hâlâ kazılara devam edilmektedir. Ancak Karahanlılar sayesinde bölge halkı, İslâm Dini'ne geçmiş ve sonra dışarıdan gelen İslâm karşıtlarına karşı canları pahasına mücadele etmişlerdir. Halk arasındaki bu güçlü birlikteliğin ve İslâm'a bağlılık duygususun oluşmasında kuşkusuz bölgede sırayla hâkimiyete sahip olan Karahanlı yöneticilerinin katkısı büyüktür. Onlar sahip oldukları sosyal devlet anlayışı ile Hoten halkına sahip çıkmışlardır. Bölge halkının huzurunu arttırmak için çok çaba

harcamışlardır. Bölgede yaptıkları ilmî, kültürel ve mimari faaliyetler sonucunda bölgeyi Budizm dini yapısından çıkarıp, Müslüman Karahanlı şehir kimliğine dönüştürmüşlerdir. Her biri hakkında ayrıntılı bir şekilde araştırma yapmamız mümkündür.

Ayrıca kültürel ve mimari olarak da Hoten, farklı etnik ve dinî toplulukların bir arada yaşadığı bir bölge olmayı kabul etmiştir. Nitekim onların bir arada yaşaması, şehrin sosyal, siyasî, medeni ve iktisadi açıdan etkili olmasına katkı sağlamasından ziyade kültürel ve mimari açıdan çok ileri seviyelere ulaşmasına imkân vermiştir.

Çok eskiden bölgede Uygurlar yerleşik hayata geçmiş, Budizm ve Maniheizm gibi dinleri kabul etmiş, sonra yerleşik medeniyet, kültür ve mimari eserler ortaya çıkarmıştır. Çok sayıda dil bilgisi ve dil malzemeleri üretip günümüze kadar ulaşmasını sağlamış, birçok sanat eserini ve mimari eseri ortaya çıkarmıştır. Karahanlılar dönemine geldiğinde, Karahanlılar da sanata ve ilme çok önem vermişlerdir. Hoten'de özellikle el sanatları çok gelişmiş çeşitli oymacılık ve taş oymacılığı, dokumacılık, halıcılık gibi sanatlar bölgenin sembolü hâline gelmiştir. Bölgedeki kültürel gelişmelere yarar sağlayan diğer bir unsur da ipekçilik ve ticari hayatın omurgası olan İpek Yolu olmuştur. İpek Yolu'nun etkisi, sadece Hoten'in yakın çevre devletler ile kültürel ilişkiler sağlaması değil aynı zamanda Ahmet Taşagıl'ın "TDV Hoten" makalesinde belirttiği gibi M.Ö. ll. Yüzyılda Çin'in, Ön Asya ve Rum kültürlerini tanımaya başlamasıyla beraber istilalarını bu yöne doğru aktarması sonucunda hükümdarlığını Hoten yakınlarına kadar getirmesi de olmuştur. Aynı zamanda çok sayıda şehri birbirine bağlayan İpek Yolu'nun açılması, daha da önemlisi İpek Yolu'nun bir kolunun Hoten bölgesinden geçmesi, bölgenin her açıdan gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bir diğer unsur ise bölgenin bu dönemlerde Büyük Hun İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında olmasıdır. Bölgenin ipekçilik üretimi çok eski zamanlara dayanmaktadır. Dolaysıyla Hoten ipekçiliği, hakkında araştırma yapılmaya açık bir konudur.

Karahanlılar dönemindeki Hoten'in ilim, eğitim, mimari ve kültür eserlerinin az bir kısmı günümüze kadar ulaşsa da maalesef birçok kültürel eser, Çin'in Doğu Türkistan'da geniş çapta uygulamış olduğu asimilasyon politikası nedeniyle yok edilmiştir. Günümüzde de yok edilmeye devam edildiğini kesin olarak söylemek mümkündür.

Özetle Hoten'in İslâmiyet öncesi ile sonrasındaki siyasî, iktisadi, dinî, mimari ve kültürel olarak durumu, kısaca şöyle değerlendirilebilir. İslâmiyet'ten önce Karahanlılar bölgeye gelene kadar bölgede yaklaşık 1000 yıla kadar hâkimiyet süren Udun Hanedanlığı var idi. Hun, Göktürk ve Uygur gibi diğer devletlerin bölgeye gelip geçici olarak hüküm sürdüğü gözlenmektedir. Dolayısıyla bölgede istikrar tam olarak sağlanmış olmasa da kısmen istikrarın sağlandığını söyleyebiliriz. Uzun süren iktidarlar neticesinde bölge her açıdan gelişmiştir. Karahanlılar'ın bölgeye hâkim olmasının dinî açıdan bir dönüm noktası olduğunu, 1000 yıla yakın benimsenmiş Budizm'den İslâm'a geçildiğini, Karahanlıların da bölgedeki diğer gelişmelerden yararlanmış olduğunu, bölgedeki diğer unsurların da Karahanlılara büyük katkı sağladığını söylemek mümkündür.

SONUÇ

Hoten, Tarım Havzası'nın güneybatısında, Çin'in Sincan kuzeybatısında yer alan kadim bir yerleşim yeridir. Bölgenin tarihi, Bronz Çağı'na kadar uzanmaktadır. Arkeolojik bulgular, M.Ö. 3000 yıllarında bu bölgede yerleşik hayatın başladığını göstermektedir. Hoten, verimli toprakları, uygun iklim koşulları ve stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Hoten'in en büyük önemi, tarihi İpek Yolu üzerindeki konumundan kaynaklanmaktadır. İpek Yolu, Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yollarının en önemlilerinden biridir. Hoten, bu yol üzerindeki önemli noktalardan birini oluşturmuştur. Bu sayede Hoten, farklı kültürlerin, dinlerin ve ticari malların kesişme noktası haline gelmiştir.

Tarih boyunca Hoten ve çevresi, Asya steplerinden gelen göçebe toplulukların ve büyük imparatorlukların hâkimiyeti altında kalmıştır. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar ve Karahanlılar gibi Türk boyları, bölgeyi yöneten başlıca güçler arasında yer almıştır. Ayrıca Çin'de hüküm süren Han, Tang, Yuan, Ming ve Qing hanedanlıkları da Hoten üzerinde egemenlik kurmuştur. Bu dönemlerde Hoten, Çin ile Orta Asya arasındaki siyasî ve ticarî ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Farklı kültürlerin, dillerin ve inançların bir arada yaşadığı Hoten, adeta bir mozaik görünümündedir. Bölgede Budizm, Manihaizm, Nesturilik ve İslam gibi çeşitli dinler yayılmış, bu dinlere ait tapınaklar, manastırlar ve camiler inşa edilmiştir. Özellikle Budizm, Hoten kültüründe derin izler bırakmış, bölge bir dönem önemli bir Budist merkezi haline gelmiştir. Aynı zamanda Hoten, İpek Yolu boyunca seyahat eden tüccarlar, gezginler ve diplomatlar için önemli bir uğrak yeri olmuştur.

Hoten'in jeopolitik önemi ve zengin kültürel mirası, bölgeyi sürekli istilalara ve güç mücadelelerine maruz bırakmıştır. Tarih boyunca Hoten, büyük imparatorluklar ve yerel güçler arasında el değiştirmiş, savaşlar ve çatışmalar yaşanmıştır. Ancak tüm bu

mücadelelere rağmen Hoten, farklı kültürleri harmanlayan kozmopolit yapısını korumayı başarmıştır. Bölge, Orta Asya'nın etnik, dini ve kültürel çeşitliliğinin bir küçük evreni olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Günümüzde Hoten, zengin tarihi ve kültürel mirasıyla dikkat çeken bir turizm merkezidir. İpek Yolu'nun izlerini taşıyan antik şehirler, Budist mağara tapınakları, camiler ve geleneksel Uygur evleri, bölgenin başlıca tarihi ve kültürel zenginlikleri arasında yer almaktadır. Ayrıca Hoten, dünyaca ünlü yeşim taşı yataklarıyla da tanınmaktadır. Binlerce yıldır işlenen ve işlemecilikte ustalık seviyesine ulaşılan Hoten yeşimi, bölgenin en değerli ticari mallarından biri olmayı sürdürmektedir.

Erken dönemlerden itibaren aynı devirde süper güce sahip olan Hun, Göktürk ve Uygur devletleri ile Han, Wei ve Tang imparatorluklarının birbirlerine karşı verdikleri mücadelelerde Hoten bölgesinin de içinde yer aldığı Tarım Irmağı önemli bir yer işgal etmektedir. Bölge, bu güçler arasında tampon bir yer görünümündedir. Bölge, kendi mevcudiyetini bu büyük güçler arasında dengeler kurarak sağlamıştır. Bu sırada çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapıp gelişse de bazen egemen unsurlar arasındaki çatışmalar sonucunda büyük yıkımlarla karşı karşıya kalmıştır. Yaklaşık 1000 yıla yakın zaman diliminde bazen Türk imparatorlukları olan Hun, Göktürk ve Uygur gibi devletler tarafından; bazen de Çin'de kurulmuş çeşitli imparatorluklar tarafından ele geçirilmiştir. Bölgenin yoğun olarak Uygur Türklerinin yerleşimine sahne olması, 744 yılında kurulan Büyük Uygur Kağanlığı'nın sınırları içinde kalmasıyla başlamıştır. Bölge, özellikle 840 yılında Uygur Kağanlığı'nın Kırgızlar tarafından yıkılmasının ardından, çok sayıda Uygur Türkünün buraya göç etmesiyle tamamen bir Türk yurdu haline gelmiştir.

VII. yüzyılda İslâm Devleti, fetihler yoluyla sınırlarını Arap Yarımadası'nın ötesine taşımaya başlamıştır. Özellikle Abbasî Halifeliği zamanında İslâmiyet, Orta Asya'nın Maveraünnehir bölgesine kadar yayılmıştır. İslâm'ın ilk dönemlerinde ticaret kervanları ve davet heyetleri aracılığıyla barışçıl bir şekilde yayılması söz konusu olsa da, 920 yılı civarında İslâm'ı kabul eden yerel hükümdarlar ve onların siyasî nüfuzu sayesinde İslâmiyet daha hızlı bir şekilde benimsenir hale gelmiştir. İslâm'ı kabul eden ilk Türk hükümdarlarından biri Sultan Satuk Buğra Han olurken, İslâmiyet'i resmi din olarak benimseyen ilk Türk devleti de Karahanlılar olmuştur. Başkentini önce Balasagun'da, daha sonra Kaşgar'da kuran Karahanlılar, çevre bölgelerdeki Budist Türklere karşı cihat anlayışıyla mücadele etmeye başlamıştır. Karahanlılar pek çok şehri, bu arada Hoten

bölgesini de fethederek İslâmiyet'in yayılmasını sağlamış ve yerel halkın kademeli olarak Müslüman olmasının önünü açmıştır.

Hoten bölgesinin fethi, uzun ve zorlu bir süreç olarak dikkat çekmektedir. Karahanlılar ile bölgede uzun zamandır hüküm süren Budist Türkler arasında yıllarca süren çetin ve kanlı savaşlar yaşanmıştır. Sonunda 1032 yılında Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han, bölgeyi tamamen ele geçirmeyi başarmış ve bölge halkının zamanla İslam'a geçişini sağlamıştır. Böylece Hoten, Karahanlı hâkimiyeti altına girmiş ve bölgede yaşayan insanlar, kökleri çok eskilere dayanan ve yüzyıllardır bağlı oldukları Budizm inancını bırakarak İslamiyet'i kabul etmeye başlamıştır. Bu dini ve kültürel dönüşüm, Hoten bölgesinin yanı sıra Doğu Türkistan coğrafyasının büyük bir bölümünde etkisini göstermiş ve böylece İslamiyet, Orta Asya'nın en yaygın ve hâkim dini haline gelmiştir. Karahanlılar döneminde başlayan bu süreç, bölgedeki Türk-İslâm kültürünün temellerini atmış ve sonraki yüzyıllarda Hoten'in sosyal, kültürel ve dini hayatını derinden etkilemiştir.

Uzun süreli savaş ve çatışmalarla anılan bölgelerde genel olarak olumsuz koşulların hâkim olduğu bilinmektedir. İktisadi açıdan bakıldığında, altyapının üretkenliği ve yatırımların durumu nedeniyle ekonomik gerileme yaşanmaktadır. Üretim ve ticaret faaliyetleri sekteye uğrarken tarım alanları zarar görmekte ve gıda güvenliği tehlikeye girmektedir. Sosyal ve kültürel açıdan ise nüfus yapısında bozulmalar meydana gelmekte ve göç hareketleri yaşanmaktadır. Eğitim ve sağlık hizmetlerindeki aksaklıklar, kıtlık ve bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Toplumlar, bu gibi olumsuz durumlardan derinden etkilenmektedir.

Tarihsel süreç içinde çeşitli güçlerin hâkimiyeti altında kalan Hoten bölgesi, sürekli olarak savaş ve çatışmalara sahne olmuştur. Bununla birlikte, Uluğ Ağalık Udun Hanedanlığı döneminde bölgenin bir miktar gelişme kaydettiği bilinmektedir. Ancak bu olumlu gelişmeler kısa ömürlü olmuş ve yaklaşık 50 yıl kadar sürmüştür. Bu dönemin ardından Karahanlılar, Hoten'e akınlar düzenlemeye başlamıştır. Karahanlılar ile Hoten Uygurları arasındaki çatışmalar, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han ile başlamış ve Yusuf Kadir Han'ın bölgeyi tamamen fethetmesinden sonra da bir süre devam etmiştir. Uzun soluklu savaşlar ve istikrarsızlık ortamı, Hoten bölgesinin sosyal, ekonomik ve kültürel gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Bölgenin altyapısı zarar görmüş, üretim ve ticaret faaliyetleri aksamıştır. Tarım alanlarının tahribatı ve gıda güvenliğinin tehlikeye girmesi, halkın yaşam koşullarını zorlaştırmıştır. Eğitim ve

sağlık hizmetlerindeki yetersizlikler, toplumun refahını olumsuz yönde etkilemiş ve kıtlık ile bulaşıcı hastalıkların yayılmasına neden olmuştur. Savaşlar ve çatışmalar nedeniyle yaşanan göçler, bölgenin demografik yapısını değiştirmiş ve sosyal dokuyu zayıflatmıştır. Tüm bu olumsuz faktörler, Hoten bölgesinin gelişimini engelleyerek toplumsal refahın gerilemesine yol açmıştır. Hoten bölgesi açısından görüşlerinde isabetli, siyasî politikasında zeki bir kimse olarak bilinen Yusuf Kadir Han, onun döneminde Hoten kalıcı olarak fethedilmiştir. Nitekim Yusuf Kadir Han kendisi bizzat yürüttüğü askerî hareketleri dışında bölgenin uzun savaştan sonra, her taraftan tahrip edilmiş bir alanı her açıdan geliştirmek için katkılar sunarak bölgenin tam olarak bir Türk İslâm yurdu haline gelmesinde önemli bir başlangıç noktasını teşkil etmiştir. Yusuf Kadir Han, sadece Hoten değil Karahanlı Devleti'nin güçlü bir dönem yaşamasını sağlamış, İslâm'ın Hoten gibi birçok bölgelerde yayılmasına ve çoğalmasına çok katkı sağlamış bireydir. Mülkiyetin siyasî ve kültürel açıdan önemli paydalar sağlamış bir hükümdar olarak zamanında yer almıştır. Yusuf Kadir Han 1032 yılında ölmesiyle Karahanlı Devleti Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılarak siyasî otoritesi sarsılmış olsa da ancak Hoten gibi Doğu Karahanlı bölgelerinde Türk-İslâm kültürünün gelişimi devam etmiştir. Yusuf Kadir Han'dan sonraki Karahanlı hükümdarları, Hoten'de Türk kültürü ile İslâm medeniyetini başarıyla harmanlayarak özgün bir kültürel sentez oluşturmuşlardır. Bu sentez daha sonra bölgede hâkim olan Türk-İslâm devletlerini etkilediği görülmektedir.

Karahanlılar Hoten'e bütünüyle yerleştikten sonra, bölgede 200 yıl gibi uzun bir süre barış ve huzur yaşamıştır. Dolaysıyla ona dönük gelişmeler ekonomik, ticaret, sosyal ve kültürel, ulaşım ağları, eğitim ve sağlık, gibi alanlarda yükselme getirmesi muhakkaktır. Sonuç olarak, 200 yıl gibi uzun bir süre barış ve huzur içinde yaşayan bir bölgesel, ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel ve teknolojik alanlarda önemli gelişmelerin kaydedilmesi kaçınılmazdır. Bu gelişmeler, bölgesel düzeydeki refah seviyesini yükseltmiş ve daha müreffeh bir toplumun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Hoten, Karahanlıların ilk dönemlerinde yeni savaştan çıkmış, tahrip edilmiş olması nedeniyle her açıdan duraklama yaşamış olsa da daha sonraki dönemlerde bölgede yapılan Karahanlılar'a özgü kültürel ve mimari inşaatlar, ilim ve eğitimi daha da geliştirmek için inşa ettikleri camiler, medreseler ve külliye seviyesindeki yüksekokullar bölgeyi her açıdan zengin bir hâle getirmiştir. Ayrıca bölgenin sahip olduğu zenginliklerden iyice yararlanan Karahanlılar şehrin gelişmesine büyük katkılar

sağlamıştır. Yine büyük ticaret ve baharat yolu olan İpek Yolu'nun buradan geçmesi de bölgenin her açıdan gelişmesine katkı sağlamıştır.

Bölge tarım ve çeşitli tahıl ürünlerinin yetişmesine elverişli, verimli topraklara sahip olduğu için zirai üretimden oldukça kaliteli ürünler alınmıştır. Bir diğer özelliği ise şehirde Müslümanlar, Budistler ve Hristiyanların birlikte yaşamasıdır. Buna katkı olarak Karahanlı hükümdarlarının her zaman yumuşak ve hoşgörülü davranması, birlik ve beraberlik açısından bir dizi politikayı uygulaması gibi faaliyetler sonucunda toplumsal ve sosyal hayatta beraberlik sağlanmıştır.

Yukarıda ifade edilen gelişmeler, bölgedeki ilim, eğitim, kültür, mimari ve ticaret gibi unsurların daha da yükselmesine katkı sağlamıştır. Karahanlılar son dönemlerde Hoten'in güvenliğini kusursuz sağladığı için bölgede Müslüman, Hristiyan, Budist ve birbirine muhalif gruplar bir arada huzur içinde yaşamıştır. Sonuçta Karahanlılar, uzun sürmüş olan savaşlar neticesinde iyice yıpranmış ve yıkılmış olan bölgeyi hızlı bir şekilde toparlayıp, siyasî, iktisadi, kültürel açıdan gelişmiş güçlü bir yapıya kavuşturmuştur.

XII. yüzyılına geldiğinde bölge Gayrimüslim olan Karahıtaylar'ın eline geçmiştir. Bu devirde bölge halkını İslâm'dan döndürmeye çok zorlamalar olsa bile bölge halkı buna karşı yeterince direnmiş ve Karahanlılar vasıtasıyla kabul ettikleri dine sıkıca sarılmışlardır. Bu yolda gelen çeşitli zulümlere ve baskılara dayanmışlardır. XIII. Yüzyılın ilk başlarına gelindiğinde Moğollar, Karahıtayları bölgeden çıkararak Hoten'i Karahıtaylar'dan kurtarmıştır. Böylece Hoten, Moğolların kontrolüne geçmiştir.

KAYNAKÇA

Abdulla, Sulayman. *Dünyada Tek Bir Hoten Var Yıllar, Adamlar, Olaylar*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2003.

Abdullah, Süleyman. *Dünyada Tek Bir Hoten Var Buluntular, Tezkire-Risaleler*. Urumçi: Şincan Güzel Sanat Foto Neşriyatı, 2011.

Abudukelimı. "Uygur Türklerinin Dinî İnanışları". Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 2006.

Almas, Turgun. *Uygurlar*. Almanya: Dünya Uygur Kurultayı, 2010.

Alptekin, Erkin. *Uygur Türkleri*. İstanbul: Boğazçi Yayınları, 1978.

Altun, Ara. "Karahanlı Mimari". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. Türkiye: TDV Yayınları, 2001.

Anat, Hacı Yakup, ve Ahmet Almaz. *Karahanlılar Tarihi*. İstanbul: Oku Yayınları, 2003.

Arış, Kasım. "İpek İli Hoten Hakkında". *Şincan Da-Shui Sosyal Bölüm Dergisi*, sy 3 (1980).

Avcı, Casim. "Yâkût el-Hâmevî". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 43:288-91. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Avırmed, Enkhbat. "Juan-juanların Çöküşü ve Dağılışı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 18, sy 2 (2011): 23-29.

Aydın, Bahtiyar. *Sakalar/İskitlar Gizlenen Kök Atalarımız*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022.

Barthold, V.V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Çeviren Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

Barthold, V.V. *Orta Asya Türk Tarihi*. İstanbul: Divan Yayınları, 2021.

Bedirhan, Yaşar. *Orta Çağ Tarihi*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Yayınları, 2012.

Beyhakî, Hüseyin-i. *Târîh-i Beyhakî*. Çeviren Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022.

Bilgin, Orhan. "Atâ Melik Cüveynî". Içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8:140-41. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

"Zeynü'l-aḫbâr". Içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 14:29-30. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

Bîrûnî, Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-. *Kiymetli Taşlar ve Metallar Kitabı (el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*. Çeviren Emine Sonnur Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.

Bozkurt, Nebi. "İpek Yolu". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Ch'ien, Si-ma. *Si-ma Ch'ien Tarihi Hatıralar*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 1987.

Cinkara, Abdullah. "Uygurlar ve İpek Yolu". *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2019.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*. Çeviren Mürsel Öztürk. C. 1. 2 c. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*. Çeviren Mürsel Öztürk. C. 2. 2 c. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Çandarlıoğlu, Gülçin. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2019.

"Uygurlar". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42:16.855 madde. Türkiye: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012.

Çelik, Muhammed Bilal. *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılığı, 2013.

Çini, Nihat. "İskitler (Sakalar) Ön Türkler". Yüksek Lisans, Sinop Üniversitesi, 2019.

Demir, Ali Faik, ve Nebahat Akgün Çomak. *Şaman ve Türk Dünyası*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2015.

Devleti, Nurmuhammed, ed. *"Şincan Tezkirecilik" Dergisinden Seçilmiş Makaleler "Tarih Sayfalarını Araştırdıkça "*. 1. bs. 3 c. Pekin: Milletler Yayınları, 2014.

Duman, Abdullah, ve Murat Ağarı, çev. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib;* İstanbul: Ayışığıkitapları, 2018.

Düzenleme Birliği, Tarih. *Hoten'in Kısaca Tarihi*. C. 1. 2 c. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2005.

Eberhard, Wolfram. *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022.

Eğitim Komitesi Ü. Tarih Ders Hazırlama Grubu, ŞUÖB. *Şincan'ın Yerli Tarihi*. Urumçi: Şincan Üniversite Yayınları, 1992.

El-Muheymîd, Ali b. Sâlih. *Karahanlılar*. Çeviren Ali Aksu. İstanbul: Kudemâ Yayınları, 2020.

Emin Buğra, Mehmet. *Şarki Türkistan Tarihi*. Çeviren Abdullah Oğuz. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

Erik, Galip Barat. "Karuştı Yazısının Kiroran Beyliğinde Kullanılışı ve Bu Yazıda Kaydedilen Sosyal-İktisadi Vesikiler". *Şincan Sosyal Fenleri Araştırma Dergisi,* sy 4 (2012): 88-96.

Erim, Nida. "Satuk Buğra Han'ın Tarihi Hayatı ve Menkibevi Kişiliği". *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi,* 2022.

Erinç, Sırrı. "Beşbalık". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi,* 5:551-52. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Esîr, İbnü'l-. *İslam Tarihi. El-Kâmil Fi't-Târîh*. Çeviren Ahmet Ağırakça. C. 8. 11 c. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

Gazi Özgüdenli, Osman. "Târîḫ-i Cihângüşâ". Içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 40:77-79. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.

Genç, Reşat. "Karahanlılar Tarihi". *Türk Tarihi Araştırmaları*, 2014.

Gerdîzî, İbn Mahmud. *Zeynü'l-Ahbâr*. Çeviren Afâfüs Seyid. Kahire, 2006.

Gökkut, Gülbehrem. "Musa Sayramı'nın Tarih-i Eminiye Adlı Eseri ve Tarihi Kaynak olarak Değerlendirilmesi". Yüksek Lisans, Ege Üniversitesi, 2011.

Gömeç, Saadettin. *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. 2. bs. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.

Gönel Sönmez, Tuğba. "Tezkire-i Hazret-i İmâmân-ı Keriya Üzerine Bir İnceleme". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 14, sy 35 (2021): 968-90.

Gumilêv, Lev Nikolayeviç. *Hunlar*. Çeviren Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2002.

Günay, Ünver ve Harun Güngör. *Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2019.

Güzel, Hasan Celâl. *Türkler*. C. 3. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Haci, Buayşem. "Udun Beyliği Hanı Visa Sambava'nın Tarihî Katlısı Hakkında". *Şincan Sosyal Fenleri Dergisi,* sy 4 (2008): 42-47.

Haci, Buayşem. “Udun Hanı Visa Sambava (Li-Shing Tian)’nin Hangi Millet’e Ait Olduğu Hakkında”. *Şincan Tezkireçilik Dergisi* 1, sy 4 (2008): 27-32.

Haci, Molla. *Buğra Hanlar Tezkiresi*. Kaşgar: Kaşgar Neşriyatı, 1988.

Hacib, Yusuf Has. *Kutadgu Bilig*. 1 c. Urumçi: Milletler Yayınları, 1984.

Hâcib, Yusuf Has. *Kutadgu Bilig*. Editör Uygur Araştırma Enstitüsü. İstanbul: Uygur Araştırma Enistitüsü Yayınları, 2019.

Hacieminoğlu, Necmettin. “Karahanlı Türkçesi”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 24. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Hamevî, Yâkût el-. *Muʿcemü’l-büldân*. C. 2. 7 c. Beyrût: Dârû Sâdîr Beyrût Yayınları, 1995.

Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, ve Salim Koca, ed. *Türkler*. C. 6. 21 c. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Hoten Tahrir Heyeti, Altın Zemin. *Altın Zemin Hoten*. Urumçi: Şincan Güzel Sanat Foto Neşriyatı, 1995.

Hunkan, Ömer Soner. *İpek Yolu’nun Muhafızları Bozkırlardan Kentlere Türk Hakanlığı Ordusu Karahanlılar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019.

Hunkan, Ömer Soner. *Türk Hakanlığı Karahanlılar*. 3. bs. 1 c. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılığı, 2011.

İbnü’l-Esîr. *El-Kâmil Fi’t-Târih*. C. 8. 11 c. Beyrut: Dârü’l-Kütüb El-İlmiyye Yayınları, 1987.

İbnü’l-Esîr. *El-Kâmil Fi’t-Târih*. C. 7. 11 c. Beyrût: Dârü’l-Kitab’ü-Arabî, 1997.

Kafesoğlu, İbrahim. *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618 / 1092-1221)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyatı, 1998.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyatı, 2000.

Kara, Turdi Mettursun. “‘Taklamakan’ Adının Kökeni Üzerine”. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 7 (2022): 572-77.

Kırilen, Gürhan. “Xuan Zang’ın Orta Asya İzlenmeleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53, sy 1 (2013): 63-84.

Kitapçı, Zekeriya. *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004.

Kitapçı, Zekeriya. *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Tüekler*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 1989.

Konukçu, Enver. “Balasagun”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5:4. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Kurban, Nur Ahmet. “Mehmet Emin Buğra”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 213-15. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Kurtuluş, Rıza. “Ḥudûdü’l-ʿÂlem”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18:304. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Mahmud, Kaşgarlı. *Divânü Lugâti’t-Türk*. C. 1. 3 c. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2008.

Mercânî, Şehâbeddin. *Satuk Buğra Han ve Oğulları (921-1212)*. Çeviren Ömer Soner Hunkan. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020.

Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

Muhammed, Adil. *Eski Devirdeki Hoten*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2008.

Necef, Ekber N. *Karahanlılar*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2005.

Nurhacı, Hacı. *Kadım Uygurlar ve Karahanlılar*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2001.

Karahanlıların Kısaca Tarih. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 1984.

Nurhacı, Hacı, ve Chin Guo-guang. *Şincan İslam Tarihi*. Urumçi: Milletler Yayınları, 1995.

Okudan, Gülseri. *Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Karahanlı Devleti'nin Teşkilat Tarihi*. Editör Ekrem Kalan. Ankara: İksad yayinev Yyınları, 2019.

Onat, Ayşe. "Çin- Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkınnda Bazı Bilgiler". *Belleten* 54, sy 211 (1990): 913-20.

Onat, Ayşe, Sema Orsoy, ve Konuralp Ercilasun. *Han Hanedanı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.

Osman, Gayretcan. *Uygurlar Doğuda ve Batıda*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2002.

Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. C. 1. 2 c. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. C. 2. 2 c. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.

Özaydın, Abdülkerim. "İzzeddin İbnü'I-Esîr". Içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24:281-82. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Özaydın, Abdülkerim. "Karahanlılar". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 24. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Özel, Haşim. "Juan-juanların Etnik Oluşumları ve Siyasi Tarihlerine Dair Bir İnceleme". *Turas Yayınları* 1, sy 1 (2020): 127-37.

Polat, Suat. "Karahanlı Devleti'nde Eğitim Faaliyetleri". *Uluslararası Eğitim, Bilim ve Teknoloji Dergisi* 1, sy 1 (2015): 42-52.

Rıdvanoğlu, Ahmet Eğilmez. *Sakalar İskitler Amazonlar*. İstanbul: Yüzleşme Kitap, 2019.

Saray, Mehmet. *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (Başlangıçtan 1878'e Kadar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.

Sartekin, Eziz Atavulla. "Niye Kalıntılarından bulunan Karuştı Yazısındakı Belgeler Hakkında". *Hoten Pedagojik Alî Teknoloji İlmî Dergisi*, sy 2 (2000): 4.

Sayramı, Molla Musa. *Tarihî Hamidiye*. Urumçi: Milletler Yayınları, 1986.

Selim, Hudaberdi. "Eski Hoten Hanedanlığı". *Şincan Sosyal Bölüm Araştırma Dergisi*, sy 1 (1995): 11-12.

Sulayman, Abdulla. *Dünyada Tek bir Hoten Var Kültürel Anıtlar, Yeşillik ve Ekoloji*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2003.

Süleyman, Abdulla. *Dünyada Tek Bir Hoten Var Edebiyat ve Sanat*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2003.

Süleyman, Abdulla. *Dünyada Tek Bir Hoten Var İpekçilik, yeşim Taşı, Halıcılık*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2003.

Süleyman, Abdulla. *Dünyada Tek Bir Hoten Var Medeniyet, Maarif, Tibabet*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2003.

Dünyada Tek Bir Hoten Var. Sönmez İzler. Urumçi: Şincan Güzel Sanat Foto Neşriyatı, 2021.

Süleyman, Ahmet. *İpek Yolu ve Uygurlar*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2010.

Şeşen, Ramazan. "İslâmî Dönemde Türk Kültür ve Medeniyeti". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 44. Türkiye: TDV Yayınları, 2012.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. 1 c. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1998.

Tarih Düzenleme Birliği, Hoten. *Hoten'in Kısaca Tarihi*. C. 2. 2 c. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2005.

Tarih Grubu, Hoten Siyasi Meclis. *Hoten Tarihî Materyalleri*. Hoten: Hoten Şehri Siyasi Meclis Tarih Gurub Yayınları, 1989.

Taşağıl, Ahmet. *Bozkırın Kağanlıkları Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2022.

Taşağıl, Ahmet. *Eski Türk Tarihi Türklerin Kökeni, Yönetimleri ve Çin ile İlişkileri*. İstanbul: Kronik, 2023.

Taşağıl, Ahmet. *Gök-Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.

Taşağıl, Ahmet. "Hoten". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. Türkiye: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998.

Taşağıl, Ahmet. *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.

Taşağıl, Ahmet. "Türk". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 41. Türkiye: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012.

Taşağıl, Ahmet. "Türkistan". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 41:556-60. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Taşağıl, Ahmet. *Uygurlar -840'tan Önce-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020.

Taşağıl, Ahmet, ve Pelin Çift. *İslamiyet Öncesi Türkler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022.

Tektaş, Nazım. *Tanrının Askerleri*. İstanbul: Hayat Yayınları, 2013.

Togan, Ahmet Zeki Velidî. "Karahanlılar: (932-1212)". *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, sy 13 (2024): 71-93.

Togan, Zeki Velidi. "Karahanlılar". *Ders Notları*, 1967.

Tohti, Nizamidin. *Hoten'deki Eski İzler*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2002.

Tomar, Cengiz. "İbn'l-Fakîh". Içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21:595. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Tuncer, Tekin. "Mehmet Emin Buğra'nın Mektuplarında Türkistan Sesi Dergisinin Çıkartılması Süreci". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2017.

Turan, Kurban. "Udun Sak Dilinde Yazılmış Bir Mektup ve Onunla İlişkili Durumlar". *Şincan Halk Yayınları*, sy 1 (2003): 49-64.

Turan, Osman. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsanî Esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.

Tümer, Günay. "Budizm". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 6. Türkiye: TDV Yayınları, 1992.

Uğurlu, Nurer. *Günümüz Şaman Türkleri*. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2015.

Utbî, Muhammed b. Abdülcebbâr. *Târîhu'l-Yemînî*. Beyrût: Darü't-Teliaa, 2004.

Uygur Tarihi İnternet sitesi, Orhun. *Uygurlar'daki Ünlü Şahıslar*. Orhun Uygur Tarihi İnternet Sitesi: Orhun Uygur Tarihi İnternet Sitesi, 2009.

Velidi Togan, A. Zeki. *Umumi Türk Tarihine Giriş. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. 3. bs. 2 c. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Velidi Togan, Zeki. *Asya Tarihi*. 1 c. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.

Wilhem, Barthold. "Kutadgu Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?" Çeviren Ragıb Hulusi. *Türkiyat Mecmuası* 1 (1925): 221-26.

Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Ye-fei, Ren, ve Yasin Huşur. *Uygurlar*. Pekin: Milletler Yayınları, 2014.

Yen-Te, Wang. *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Çeviren Özkan İzgi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

Yıldırım, Kürşat. *Çin Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyatı, 2023.

Yıldırım, Kürşat. *Hun Tarihi*. C. 1. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 2010.

Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. C. 7. 15 c. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.

Zhilai, Wang. *Orta Asya Tarihi*. Çeviren Ablet Nurdun, Cüma Gayret, ve Abdurahman Mahsut. C. 2. 2 c. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 1999.

Zhin-xin, Li. *Şincan'da Geçen İslam Hanedanlıkların Kısaca Tarihi*. Çeviren Ablet Nurdun ve V B. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2001.

Zixiyaou, Liyu. *Uygur Tarihi*. Çeviren Ablet Nurdun. 2 c. Urumçi: Milletler Yayınları, 2003.

Ziyai, Alimcan. "Orijinal Çin Kaynaklarına Göre Hun-Türk Tarihi I. BÖLÜM: Kudretli Büyük Hun Tanrıkutluğu (Türk Halkının Ataları Hunlar ve Hunların Ortaya Çıkışı)". *Gazi Üniversitesi*, 2010.